ESKİ TÜRKÇEDE EKLERİN ÜNLÜ DÜZENİ

(8.-10. YÜZYILLAR)

Buket Nur KIRMIZIGÜL

(Yüksek Lisans Tezi)

ESKİŞEHİR, 2018

ESKİ TÜRKÇEDE EKLERİN ÜNLÜ DÜZENİ
(8.-10. YÜZYILLAR)

Buket Nur KIRMIZIGÜL

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2018

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜTÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Buket Nur KIRMIZIGÜL tarafından hazırlanan "Eski Türkçede Eklerin Ünlü Düzeni (8.-10. Yüzyıllar)" başlıklı bu çalışma 29/08/2018 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Mehmet Mahur TULUM

Üye Prof. Dr. Ferruh AĞCA
(Danışman)

Üye Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN

ONAY
…/…/2018
Prof. Dr. Nurullah UÇKUN
Enstitü Müdürü

29/08/ 2018

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması hâlinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Buket Nur KIRMIZIGÜL

ÖZET

ESKİ TÜRKÇEDE EKLERİN ÜNLÜ DÜZENİ
(8.-10. YÜZYILLAR)

KIRMIZIGÜL, Buket Nur
Yüksek Lisans - 2018
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Eski Türkçenin Türk Runik harfli metinlerinin ve klasik öncesi Eski Uygur metinlerinin oluşturulduğu 8-10. yüzyıllar arası dönemde ekler ve ünlü ses yapılarının incelendiği bu çalışmada ekler bağlantı ünlülerine ve ekin kendi yapısındaki ek ünlülerine göre ayrı ayrı ele alınıp incelenmiştir. Eski Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerde özellikle de Türk Runik yazısında ünlülerin eksik gösterimi kelime yapısındaki morfemlerin doğru okunuşu ve dolayısıyla metinlerin anlamlandırılışı açısından problem teşkil etmektedir. Bu çalışmada Runik harfli metinler ile erken tarihli Maniheist ve Budist çevre metinlerindeki biçimler bir arada değerlendirilerek farklı çevrelere ait bu metinlerin ses özellikleri açısından ortaklaştıkları gözlemlenmiştir. Bundan yola çıkarak morfemler ve morfemlerin bu yüzyıllar arasındaki değişkenleri ve davranışları da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: bağlantı ünlüsü, ünlü düzeni, değişken biçimler, Eski Türkçe, geniş ünlülü biçimler

ABSTRACT

VOWEL ORDER OF SUFFIXES IN OLD TURKIC (8.-10. CENTURİES)

KIRMIZIGÜL, Buket Nur
Master Degree - 2018
Department of Turkish Language and Literature

Adviser: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

In this dissertation, the period between 8-10. centuries of Old Turkic, in which the Turk Runic texts and pre-classical Old Uigur texts were written, is examined by focusing on morphemes and their vocalsystem. To analyze the vowel ordering of morphemes the connecting vowels and suffix vowels are dealed with separately. The alphabets which used for Old Turkic texts dont distinguish all vowels with special characters. Especially the Runic Turk alphabet is tended to write vowels implicitly. Because of these reasons the accurate reading of morphemes and thus the reading of the texts and understanding them is promlematic. In this study, the Runic texts and Manicheist and Budist texts are scanned together and is deduced that the phonetic features of these texts which are included in different domains are almost same. From this point of view it is aimed to detect the morphemes, their alternants and conditions between this period.

Key Words: connecting vowel, vocalsystem, Old Turkic, alternating morphemes and allamorphs, allamorphs with low vowels

İÇİNDEKİLER

ÖZET v

ABSTRACT vi

İÇİNDEKİLER vii

KISALTMALAR xiv

İŞARETLER xvi

ÖN SÖZ xvii

GİRİŞ 1

Araştırmanın Amacı 1

Araştırmanın Konusu ve Problemi 1

Araştırmanın Yöntemi 1

Araştırmanın Kapsamı 2

I. BÖLÜM

1. Eski Türkçe ve Dönemleri 7

2. Eski Türkçenin Ünlü Ses Varlığı 8

2.1. Ek Ünlüsü ve Bağlantı Ünlüsü 10

2.2. Eklerde Tanıklanan Geniş Ünlüler 12

3. Eski Türkçenin Yazımında Kullanılan Alfabeler 16

3.1. Türk Runik Alfabesi Yazım Özellikleri 17

3.2. Uygur Alfabesi Yazım Özellikleri 18

3.3. Mani Alfabesi Yazım Özellikleri 19

3.4. Brahmi Alfabesi Yazım Özellikleri 20

II. BÖLÜM

İÇERDİĞİ ÜNLÜYE GÖRE EKLER

1. Ek Ünlüsü İkili Değişkenlik Gösteren Morfemler 23

1.1. Düz-Geniş (A) Fonemli Morfemler 24

1.1.1. +çA Eşitlik Hâli Eki 24

1.1.2. +DA Bulunma-Ayrılma Hâli Eki: 25

1.1.3. +kA Yönelme Hâli Eki: 26

1.1.4. +rA/+yA Yön Eki: 27

1.1.5. +lAr Çokluk Eki: 28

1.1.6. +(r)Ar Sıra Sayı Eki: 28

1.1.7. +çAk İsimden İsim Yapım Eki: 29

1.1.8. +dAm İsimden İsim Yapım Eki: 29

1.1.9. +dAş İsimden İsim Yapım Eki: 30

1.1.10. +rAk İsimden İsim Yapım Eki: 30

1.1.11. +lA İsimden İsim Yapım Eki: 31

1.1.12. +DA- İsimden Fiil Yapım Eki: 31

1.1.13. +GAr- İsimden Fiil Yapım Eki: 32

1.1.14. +kA- İsimden Fiil Yapım Eki: 32

1.1.15. +lA- İsimden Fiil Yapım Eki: 33

1.1.16. °rA- Fiil Yapım Eki: 34

1.1.17. +sA- İsimden Fiil Yapım Eki: 35

1.1.18. –mAz Olumsuz Geniş Zaman Eki: 35
1.1.19. –gA Fiilden İsim Yapım Eki: 36
1.1.20. –(X)gmA Sıfat Fiil Eki: 36
1.1.21. –gAy Gelecek Zaman Eki: 37
1.1.22. –gAn Sıfat-Fiil Eki: 38
1.1.23. –gAk Fiilden İsim Yapım Eki: 39
1.1.24. –mA Fiilden İsim Yapım Eki: 39
1.1.25. –mAk İsim-Fiil Eki: 39
1.1.26. –mAn Fiilden İsim Yapım Eki: 40
1.1.27. –(X)pAn Zarf-Fiil Eki: 40
1.1.28. –sAr Şart Eki: 41
1.2. Düz-Dar (I) Fonemli Morfemler 42
1.2.1. +kI Aitlik Eki 43
1.2.2. +nI Akuzatif Eki 43
1.2.3. +(s)I Teklik 3. Şahıs İyelik Eki: 44
1.2.4. +lI..+lI İsimden İsim Yapım Eki: 46
1.2.5. +DI İsimden İsim Yapım Eki: 47
1.2.6. +çI İsimden İsim Yapım Eki: 47
1.2.7. +sIg İsimden İsim Yapım Eki: 48
1.2.8. +kIr- İsimden Fiil Yapım Eki: 48
1.2.9. +sI- İsimden Fiil Yapım Eki: 49
1.2.10. –gI Fiilden İsim Yapım Eki: 49
1.2.11. –(X)nçIg Fiilden İsim Yapım Eki: 49
1.2.12. -vI Fiilden İsim Yapım Eki: 51

1.2.13. –(X)glI Sıfat Fiil Eki: 51
1.2.14. –çI Gelecek Zaman Sıfat Fiil Eki: 52
1.2.15. –DI Teklik 3. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki: 53
1.2.16. –mIş İsim Fiil Eki: 53
1.2.17. –gIl Teklik 2. Şahıs Emir Pekiştireci: 55
1.3. Yuvarlak Fonemli (U/ O) Morfemler 56
1.3.1. + çU İsimden İsim Yapım Eki: 56
1.3.2. +(A)gU Topluluk Eki: 57
1.3.3. +gUn Topluluk Eki: 57
1.3.4. +gU İsimden İsim Yapım Eki: 57
1.3.5. –zUn /-zUnlAr 3. Şahıs Emir-İstek Eki: 58
1.3.6. –DUr- Fiilden Fiil Yapım Eki: 59
1.3.7. –GUr- Fiilden Fiil Yapım Eki: 60
1.3.8. –gU Fiilden İsim Yapım Eki: 60
1.3.9. –gUç Fiilden İsim Yapan Ek: 61
1.3.10. –(X)nçU Fiilden İsim Yapım Eki: 61
1.3.11. –dUk/ -dOk İsim-Fiil Eki: 62
1.3.12. –yUk/ -yOk İsim Fiil Eki: 63
2. Ek Ünlüsü Dörtlü Değişkenlik (X^4) Gösteren Morfemler 63
2.1. /A/~/I/ 63
2.1.1. +DXn Ablatif Eki: 63
2.1.2. –(A)yXn Teklik 1. Şahıs Emir-İstek Eki: 66
2.1.3. -(A)lXm Çokluk 1. Şahıs Emir Eki: 67
2.2. /I/~/U/ 69

2.2.1.+DXn Yön Bildiren Ek: 69
2.2.2. +lXk İsimden İsim Yapım Eki: 70
2.2.3. –Xş Fiilden İsim Yapım Eki: 72
2.2.5. –lXn- Fiilden Fiil Yapım Eki: 73
2.2.6. –DXŋ / -DXg Teklik 2. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki: 73
2.2.7. –sXG Gelecek Zaman-Gereklilik İsim-Fiil Eki: 74
3. Ek Ünlüsü Altılı Değişkenlik (X^6/A~I~U) Giren Morfemler 76
3.1. +nXŋ İlgi Hâli Eki: 76
3.2. +(X)mXz Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki: 81
3.3. +(X)ŋXz Çokluk 2. Şahıs İyelik Eki: 83
3.4. +lXg İsimden Sıfat Yapan Ek: 85
3.5. +sXz İsimden Sıfat Yapan Ek: 90
3.6. –(y)X Zarf-fiil Eki: 92
3.7. –(y)Xr Şimdiki-Geniş Zaman Sıfat-Fiil Eki: 98
3.8. –DXm Teklik 1. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki: 104
3.9. –DXmXz Çokluk 1. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki: 107
3.10. –DXŋXz Çokluk 2. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki: 109
3.11. +X- İsimden Fiil Yapım Eki: 110
3.12. –Xn Fiilden İsim Yapım Eki: 112

III. BÖLÜM

BAĞLANTI ÜNLÜSÜNE GÖRE EKLER

1. Bağlantı Ünlüsü İkili Değişkenlik Gösteren Morfemler 114

1.1. Bağlantı Ünlüsü Düz-Geniş (A) Fonemli Morfemler 115
1.1.1. –(A)yXn Teklik 1. Şahıs Emir-İstek Eki: 115
1.1.2. –(A)lXn/ -(A)lXm Çokluk 1. Şahıs Emir-İstek Eki: 117
1.1.3. +(A)D- İsimden Fiil Yapım Eki: 117
1.1.4. +(A)r- İsimden Fiil Yapım Eki: 118
1.1.5. +(A)gU/ +(A)gUt Topluluk Eki: 120
1.1.6. +(A)n Çokluk Eki: 121
2. Bağlantı Ünlüsü Düz-Dar (I) Fonemli Morfemler 121
1.2. Bağlantı Ünlüsü Yuvarlak (U/O) Fonemli Morfemler 122
1.2.1. –(U/O)k Fiilden İsim Yapım Eki: 122
1.2.2. –(U)t Fiilden İsim Yapım Eki: 124
2. Bağlantı Ünlüsü Dörtlü Değişkenlik (X^4) Gösteren Morfemler 125
2.1. /I/~ /U/ 125
2.2.1. +(X)nç Sıra Sayı Eki: 125
2.2.2. –(X)nç Fiilden İsim Yapım Eki: 126
2.2.3. –(X)z Fiilden İsim Yapım Eki: 127
2.2.4. –(X)nçU Fiilden İsim Yapım Eki: 128
2.2.5. –(X)pAn / -(X)pAnIn Zarf-fiil Eki: 129
2.2.5. –(X)n- Fiilden Fiil Yapım Eki: 131
2.2.6. –(X)ş- Fiilden Fiil Yapım Eki: 134
2.2.7. +(X)t Çokluk Eki: 135
3. Bağlantı Ünlüsü Altılı Değişkenlik (X^6/A~I~ U) Gösteren Morfemler 136
3.1. +(X)g Akuzatif Eki: 136
3.2. İyelik Ekinden Sonra Gelen +(X)n Akuzatif Eki 143

3.3. +(X)n Vasıta Hâli Eki: 147
3.4. +(X)m Teklik 1. Şahıs İyelik Eki: 151
3.5. +(X)mXz Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki: 154
3.6. +(X)ŋ Teklik 2. Şahıs İyelik Eki: 156
3.7. +(X)ŋXz Çokluk 2. Şahıs İyelik Eki: 157
3.8. –(X)ŋ/ -(X)ŋlar Çokluk 2. Şahıs Emir-İstek Eki: 159
3.9. –(X)g Fiilden İsim Yapım Eki: 162
3.10. –(X)m Fiilden İsim Yapım Eki: 166
3.11. –(X)p Zarf-Fiil Eki: 167
3.12. –(X)l- Fiilden Fiil Yapım Eki: 171
3.13. –(X)r- Fiilden Fiil Yapım Eki: 172
3.14. –(X)t- Fiilden Fiil Yapım Eki: 175
3.15. –(X)z- Fiilden Fiil Yapım Eki: 178
3.16. –(X)glI Sıfat Fiil Eki: 179
3.17. –(X)gmA Sıfat Fiil Eki: 180
SONUÇ VE ÖNERİLER 182
KAYNAKÇA 186

KISALTMALAR

AoF **:** Altorientalische Forschungen

AOH **:** Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

B **:** Batı Yüzü

C **:** Consonant

CAJ **:** Central Asiatic Journal

Çev. **:** Çeviren

D **:** Doğu Yüzü

EDPT **:**Sir Gerard Clauson (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.

G **:** Güney Yüzü

hend. **:** Hendiyodin

K **:** Kuzey Yüzü

KTLG **:** Ahmet Bican Ercilasun vd. (2013). *Karşılatırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim*, 2. Basım, TDK Yayınları, Ankara.

OTG **:** Marcel Erdal (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.

OTWF **:** Marcel Erdal (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c.I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

S. **:** Sayı

s. **:** Sayfa

TDA **:** Türk Dilleri Araştırmaları

TDAY **:** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

TDK **:** Türk Dil Kurumu

TKAE **:** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

UAJb **:** Ural-Altaische Jahrbücher

UJb **:** Ungarische Jahrbücher

UW **:** Röhborn, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien - Neubearbeitung-*, I. Verben, Band 1, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

V **:** Vokal

WZKM **:** Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

ZDGM **:** Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

İŞARETLER

ă : kısa /a/ sesi

ĕ : kısa /e/ sesi

A : {/a/, /e/}

I : {/ı/, /i/}

I^4 : {/ı/, /i/, /u/, /ü/}

U : {/u/, /ü/}

X : ikiden fazla dörtlü veya altılı değişkenliği gösterir.

> : Sözcüğün sonraki evrede mevcut hâlini belirtir.

< : Bir sözcüğün tahlil edileceğini belirtir.

~ : Değişken iki sesi veya şekli gösterir.

- : Fiil türeten yapım eklerini gösterir.

+ : İsim türeten yapım eklerini gösterir.

/ / : Sesleri gösterir.

{ } : Biçimbirimleri gösterir.

[ ] : Hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları belirtir.

( ) : Yazılmayan ünlüleri gösterir.

… : Metinde silik olan yerleri gösterir.

ÖN SÖZ

Eski Türkçenin yazımında kullanılmış olan çeşitli alfabelerin Türkçenin seslerini gösterme noktasında eksik kalması ve özellikle Türkçenin ilk yazılı metinlerinin oluşturulduğu Türk runik yazısında bağlantı ünlülerinin genelde gösterilmemesi şeklinde bir tasarruf olması, bugüne dek yapılan metin neşirlerinin aslına ne kadar uygun olduğu sorusunu uyandırmıştır. Ek ünlüsü ve bağlantı ünlüsünün bilhassa Maniheist Türkçe metinlerdeki durumu bu konuyu seçmemize neden olmuştur. Türkiye'de Eski Türkçe açısından daha önce doğrudan bu konuda yapılmış bir çalışma bulunmaması nedeniyle bu tez çalışması sonunda alandaki önemli bir eksiklik doldurulmuş, Eski Türkçede ek ünlüleri ve bağlantı ünlüsü konusuna yeni bir bakış açısı getirilmiş olacak.

Runik alfabe ile oluşturulmuş metinlerde ünlü seslerin çoğunlukla gösterilmemesi ve Mani ve Uygur alfabeleri ile oluşturulmuş metinlerde ise tüm vokalleri birbirinden ayırt edecek harflerin bulunmaması ve imlâdaki düzensizlik söz konusu dönemin morfolojik ve fonolojik yapısını açıkça tespit etmeye engel olmaktadır. Bu sorun sadece bir ses meselesi olmayıp yeri geldiğinde metin neşirlerini de etkileyecek boyuttadır. Örneğin bir sesin farklı okunması kelimenin yapısındaki ekin ve dolayısıyla cümlenin anlamının değişmesi ile belki daha doğru anlaşılmasına sebep olabilir.

Bu konu için öncelikle Eski Türkçenin erken dönemini oluşturan Runik harfli külliyat ile Eski Uygur Türkçesinin klasik öncesi döneme ait eserleri odak noktası olarak belirlenmiştir. Söz konusu dönem, 8.-10. yüzyıl arası oluşturulan Eski Türkçe eserleri kapsamaktadır. Klasik öncesi Uygur metinlerinin dil özellikleri itibariyle Runik harfli metinlerle birçok açıdan aynı olması bu sınırlamada etkili olmuştur. Dil özellikleri benzer olan bu metinlerin bağlantı ve ek ünlülerinin de büyük ölçüde aynı nitelikte olduğu düşünülebilir. Çalışma sonucunda ek ünlüleri genelde yazımda gösterilmeyen Runik harfli metinlerde, eklerin seslik durumları üzerine daha net çıkarımlara ulaşmak mümkün olacaktır.

Çalışma sürecinde öncelikle, değerli fikir ve yönlendirmeleri ile yardımlarını

benden esirgemeyen, her zaman ilgi ve anlayış gösteren sayın danışman hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yurtiçi yüksek lisans bursiyerlerinden biri olarak maddi açıdan destek gördüğüm, bilime ve bilim insanlarının yetişmesine katkı sağlayan TÜBİTAK'a da teşekkürlerimi sunarım. Bize huzurlu bir çalışma ortamı sağladığı için değerli bölüm başkanımız Prof. Dr. Ahmet KARTAL'a; bu aşamada ihmal ettiğim sevgili aileme, arkadaşlarıma; yardım ve destekleri için TDK Kütüphanesi Müdür Vekili Sayın Mehtap ŞAHİN'e, arkadaşım Arzu ARICAN'a, teşekkür ederim.

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı

Çalışma Türk dili ve tarihi için önemli bir yeri olan Eski Türkçe ilk kaynakların bağlantı ünlüsü ve ek ünlülerinin incelenmesi vasıtasıyla daha doğru okunması ve dolayısıyla daha iyi anlaşılmasını amaçlamaktadır. Ayrıca Eski Türkçede eklere ait vokallerin gelişimi, ünlü uyumları, ünlü düzeni ve bağlantı ünlüsünün sınırları meselesini de aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın Konusu ve Problemi

8.-10. yüzyıllar arası Eski Türkçe metinlerdeki eklerin ünlü sistemi, sesleri belirleyen koşullar, bağlantı ünlüsünün durumu ve Runik harfli Türk yazıtlarının okunuşundaki yeri araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışma boyunca ek ünlülerinin hangi koşullarda hangi biçimleri aldığı ve her bir ek için tarihî gelişiminin ne yönde olduğu sorusu üzerinde durulmuştur.

Araştırmanın Yöntemi

Belirlenen Eski Türkçe metinler üzerinden ekler ve eklerin ünlüleri ayrı ayrı fişlenip toplanmıştır. Burada bağlantı seslerinin ve eklere ait ünlülerin nitelikleri üzerinde ayrı ayrı durularak alamorflarının sayısına ve özelliğine göre gruplandırılmıştır. Metinlerin farklı araştırmacılar tarafından yapılan transkripsiyonlu neşirleri üzerinden fişleme yapılmış olup gerektiğinde metinlerin orijinal tıpkıbasımlarına da müracaat edildi. Yazılmayan sesleri parantez içinde göstermeyen metin neşirlerinde mümkün olduğunca tıpkıbasımlar esas alınmıştır. *Kuanşi İm Pusar* metninin neşrinde ise yazılmayan ünlüler transkripsiyonda ayrıca belirtilmemiş ve bu metnin orjinal tıpkıbasımına da ulaşılamamıştır. Bu nedenle söz konusu metin incelenmiş fakat bu metinden mümkün olduğunca örnek almamaya dikkat edilmiştir.

Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışmanın kapsamını Eski Türkçenin Köktürk, klasik öncesi erken Maniheist ve Budist Uygur metinleri oluşturmaktadır. Erken dönem Uygur metinlerinin dil özellikleri itibariyle Köktürkçeye daha çok yaklaşması nedeniyle böyle bir sınırlandırma yapılmıştır. Özellikle çalışmanın odağını oluşturan eklerin kendi bünyesinde barındırdığı ünlüler ile bağlantı ünlülerinin durumu bu tarih aralığındaki metinler üzerinden incelenmiştir.

Söz konusu erken dönem metinlerinin tespitinde Ferruh Ağca (2006) ve Marcel Erdal'ın (1979b) Eski Türkçe metinleri tarihlendirme konusundaki çalışmalarından faydanılmıştır. Erdal Eski Türkçe metinleri temelde dört gruba ayırır. Bunların yanında iki tane de alt grup bulunur. Ağca da Eski Uygurca eserleri dillik ölçütlere göre sekiz gruba ayırmaktadır. Erdal'ın çalışmasına göre ilk iki grup metinleri ve üçüncü gruptaki metinlerin az bir kısmı; Ağca'nın çalışmasına göre ise ilk üç grup ve dördüncü grup metinlerinin büyük bir kısmı bu çalışmanın kapsamını oluşturan 8.-10. yüzyıl metinleri içerisinde yer almaktadır.

Ağca'nın çalışmasında I. grup Uygur metinlerinin yazılış tarihi Köktürk yazıtlarına yakındır. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bu metinlerin büyük kısmını Maniheist çevrede yazılmış metinler oluşturur. Yine aynı çalışmada II. grup metinler en geç 9. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir. III. grup metinler 9. yüzyılın sonları ve 10. yüzyılın ilk yarısında yer almaktadır. IV. grubun ise en erken tarihli metni olan *Kalyanamkara Papamkara* jakatası 10. yüzyılın ikinci yarısında yer alırken grubun en geç tarihli metinlerinden olan *Maytrisimit*'in Hami nüshasının istinsah tarihi 1037'dir. Bu grubun en geç metinlerinden olduğu tahmin edilen *Daşakarmapathavadanamala* ise 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir (2006: 507-554).

Kısaltmaları ile birlikte çalışmada taranan metinler şunlardır[1]:

A **:** Altay Bölgesi Yazıtları

BK **:** Bilge Kağan Yazıtı

[1] Tarama sırasında bir metinle ilgili birden fazla neşirden faydalanıldıysa sadece metnin adı verilmiştir. Bu çalışmalar için "Kaynakça" bölümüne bakılabilir.

Böm **:** Bömbögör Yazıtı

BT I A1 **:** Georg Hazai - Peter Zieme (1971). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu", Berliner Turfantexte I*, Akademie Verlag, Berlin.

BT V **:** Peter Zieme (1975). *Manichäisch-Türkische Texte, Berliner Turfan Texte V*, Akademie Verlag, Berlin.

ChrMani **:** A. von Le Coq (1909). "Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan (Chinesisch-Turkistan)", *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, s.1202-1219.

Ç **:** Çoyr Yazıtı

Daşakarma **:** Murat Elmalı (2016). *Daśakarmapathāvadānamālā*, TDK Yayınları, Ankara.

DreiPrinzen **:** Geng Shimin - Hans Joachim Klimkeit - Jens Peter Laut (1989). "Die Geschichte der drei Prinzen Weitere neue manichäish-türkische Fragmente aus Turfan", *ZDMG*, Vol. 139, no. 2, s. 328-345.

GY **:** Güney Yenisey Yazıtları

HamTouen **:** James Hamilton (1986). *Manuscrits Ouigours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang*, Peeters France, Paris.

Heilk II (2, 3, 5): Reşit Rahmeti Arat (1932). "Zur Heilkunde der Uigruen II", *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften (SPAW)*, Phil. Hist. 401-449.

Höllen **:** Reşit Rahmeti Arat - Willi Bang (1987). "Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen", *Makaleler*, C.1, TKAE Yayınları, Ankara, s. 432-445.

Huast. **:** Betül Özbay (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Irk **:** Irk Bitig

KÇ **:** Köli Çor Yazıtı

Koçkor **:** Kırgızistan bölgesi Koçkor yazıtları

KT **:** Köl Tigin Yazıtı

KP **:** İyi Düşünceli Prens ve Kötü Düşünceli Prens Hikâyesi

Kuanşi **:** Şinasi Tekin (1993). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar*, TDK Yayınları, Ankara.

M1 **:** Albert von Le Coq (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW, Berlin.

M2 **:** Albert von Le Coq (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II,* ABAW, Berlin.

M3 **:** Albert von Le Coq (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III, Nebst Einem Christlichen Bruchstück aus Bulayıq,* ABAW, Berlin.

ManBuch **:** Albert von Le Coq (1912). "Ein Manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho", *Festschrift Vilhelm Thomsen*, Leipzig, s. 145-154.

ManTürkFrag: Peter Zieme (1970). "Ein Manichaisch-Türkisches Fragment in Manichaischer Schrift", *AOH*, Vol. 23, No.2, s. 157-165.

ManWett **:** Geng Shimin - Hans Joachim Klimkeit - Jens Peter Laut (1987). "Manis Wettkampf mit dem Prinzen Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan", *ZDMG*, Vol. 137, No.1, s. 44-58.

MaytH. **:** Mayrisimit Hami nüshası

MaytS. **:** Maytrisimit Sengim-Murtuk nüshası**;** Şinasi Tekin (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Ammerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX*, Akademie Verlag, Berlin.

O **:** Ongin Yazıtı

Panc **:** Friedmar Geissler – Peter Zieme (1970). "Uigurische Pañcatantra-Fragmente", *Turcica 2*, s. 32-70.

S **:** Suci Yazıtı

Sekiz **:** Sekiz Yükmek Londra nüshası Ia; Juten Oda (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruk or Säkiz Törlügin Yarumïš Yaltrïmïš in Old Turkic, Berliner Turfantexte XXXIII*, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium).

SekizK **:** Sekiz Yükmek Kyoto nüshası Ib; Juten Oda (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruk or Säkiz Törlügin Yarumïš Yaltrïmïš in Old Turkic, Berliner Turfantexte XXXIII*, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium).

SP Zieme **:** Peter Zieme (1989). "Zwei neue alttürkische *Saddharmapundarīka*-Fragmente", *AoF*, 16, s. 370-379.

Sukh **:** Peter Zieme (1985). "Uigurische Sukhavativyuha-Fragmente", *AoF*, 12/1, s. 129-149.

ŞU **:** Şine-Usu Yazıtı

T **:** Tonyukuk Yazıtı

Talas **:** Kırgızistan bölgesi Talas yazıtları

Tar. **:** Taryat Yazıtı

Tes **:** Tes Yazıtı

TT II A **:** Willi Bang - Annemarie von Gabain (1929). *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.

TT V A **:** Willi Bang - Annemarie von Gabain (1931). *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin.

TT VI **:** Willi Bang - Annemarie von Gabain (1934). *Türkische Turfan Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk*, Berlin.

TT VIII O **:** Annemarie von Gabain (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*, Akademie Verlag, Berlin.

TT X **:** Annemarie von Gabain (1959). *Tüskische Turfan-Texte X*, Akademie Verlag, Berlin.

U II (1, 2, 3, 8): F.W.K. Müller (1911). *Uigurica II*, Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin.

U III **:** F.W.K. Müller (1922). *Uigurica III*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.

UigBrief **:** Semih Tezcan –Peter Zieme (1971). "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcica*, Budapest, s.451-460.

WilkensMan : Jens Wilkens (2000). "Ein manichäisch-türkischer Hymnus auf den Licht-Nous", *UAJb*, S. 16, s. 217-231.

Windgott **:** Willi Bang – Annemarie von Gabain (1928), "Ein uigurisches Fragment über den manichischen Windgott", *UJb 8*, s. 246-256.

YE **:** Yenisey Yazıtları

ZiemeBhai **:**Peter Zieme (1989). "Zur alttürkischen Bhaiṣajyagurusutra-Übersetzung", *AoF*, 16, s. 198-200.

I. BÖLÜM

1. Eski Türkçe ve Dönemleri

Eski Türkçe; literatürde daha çok Türklerin İslamiyet ile temas etmeden önce, birçoğu bugün Moğolistan'da bulunan Kök Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar ile Tarım havzasında Uygurlar tarafından yazılmış eserler için kullanılan bir terimdir (Ağca 2006: 20). Bunun yanında bazı çalışmalarda Eski Türkçenin sınırları bu eserler ile aynı yüzyılda fakat İslami çevrede oluşturulmuş Karahanlı dönemi eserlerini de dâhil edecek şekilde geniş tutulmaktadır. Hangi kültür dairesine göre ele alınırsa alınsın sonuç olarak Eski Türkçe ile kastedilen eserler 8.-14. yüzyıllar arasında yer almaktadır.

Eski Türkçe de kendi içinde dönemlere ayrılır. Bu dönemlendirme yapılırken genel eğilim dinî-kültürel medeniyet dairesine göre olmaktadır. Türklerin Moğolistan'da Kök Türk Kağanlığı döneminde yaşadıkları Bozkır kültürü içinde oluşturdukları runik harfli yazıtlar Eski Türkçenin ilk dönemini oluştumaktadır. Bu döneme Tengrici çevre adı da verilir. Sonraki dönem ise Mani dininin benimsenmesi ile ortaya konmuş olan Maniheist Uygur edebiyatını kapsar. Bu eserlerin yazımında hem Mani alfabesi hem de Soğd kökenli Uygur alfabesi kullanılmıştır. Üçüncü olarak ise Budist Uygur edebiyatı gelir. Bu çevreye ait eserler ise Uygur alfabesi ağırlıklı olmak üzere Tibet, Brahmi, Soğd gibi farklı yazı sistemleri ile ortaya konmuştur. Görüldüğü üzere farklı bir dinin benimsenmesiyle birlikte farklı bir kültür dairesine girilmesi ve bu daireye ait yazı sistemine geçiş söz konusu olmaktadır.

Dinî-kültürel çevrelere göre oluşturulan eserlerin, dil özellikleri bakımından farklı ağızlara ait olduğu düşünülmüştür. Gabain (2007) bazı kriterlerden yola çıkarak *n* ağzı ile Maniheist eserlerin yazıldığını, *y* ağzı ile de Budist çevre eserlerinin yazıldığını belirtmiştir. Brahmi harfli Türkçe metinler ile Hristiyan çevrede oluşturulmuş eserlerin de ayrı birer diyalektle yazıldığını düşünmüştür. Marcel Erdal (1979b) ve Ferruh Ağca (2006) Gabain'in ağız özelliği olarak verdiği bazı özelliklerin aslında dilin tarihî gelişmesinin bir sonucu olduğunu ortaya koymuşlardır. Eski Türkçe ağızlarla ilgili Hayriye Gül'ün yaptığı tez çalışması bu konudaki tüm literatürü tarihsel sırayla bir araya getirmiş ve ağız özelliği olarak verilen kriterler değerlendirilmiştir. Sonuçta erken tarihli

metinlerde çeşitli ağız özelliklerinin (Argu, Oğuz, Köktürk ve Uygur ağızları) bulunduğu fakat dilin klasikleşmesinden sonra Uygur ağzının yerleşerek diğer ağız özelliklerine rastlanmadığı kanaatine varılmıştır (2011: 136).

Eski Türkçe oluşturulduğu siyasi ve dinî-kültürel çevreye göre gruplara ayrılmasının yanında dil özelliklerine göre de bölümlere ayrılır. Doerfer belirlediği 30 dillik ölçüt çerçevesinde Eski Uygur Türkçesinin kendi içinde 5 evreye, ilk iki evreyi de 1a, 1b, 1c, 1d; 2a, 2b, 2c, 2d olmak üzere dörder alt evreye ayırmıştır. Bu sınıflandırmaya göre birinci evre yaklaşık 750-948 tarihleri arasını, ikinci evre 990-1235 tarihleri arasını, üçüncü evre 1315 tarihini, dördüncü evre (*Altun Yaruk* ve *Buyan Evirmek* dışında) 1313'ü ve beşinci evre de (*İnsadi Sutra* dışında) 1345 tarihini kapsamaktadır (Tekin 1994b: 186). Ferruh Ağca (2006) da dil özelliklerine göre Eski Uygurca metinleri tarihlendirmiş ve kronolojik olarak sekiz gruba ayırmıştır. Daha sonra Eski Uygurcanın evrelerini belirlemiştir. Buna göre araştırmacılar Eski Uygurcayı klasik öncesi, klasik ve geç evre olmak üzere dönemlendirirken bu safhalar arasında kalan metinlerin oluşturduğu ayrı evrelerle birlikte beş dönem bulunmaktadır: erken evre, klasik öncesi evre, klasik evre, klasik sonrası evre ve geç evre (Ağca 2014: 12-13). Bu araştırma kapsamında incelenen eserler erken evre ve klasik öncesi evrede yer almaktadır.

2. Eski Türkçenin Ünlü Ses Varlığı

Eski Türkçede sesler ikili karşıtlıklar içinde sekiz fonem olarak belirmektedir. Dilin damaktaki durumuna göre önlük-artlık, ağız açıklığına göre darlık-genişlik ve dudağın aldığı şekle göre düzlük-yuvarlaklık karşıtlıkları içerisinde /a/, /e/, /ı/, /i/, /u/, /ü/, /o/ ve /ö/ sesleri bulunur. Brahmi harfli metinler ile Yenisey Yazıtları'ndaki tanıklardan bir kapalı /ė/ sesinin de bu dönemde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda yükseklik (darlık-genişlik) açısından iki dereceli karşıtlık bozulmuş olur:

Geniş:	a	e	o	ö
Yarı-geniş:		ė		
Dar:	ï	i	u	ü

Gerhard Doerfer, Proto Türkçe ve Eski Türkçe için bu eksik karşıtlığı tamamla-

yarak yükseklik bakımından üç kademeli tam karşıtlık içerisinde bir ünlü sistemi düşünür ve kapalı /ė/ sesinin art karşılığı olarak /a/ ve /ı/ sesi arasında bir /ë/ sesini ekler. Ayrıca /o/-/u/ sesleri arasında /γ/ ve /ö/-/ü/ sesleri arasında düşündüğü /̈γ/ seslerini de bunlara ilâve eder (1976: 10).

Geniş:	a	e	o	ö
Yarı Geniş:	ë	ė[2]	γ	̈γ
Dar:	ï	i	u	ü

Eski Türkçede nicelik bakımından uzun-kısa ünlü karşıtlığının da var olduğu düşünülmektedir. Köktürk harfli metinlerin imlâsı, Brahmi harfli Türkçe metinler, Karahanlı Türkçesi ve bazı çağdaş Türk dillerinden hareketle Eski Türkçede ve Ana Türkçede uzun ünlülerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Tekin 1995). Uzun ünlüler yalnız ilk hecede anlam ayırıcı olarak tespit edilmiştir. Bu nedenle eklerde uzun ünlüler yer almamaktadır. Marcel Erdal, Runik yazı sisteminde ilk hecede yalnız /a/ ve /e/ seslerinin uzun biçimlerinin gösterilebileceğini belirtmektedir. Buna göre Runik harfli metinlerde ilk hece ünlüsü yazılmamış durumda ise bunun dolaylı olarak /a/ veya /e/ olduğu anlaşılır. Eğer ilk hecede yazılmasına gerek olmadığı hâlde /A/ sesi yazılmışsa burada bir ünlü uzunluğundan bahsetmek mümkündür. Fakat /A/ dışındaki diğer sesler ilk hecede genelde gösterildiği için, bu /a-e/ sesleri dışındaki diğer seslerin ünlü uzunluğunu bu yöntemle tespit etmek zordur (Erdal 2004: 47).

Uzun ünlüler de eklendiği zaman Eski Türkçede ünlü varlığı ikiye katlanmaktadır. Eski Türkçede ilk hecede uzun ünlülerin varlığı kabul görmüş ve uzun-kısa daha doğrusu normal süreli ve uzun olmak üzere ikili karşıtlıkların bulunduğu düşünülmüştür. Doerfer ise ünlülerin niceliği bakımından da Halaççа ve Karahanlıcada görüldüğü gibi üç katmanlı olduğunu düşünür ve Proto Türkçede ünlüleri normal süreli, uzun ve çok uzun sesler biçiminde tasarlar (1976: 10-13). Ona göre Proto Türkçede ilk hece dışındaki açık hecelerde bulunan *-A sesi düşmüş, kapalı hecedeki *-A- sesi ise indirgenmiş ünlüler olarak korunmuştur. Bu kısa /ă/ ve /ĕ/ sesleri tıpkı normal süreli /a/ ve /e/ sesleri

[2] Doerfer'in çalışmasında açık e sesi /ä/, kapalı *e* ise /e/ işaretiyle gösterilmiştir. Burada ise açık e /e/ olarak, kapalı e ise /ė/ işaretiyle yazılmaktadır. Ayrıca ilerleyen bölümlerde metinlerden alınan örnekler için /e/ ve /ė/ ayrımı yapılmamış, her iki ses de /e/ olarak yazılmıştır. Asıl olarak ilk hecede görülen kapalı /ė/ sesi eklerin vokal yapısında fonem veya alafon olarak tanıklanmadığı için okuyuş kolaylığı açısından bu sesin ayrıca belirtilmesine gerek görülmemiştir.

gibi Runik harfli metinlerin yazımında hiç gösterilmemiştir. Ayrıca indirgenmiş kısa /ă/, /ĕ/ ünlüleri Eski Uygur metinlerinde özellikle de Maniheist çevreye ait metinlerde genelde gösterilmemiş, gösterildiği durumlarda ise /a/ veya /ı/ olarak daha doğrusu *elif* veya *ye* harfleriyle yazılmıştır. (1979: 20-22). Marcel Erdal, Doerfer'in kısa ünlü tasarısını ve bu ünlülerin /X/ üstgösterimiyle ifade edilen /ı, i, u, ü/ değişkenliğine dâhil olduğunu çeşitli yazılarında reddeder (1979a, 1996, 2004). Bu konuya sonraki bölümlerde ve yeri geldikçe değinilecektir.

Eski Türkçede varlığı tartışmalı olan bir diğer ünlü ise /ı/ sesidir. Bazı araştırmacılar şu nedenlerden dolayı /ı/ sesinin Türkçede anasesbirimlerden biri olmadığını, ayrıca Eski Türkçede de bulunmadığını düşünmektedir:

> Eski Türkçe döneminin hiçbir yazı sisteminde /ı/~/i/ ayrımının yapılmamış olması dikkat çekicidir. Özellikle de Türkçenin tüm ünlülerinin gösterildiği Brahmi yazısında böyle bir ayrımın olmaması, bazı dilcileri Eski Türkçede /ı/ ünlüsünün olmadığı sonucuna götürmüştür. Aynı düşünce sebebiyle Robert Dankoff ve James Kelly Divānü Lugati't–Türk'teki Türkçe kelimeleri /ı/'sız okumuştur. Bu okumaların/ değerlendirmelerin temelinde ise Doğu Türkçesinde /ı/'nın yok denecek kadar az olması, Kuzey Türkçesinde /ı/'ların kısa olması ve Batı Türkçesinde /ı/ bulunmakla beraber, tamamı ile vokal uyumu çerçevesi dışına çıkan /i/'li kalın kelimelerin de olması bulunmaktadır. Bu durum Bang okulu tarafından Türk dilinde /ı/'nın yavaş yavaş yok olduğu şeklinde değerlendirilirken, Osman Nedim Tuna ... /ı/ ünlüsünü "*Türk dilinde kaybolan bir vokal değil, belki yavaş yavaş gelişmekte olan bir vokal*" şeklinde değerlendirmiştir (Özek 2013: 2061).

Türkolojide tartışmalı konular olan uzun ünlü ve kapalı /ė/ meseleleri daha ziyade ilk heceleri ilgilendirdiği için çalışma konusu olan ekler açısından sorun teşkil etmemektedir. /ı/ ünlüsünün mevcudiyeti probleminde ise Erdal'a (2004: 59) göre ilk hece dışında, dolayısıyla eklerde /ı/'nın varlığı kesindir.

2.1. Ek Ünlüsü ve Bağlantı Ünlüsü

Türkçede ünlüyle biten bir tabana ünlüyle başlayan bir ek gelemez. Ünsüzle biten bir tabana da kelime sonlarında bulunabilen ünsüz çiftleri dışında çift oluşturabilecek tek ünsüzden ibaret (ünsüzle başlayan değil) bir ek gelemez. Bu imkânsızlıklar ilk durumda

/y/ ünsüzü, ikinci durumda ise dar ünlüler vasıtasıyla giderilmiştir (Ercilasun 2014a:352). Ercilasun'un Türkiye Türkçesi için tanımladığı bu durum Eski Türkçe için de geçerlidir, yardımcı ses fonetik bir zaruretten ortaya çıkmıştır ve bu imkânsızlıkları /y/ sesi[3] ve bağlantı ünlüleri vasıtasıyla çözmektedir.

Çeşitli araştırmalarda bağlantı sesinin ekten ayrı düşünülmemesi gerektiği, ekin bir parçası, diğer bir ifadeyle o eke ait alamorf setinde yer alan altbiçimlerden biri olduğu kabul edilmektedir. Erdal da "bağlantı ünlüsü" (helping vowel, auxilary vowel, bindevokale, hilfsvokal) terimini kullanmakla birlikte her koşulda kabul etmez. Örneğin konsonantla biten tabanlardan sonra -ıgma, -igme, -ugma, -ügme; vokalle biten tabanlardan sonra ise -gma, -gme şeklinde olan ekin -gmA olarak değil -(X)gmA üst yazımıyla gösterilmesini ve taban ile ek arasında bir bağlantı ünlüsü varmış gibi *kel-i-gme* olarak ayrılmaması gerektiğini düşünür. Çünkü buradaki ünlünün kimliği fonetik çevreye göre tahmin edilememektedir (2004: 127).

Bağlantı ünlüsü ister ekin bir parçası olarak ele alınsın isterse ne tabana ne de eke ait olmayan bir bağlayıcı bir ses olarak kabul edilsin sonuçta bazı eklerde taban ve ek arasında böyle bir sesin zorunluluğu ve mevcudiyeti kesindir. Bu çalışmada Eski Türkçede eklerin vokal yapısını daha kolay inceleyebilmek için ek ünlüsü ve bağlantı ünlüsü ayrımına gidilmiştir. Örneğin +(X)mXz şeklindeki çokluk 1. şahıs iyelik ekinin parantez içinde gösterilen ve ünsüzle biten kelime tabanı ile ek arasında yer alan ilk ünlüsü bağlantı ünlüsü olarak ayrı bir bölümde, konsonantlar arasında kalan ikinci ünlüsü ise ek ünlüsü adı altında ayrıca incelenmiştir.

Ahmet Bican Ercilasun, Türkçede bağlantı ünlüsünün en az çaba kanununa uygun bir şekilde dar ünlülerden oluştuğunu belirtmektedir. Buna göre dar ünlüler geniş ünlülere göre daha az çabayla çıkarılmaktadır. Dilde görülen daralma olaylarının

[3] Marcel Erdal, Eski Türçede /y/ şeklinde bir bağlantı ünsüzünün (hiatus-bridging) bulunmadığını belirtmektedir. Geniş zaman ekinin ünlüsünün leksikal olarak koşullu olduğunu ve -Ar, -Ir ve -Ur biçimlerinin hangi koşullarda oluştuğunu anlatır. Vokalle biten fiillerden sonra ise ek -yUr ve -r arasında değişkenlik göstermektedir. Burada ortaya çıkan -r ekinin hem -Ar hem de -Ur biçiminden gelme olasılığı bulunur. Eski Türkçede başka bir ekte ise böyle bir /y/ bağlantı ünsüzünün bulunmaması -yUr şeklinin -Ur'dan gelişmeyip kendi başına bir alamorf olduğunu göstermektedir (2004: 132). Bu durumda geniş zaman sıfat-fiil ekinin alamorf seti şu şekilde olur: {-Ar, -Ir, -Ur, -yUr, -r}. Doerfer de /y/ sesinin Eski Türkçede bağlantı ünsüzü olmadığını düşünmektedir. Sadece iki ekte vokalle biten tabanlardan sonra yUr: yU biçimlerinin görüldüğünü ve bunun -U- < -i̯U- gelişimi sebebiyle ortaya çıkmış olabileceğini öne sürer. Buna göre buradaki i̯ sesi konsonanttan sonra düşmüş, vokalden sonra ise /y/ sesine dönüşmüş olabilir (1976: 49).

genişlemeye göre daha çok görülmesi ve bugün Türkiye Türkçesinde alıntı kelimelerde yan yana gelen iki ünsüzün arasına daha çok dar ünlü getirilmesiyle dilin yapısına uyarlanması (akl > akıl, şükr >şükür gibi) dar ünlülerin daha az çaba yasası açısından tercih edildiğinin göstergesidir[4] (2014a: 348). Ercilasun'un Türkiye Türkçesi'nden bahsettiğini özellikle vurguladığı bu durum Eski Türkçe için de kabul görmektedir. Eski Türkçede daha çok sadece dar /ı, i, u, ü/ sesleri bağlantı ünlüsü olarak kabul edilmektedir. Fakat özellikle erken tarihli Uygur metinlerinde düz-geniş /a, e/ ve hatta Brahmi harfli metinlerde yuvarlak-geniş /o, ö/ seslerinin bağlantı ünlüsü konumunda yer aldığı örnekler azımsanmayacak derecededir: *bitig-e-g, ıd-a-ŋ, tirl-e-p, yaz-o-k* gibi. Bu durum sadece bağlantı ünlülerinde değil, ek ünlülerinde de görülebilmektedir. Örneğin yalnız dar ünlülü biçimleri olduğu ifade edilen eklerin geniş ünlülü örneklerine de metinlerde rastlanılır: *igsez, katun-naŋ, keltemez, saçımaz* vb. Ayrıca Runik harfli metinler ile erken tarihli bazı metinlerde bu ünlülerin yazımda büyük oranda gösterilmediğini de belirtmek gerekir (*sansz, atlg* gibi).

Ek ve bağlantı ünlülerinde hatta bazen kelime tabanlarında gözlenen geniş ünlü ve dar ünlüler arasındaki değişkenlik oldukça problemli bir meseledir. Bu değişkenliğin özellikle erken tarihli Maniheist çevre metinlerinde görülmesi; a) ağız özelliği olarak kabul edilmesi, b) ünlü genişlemesi olarak ele alınması, c) kısa ünlülerin varlığı, ç) metinlerin kronolojik seyriyle ilgisi olması ve d) tamamen imlâya ait bir özellik olması gibi yaklaşımlarla izah edilmeye çalışılmıştır. Bu uzun ve problemli bir konu olduğu için ayrı bir başlık altında ele alınması daha faydalı olacaktır.

2.2. Eklerde Tanıklanan Geniş Ünlüler

Runik harfli Türkçe metinlerde söz içinde kalan ek ve bağlantı ünlüleri büyük oranda yazımda gösterilmemiştir. Bundan dolayı bazı Uygur metinlerinde /A/ bağlantı ünlüsüne sahip eklerin Runik harfli metinlerde /A/ mı yoksa /I/ mı olduğu konusunda kesinlik bulunmamaktadır. Buna göre Doerfer, Eski Uygur metinlerinde /A/ bağlantı

[4] Aynı şekilde /y/ bağlantı ünsüzü de en az çaba kanunu gereği tercih edilmiş en ideal sestir. Bu ses açıklık derecesi ünlülere en yakın ünsüzdür ve "yarı ünlü" olarak da ifade edilir (Bayram 2004: 32).

ünlüsüne sahip olan eklerin, Runik harfli yazıtlarda kısa /ă, ĕ/ sesleri olduğunu ileri sürmüş ve yazıtların buna göre okunmasını önermiştir (Ağca 2006: 138).

Gabain ise bunu, *n* ağzını *y* ağzından ayıran bir özellik olarak kabul etmektedir. Bazı kelime tabanlarının ilk hecesi dışında ve bağlantı ünlüsünde /I/ yerine /A/ sesinin bulunmasını Mani yazmalarının bir ağız özelliği şeklinde ele almıştır ve ayrıca Kaşgarlı Mahmut'un geçmiş zaman çekiminde bunu Oğuzca bir özellik olarak vermesine dikkat çekmiştir (2007: 3). Ferruh Ağca, doktora tezinde /A/ bağlantı ünlüsünün ağızları belirleyen bir özellik değil; klasik öncesi metinlerde görülden, 12. yüzyıldan itibaren ise yerini /I/ sesine bırakmış olan bir gelişme olduğunu ortaya koymaktadır (2006: 146).

Mani metinlerinde geniş ünlülü olması beklenen eklerin sıklıkla ünlüsüz yazılışı, M. Shogaito'yu aynı seste *elifle* gösterim gibi, ünlüsüz yazımın da kısalmış ünlüyü gösterdiği düşüncesine sevk etmiştir. P. Laut ünlüleri yazılmayan örnekleri elifle ünlüleştirilmiş olarak görmüş ve Maitrisimit'in iki nüshası ve Sekiz Yükmek'i temel alan doktora çalışmasında örnekleri buna göre değerlendirmiştir. Ancak, ünlüsüz yazımların *elifi* ne kadar yansıttığı açık değildir ve ayrıntılı olarak araştırılması gerekmektedir. Fakat, kısalmış ünlü teorisine inanan bilim adamları için ünlüsüz yazımlar, kısalmış ünlülerin varlığı için temel kanıtlardan biridir (Gül 2011: 57). Bu çalışma sırasında gerçekten bazı eklerde /A/'lı biçimler ile ünlünün gösterilmediği biçimlerin aynı koşulda tabanlardan sonra gerçekleştiği, birbiriyle örtüştüğü gözlenmiştir. Örneğin +(X)g akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünün klasik öncesi Maniheist ve Budist çevre eserlerinde hem /A/'lı biçimleri hem de ünlüsü yazılmamış biçimleri sadece düz ünlülü tabanlardan sonra görülmektedir. Diğer bir ifadeyle yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra akuzatif ekinin düz-geniş /A/'lı biçimi bulunmadığı gibi bu tabanlardan sonra bağlantı ünlüsünün yazılmadığı örnekler de Manihesit ve Budist çevre Uygur metinlerinde mevcut değildir.

Johanson söz konusu yerlerdeki ek ünlülerinin durumunu tartışmalı bulur. Bu ünlülerin, fonetik olarak kısalmış bir schwa (ə)'yı, kısalmış ünlülerin ikili değişimini (ă/ĕ), kısalmış ünlülerin dörtlü bir değişimini (ĕ, ă, ŏ, ŭ) ya da tam ünlülerin dörtlü bir değişimini (ı, i, u, ü) içerip içermediğinin tartışma konusu olduğunu düşünür (Gül 2011: 58).

Marcel Erdal, /A/ ~ /I/ değişkenliğinin ve ünlüsüz yazımın kısa ünlüleri gösterdiği fikrine katılmaz. Ona göre /I/ beklenen yerlerde /A/ yazımı asıl olarak /g/, /r/ ve /l/ ünsüzlerinin komşuluğunda görülmektedir. Fakat erken tarihli Budist metinlerden KP'de bu ünsüzlerin komşuluğunda tanıklanan geniş ünlülü biçimlerin dışında, *umadam* şeklinde genişlemeye sebep olan hiçbir ünsüz bulunmamasına rağmen /A/ ünlüsü bulunmaktadır. Erdal bu hadiseyi belirli ünsüzler komşuluğunda görülen /I/> /A/ genişlemesi dışında klasik öncesi metinlerin bir yazım özelliği olarak /ı/ sesinin bazen *elif* ile yazıldığını belirtmektedir. KP'deki bu örnek de bir yazım özelliği olarak belirmiştir. Ayrıca /g, r, l/ komşuluğunda ünlü genişlemesi Türk dilinde Orhon Türkçesinden bile önce tanıklanan bir durumdur. Grek harfleriyle yazılmış olan ve 7. yüzyıla tarihlendirilen Baktriya yazmalarında *tapaglıg* kelimesi yer almaktadır. Grek alfabesinin /a/ ve /ı/ seslerini açıkça ayırt etmesi bunun oldukça eski bir ses özelliği olduğunu göstermektedir (2004: 91-92).

Kısa ünlülerle ilgili olarak Doerfer; Eski Türkçede 1) ünlüsü söz sonunda olup dörtlü değişkenlik gösteren hiçbir ekin bulunmamasının[5], 2) dörtlü değişkenlik gösteren seslerin orta hece durumunda düşmesi fakat tam ünlülerin aynı durumda korunmasının, 3) Runik harfli metinlerde açık hecede tam ünlüler genelde yazılmışken (YziQa) indirgenmiş **/ə/** ünlüsünün yazılmamasının (SBmN=sa:bâmân)[6], 4) a/e sesleri gibi kısa ă/ĕ seslerinin de Sankskrit alfabesinin yazım özelliğine benzer şekilde hiç gösterilmemiş olmasının, 5) indirgenmiş ünlüler için çoklu biçimlerin görülmesinin tipik bir özellik olması ve bu nedenle dörtlü uyumun bulunmasının, 6) Maniheist çevre metinleri ile bir

[5] Erdal, Eski Türkçede tek heceli ve dörtlü uyum gösteren ünlüyle sonlanan bir ek bulunmadığını, çok heceli morfemlerden hareket edildiğinde ise /X/'in yani dörtlü değişikenliğin ne varlığının ne de yokluğunun ispatlanamayacağını belirtir. Örneğin -GAII ekinde yalnız ikili değişkenlik gösteren son ünlü belki dörtlü uyuma da girebilecek mahiyettedir fakat ekin önceki hecesi hep düz-geniş biçimde olduğu için bunu gözlemlemek mümkün olmamaktadır (1979a: 95). Sonuç olarak sonseste /X/ şeklinde dörtlü değişkenliğin mevcut olmaması kanıtlanmamıştır. Bu kanıtlanmış olsa bile son sesteki kaybolmadan iç seste bir kısalma olduğu sonucu ortaya çıkmaz (Erdal 1996: 68-69).

[6] Doerfer *yziqa* yazımında olduğu gibi, *sbmn* olarak yazılan ve /ı/ sesiyle okunan ekleri eğer bu /ı/ sesi mevcutsa neden aynı şekilde *sabımın* olarak yazıtlarda açıkça yazılmadığını sorgulamakta ve burada /ı/'dan farklı olarak /a/ ile /ı/ arasında bir ünlünün bulunduğunu belirtmektedir. Marcel Erdal, *yziqa* biçiminde görülen yazımın Çince imlâda olduğu gibi leksemlerin ve morfemlerin ayrı yazılması geleneğiyle ilgili olduğunu, dolayısıyla burada *yzı* tabanı ile *+qa* eki birbirinden ayrı yazıldığı için her iki parçada da son ses durumunda olan ünlülerin gösterildiğini belirtmiştir (1979a: 98). Doerfer bu açıklamaya itiraz eder ve geniş zaman ünlüsünün örneğin *klir* yazımındaki gibi çoğunlukla gösterilip aynı ses dizilişine sahip olması gereken *klp* şeklinde zarf-fiil ekinin ünlüsünün yazılmamasının, bunların aslında farklı seslere sahip olmasından kaynaklandığını belirtir ([kälir]: [käləp]) (1981: 59).

kısım Brahmi harfli metnin yazım özelliklerinin ve 7) Türkçedeki /ı, i, u, ü/ olduğu iddia edilen seslerin Moğolca /a e/'ye karşılık gelmesinin[7] [Mo. *atar* = ET. *atăz* (daha sonra *atız*)] indirgenmiş ünlü teorisini desteklediğini belirtmiştir (1976: 20; 1981; 1982). Ayrıca Karahanlı Türkçesinde bilhassa *Kutadgu Bilig*'de gösterilen ünlü uzunluklarını da bunlara eklemektedir. Marcel Erdal Kutadgu Bilig'deki gösterimlerin (harekeyle veya *elif, vav, ye* ile) aruz ölçüsüne uydurmak için yapıldığını düşünür. Bu yüzden gösterilen uzunluklar güvenilir değildir. Kendisinin bu konunun aksini ispatlayamayacağını ama bunun da kanıtlanmamış olduğunu belirtir. Ayrıca kanıtlansa bile bu sadece Karahanlı Türkçesi için geçerli olmalıdır. Diğer Eski Türk lehçeleri için buradan bir çıkarım yapılamaz (1996: 69).

Marcel Erdal 1979 yılında yayımladığı "Die Morphemfuge im Alttürkischen" adlı makalesinde Doerfer'in 1976'da sunduğu teorisine dair destekleri tek tek ele alarak eleştirir. Doerfer ise 1981-82'de çıkan yazılarında kendisinin ilk görüşünü D_1, Erdal'ın cevabını E ve söz konusu makaledeki yanıtını D_2 şeklinde vererek yeniden aynı maddeleri daha detaylı bir şekilde ele almıştır. Erdal ise çeşitli yazılarında bu meseleye değinerek kabul etmediğini belirtir. Çalışma kapsamında bu sonuçlanmamış ve uzayıp giden mülahazaları burada tek tek vermeye gerek bulunmamaktadır. Yalnız yeri geldikçe bu maddelere başvurulup açıklama yapılacaktır.

Geniş ünlülere dair bilim adamlarınca düşünülen ve özellikle Maniheist çevre metinlerinde görülen /A/~/I/ değişkenliği, ayrıca bu türde seslerin eklerin yazımında gösterilmemesi gibi delillerin dışında Brahmi harfli metinlerde ek ve bağlantı ünlülerinde görülebilen düz-geniş /A/ ve yuvarlak-geniş /O/ sesleri de konu açısından ayrı bir önem teşkil etmektedir:

> Brahmi harfli metinlerdeki genişleme örneklerinin durumu ise Brahmi harfli metinlerdeki iki hecemsi işaret nedeniyle tartışmalıdır. Diğer harflerle yazılan metinlerdeki genişleme örnekleri, Brahmi harfli metinlerde sıklıkla l ve r komşuluğunda ve +lγ ekinde görülür. +lγ ekinin yazımında görülen l̲ ve r̲ işaretleri, hecemsi l ve r

[7] Erdal, Moğolca /A/'nın Eski Türkçe /X/'e (I^4) karşılık gelmesi gibi Moğolca /U/'nun da Eski Türkçe /X/'e denk geldiğini ifade eder ve bu şartların yeterli bir hipotez için açık olmadığını belirtir (1979a: 100; 2004: 99). Doerfer ise Moğolca son ses –U= ET. Ø denkliği için yeterli kanıt olmadığını, Moğolca -i = ET. Ø denkliği için de uygun sadece birkaç örnek bulunduğunu fakat Moğolca –A= ET. Ø denkliğine uyan yeterli sayıda kanıtın yer aldığını söylemektedir. Ayrıca Türkçe kapalı hecede /ə/ sesinin karşılığında da Moğolcada /A/'ya denk gelen örnekler bulunmaktadır (Doerfer 1982: 103-104).

> ünsüzleri için kullanılmıştır. İlgili seslerin yazımında, bir aksaranın üzerindeki iki nokta, A. v. Gabain'e göre kısalmış ünlüyü temsil eder (Ronataş, 1991: 76). Bu l̲ ve r̲'ler Toharcada ve Sanskritçede olduğu gibi aynı zamanda ünlü ifade ederler ve Türkçe kelimelerde bir l̲ə ve r̲ə gösterirler: *suwsāl̲əq* (su wsā l̲ q), *pūsmāql̲əq* (pū smā q l̲ q), *sārəg* (sā r̲ g), *ārəg* (ār g), *toṃlarəg* (toṃlār g), *tārəg* (tār g), *tdiṃl̲əg* (tdiṃlg) gibi (Gabain, 1954: 4) (Aktaran Gül 2011: 58).

Ronataş, Gabain'in verdiği örneklerde aksaranın üzerindeki noktalı yazımların sadece /ı/ sesi beklenen yerlerde yazıldığını, bu nedenle D. Hitch'in görüşüne katılarak bunun kısa ünlüyü değil art ünlü /ı/'yı gösterdiğini düşünür. Gül ise Brahmi harfli metinlerdeki tüm geniş ünlülü örneklerin /l/ ve /r/ komşuluğunda olmadığını ve bunun ağız özelliğine işaret edebileceğini belirtmektedir (2011: 59). Marcel Erdal (2004: 91-92) hem klasik öncesi Maniheist ve Budist metinlerde görülen /A/'lı biçimlerin hem de Brahmi harfli metinlerdeki /A/'lı biçimlerin daha çok /g, r, l/ konsonantları komşuluğunda gerçekleştiğine dikkat çekmektedir. Erdal klasik öncesi metinlerde /ı/ sesinin *elif* veya *ye* ile gösterilebileceğini, bunun bir imlâ özelliği olduğunu belirtir. İmlânın dışında metinlerde bir de genişleme olayının görüldüğünü düşünür ve bu genişleme olayının söz konusu ünsüzlerin komşuluğunda vuku bulduğunu söyler. Brahmi harfli metinlerde tanıklanan yuvarlak-geniş /O/'lu biçimler ise hep /k/ sesinden önce yer alır. Burada Erdal'a göre yapısında *Ok* partikülünü bulunduran ekler söz konusu geniş biçimlerde görülür: -gOk, -dOk, -(O)k gibi. Dar-yuvarlak ünlüler son ses /k/'den önce sadece eklerde değil kelime tabanlarında da genişleyebilir. Metinlerde ilk hece dışında dar /U/ biçimlerinin görüldüğü örneklerin hemen hiçbiri /k/ sesi öncesinde yer almamıştır. Eklerde /U/ veya /X/ yerine geniş /O/ sesi /k/ sesi öncesinde ve önceki hecede /o, ö/ seslerinin bulunması durumunda tanıklanmaktadır. Ayrıca /e/ ve nadiren de /a/ sesinden sonra ekin geniş /O/'lu biçimleri yer alabilmektedir (Erdal 1996; 2004:129).

3. Eski Türkçenin Yazımında Kullanılan Alfabeler

Köktürk ve Eski Uygur metinlerinin yazımında Runik yazı ile Mani, Uygur, Soğd, Brahmi ve Tibet gibi çeşitli alfabeler kullanılmıştır. Köktürk dönemine ait eserler Runik alfabe ile, erken dönem Uygur metinleri ise çoğunlukla Mani ve Uygur yazısıyla

oluşturulmuştur. Bu erken metinler içinde yalnız TT VIII O metni Brahmi alfabesiyle yazılmıştır.

Çalışma konusu olan eklerin ses yapılarını inceleyebilmek için öncelikle bu yazı sistemlerinin imlâ özellikleri ve Eski Türkçenin seslerini ne kadar yansıttığı konusu üzerinde durulması gerekmektedir.

3.1. Türk Runik Alfabesi Yazım Özellikleri

Köktürk alfabesi, Türkçenin yazımında Türkler tarafından kullanılan ilk yazı sistemidir (Tekin 1997:17). Kaçıncı yüzyıldan itibaren Türkçenin yazımında kullanıldığı henüz netleşmemiş olsa da yaklaşık 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar olan geniş bir zaman aralığında ve geniş bir coğrafi alanda Köktürk yazısı ile oluşturulmuş metinler bulunmaktadır.

Ünsüz seslerin gösterilmesi bakımından oldukça gelişmiş olan bu yazı sistemi, ünlü sesleri karşılamak için *Yenisey Yazıtları*'ndaki kapalı *e* sesini gösteren işaretle birlikte yalnızca beş işarete sahiptir. "Daha açık olarak, *a* ve *e* için bir harf, *ı* ve *i* için bir harf, *o* ve *u* için bir harf, *ö* ve *ü* için de bir harf vardır" (Tekin. 1997:17). Ünlü sesler noktasındaki bu eksiklik, art ve ön sıradan karşılıkları bulunan ünsüz işaretleriyle büyük ölçüde telafi edilmektedir. Buna rağmen ünlü işaretlerin azlığı nedeniyle birçok kelimenin kesin bir okunuşundan söz edilemez ve araştırmacılar tarafından bu sözcüklerle ilgili birbirinden farklı okuma teklifleri yapılmaktadır. Söz konusu eksiklik özellikle yuvarlak ünlülerin belirlenmesinde sorun teşkil eder. Alfabenin bu özelliğinin yanı sıra imlâda da ünlülerin yazılmaması eğilimi vardır. Bu tercihte muhtemelen; daha çok taş, kaya gibi materyallere yazılan metinlerin oluşturulmasında, yer ve güç tasarrufuna gidilmesi amacı etkili olmuştur. Aşağıda verilen yazım özelliklerinde de görüleceği gibi ünlülerin özellikle de düz ünlülerin mümkün olduğunca yazılmaması esastır:

> 1. Söz başı ve içindeki /a/ ve /e/ ünlüleri genellikle yazılmaz. Bunun nedeni de ünsüz işaretlerinin çoğunu /a/ ya da /e/ ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece ya da ses öbeği değerinde olmalarıdır.

> 2. Söz başındaki ve ilk hecedeki düz dar /ı/ ve /i/ ünlüleri ile /o, u, ö, ü/ ünlüleri daima yazılır.
> 3. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler genellikle yazılmaz.
> 4. İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler genellikle yazılır.
> 5. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler genellikle yazılır.
> 6. İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonra gelen yuvarlak ünlüler genellikle yazılmaz.
> 7. Sözcük sonundaki bütün ünlüler genellikle yazılır." (Tekin'den aktaran Özek 2014:71)

İncelenen metinlerden Köktürk ve Uygur Kağanlığına ait anıt yazıtlar ile Yenisey Bölgesi mezar taşı yazıtları, Altay bölgesi yazıtları ve Kırgızistan yazıtları bu alfabe ile oluşturulmuştur. Bunlara ilaveten kağıda yazılı runik harfli metinler bulunmaktadır. Kağıda yazılı bu metinlerden yalnız *Irk Bitig* bütüncül bir eser olup diğerleri çok kısa parçacıklar hâlindedir.

3.2. Uygur Alfabesi Yazım Özellikleri

Geç dönem Soğd alfabesi diye de adlandırılan Uygur alfabesi, işaretlerinin azlığı dolayısıyla Türkçeye hiç uymayan bir sistem olmasına karşılık geniş bir alana yayılmış ve uzun süre kullanılmıştır (Tezcan 1984:121). Tezcan "Uygur alfabesi" teriminin bir bakıma yanıltıcı olduğunu düşünür:

> Bu alfabeyi ilk kullananlar Uygurlar değil, onlardan önce Doğu Türkistan'a yerleşmiş olan başka Türkler (büyük ihtimalle Basmıl ve Türgeşler) olmuştur. Turfan'da bulunan yazmalar arasında VIII. yüzyılda yazıldığı belirlenebilen bazı parçalar vardır. Oysa Uygurların bu bölgeye büyük kitleler hâlinde gelmesi, Moğolistan'daki Uygur Kağanlığının yıkılmasından, yani 840'tan sonradır. Ancak bu alfabenin uzun süre ve en çok Uygurlar tarafından kullanılmış olması, Uygur kültürünün gelişme döneminin belirleyici unsurlarından biri oluşu U. A. diye adlandırılmasını haklı kılar (1984:121-122).

Uygur yazısında ünlüleri gösteren üç işaret vardır: *elif*, *ve* (=vav), *ye* (=*yod*); *ye* aynı zamanda *y* ünsüzünü gösteren harftir. Bu üç işaret Türkçenin 9 ünlüsünü (*a*, *o*, *u*, *ı*, açık *e*, kapalı *ė*, *ö*, *ü*, *i*) göstermeye yetersiz kaldığından ünlü işaretlerinin birleştirilmesi yoluna da gidilmiştir. *ı* ile *i*; *o* ile u; *ö* ile *ü* hiçbir şekilde ve hiçbir zaman birbirlerinden ayırt edilmemiştir. (Tezcan 1984:124-125). Uygur yazısı Türk Runik alfabesine göre

Türkçenin seslerini gösterme açısından daha elverişsiz durumdadır. Fakat Runik imlânın tersine bu alfabede ünlülerin çoğunlukla yazımda gösterilmesi ise Eski Türkçenin fonolojik ve morfolojik yapısını inceleme açısından kolaylık sağlamaktadır.

+lAr çokluk eki sık sık +lr biçiminde *elif*'siz olarak kısa yazılır. Üst üste iki *y* yazmaktan kaçınmak için *yeti* (=7) ve *yegirmi* (=20) her zaman *yti*, *ygrmi* biçimlerinde tek *ye* ile gösterilir Uygur harfli metinlerde bir yazım özelliği olarak ad çekimi eklerinin ayrı yazılması görülür. Tamlayan durumu eki hemen her zaman, yönelme ve bulunma durumu ekleri ise sık sık bağlı oldukları kelimelerden ayrılarak yazılırlar. Buna karşılık çıkma ve belirtme durumu eklerinin ayrı yazılması daha seyrek görülür. Zamir çekiminden alınmış olan belirtme durum eki +nI ve çoğul eki +lAr da çoğu zaman bitiştirilmeden yazılan ekler arasında yer alır. *n*'yi gösteren harf *elif*e çok benzer. Ara sıra, özellikle geç dönem metinlerinde *n*'yi öteki harflerden ayırmak için üzerinde tek nokta konmuştur (Tezcan 1984:125). *a/e* ile *n* benzerliği özellikle Maniheist metinlerde sıkça rastlanan çoğu kez +n(I/A)ŋ şeklinde transkribe edilen ilgi hâli ekinin Runik harfli metinlerde olduğu gibi +Aŋ olarak da okunabileceğini düşündürmektedir.

Tez çalışması kapsamında taranan Eski Uygurca eserlerin büyük çoğunluğu bu alfabe ile yazılmıştır. Bu eserler hem Budizm hem de Mani dinine ait metinler olup Uygur alfabesiyle oluşturulmuş din dışı sivil metinler de bulunmaktadır.

3.3. Mani Alfabesi Yazım Özellikleri

Maniheist çevreye ait metinler titiz yazıları ve noktalama işaretleri ile Budist edebî metinlerinden çok rahatlıkla ayırt edilebilir. Maniheist yazmalarda noktalama işareti olarak kullanılan iki ya da daha çok noktanın kırmızı bir daire içine alındığı görülür. Bazıları minyatürlerle süslenmiş olan bu eserler çok güzel ve özenli bir şekilde yazılmıştır (Barutçu-Özönder 2002: 495; Tezcan 1978: 305; Şen 2016: 37).

Mani kendisinden önce oluşan Budizm, Hristiyanlık gibi dinleri inkâr etmemiş, yalnızca o dinlerin öğretisinin yazılı bir kitaba dayanmadıkları için bozulduğunu iddia ederek kendisi bir yazı sistemi geliştirmiş, eserlerini özenle yazmış ve konuların (evren, cehennem tasviri gibi) doğru anlaşılabilmesi için yazılarını resimlerle süsleyerek

desteklemiştir (Özbay 2014: 43; Şen 2016: 36). Mani'nin yazı ve yazılı kitap konusundaki bu hassasiyeti dolayısıyla olsa gerek Maniheist çevreye ait metinler çok özenle yazılmış; eserler noktalamadan tasvirlere, konu başlıklarına kadar büyük bir titizlikle oluşturulmuştur.

Çoğunluğu Mani'nin kendi geliştirdiği alfabeyle kaleme alınan bu eserlerin bir kısmı da Uygur alfabesi ile oluşturulmuştur (Şen 2016: 36-37). Mani yazısının Uygur alfabesinden ayrılan en önemli özelliği daha zengin bir sessiz harf sistemine sahip olmasıdır. Uygur yazısında aynı karakterle gösterilen /k/- /g/, /b/- /p/, /s/- /ş/ gibi sesler Mani alfabesinde birbirinden açık bir şekilde ayrılmaktadır. Sessiz harflerin çok olması, sesli harflerin okunuşunu da kolaylaştırmaktadır (Özbay 2014: 54).

Ünlülerin gösteriminde Uygur alfabesinde olduğu gibi üç temel işaret kullanılır. Söz başında *o* ve *u* için *elif, vav*; *ö* ve *ü* için de *elif, vav, ye* kullanılır. Kelimenin ilk hecesindeki *ö* ve *ü* ünlüleri de *vav* ve *ye* ile yazılarak *o* ve *u* seslerinden ayırt edilir. Söz başındaki *ı* ve *i* ünlüleri *ayn* ve *ye* ile, söz içindeki *ı* ve *i* sesleri ise doğal olarak, sadece *ye* ile yazılır (Tekin 1997:35). Söz sonundaki ünlünün çift yazımı ve fazla *h* yazımı ise Mani alfabesinin en tipik yazım özelliklerindendir.

Mani ve Uygur alfabeleri ön-art veya dar-yuvarlak ünlülerin ayırt edilmesinde Köktürk yazısından çok farklı olmamasına karşın, yazımda ünlülerin büyük ölçüde gösterilmesi bakımından bu çalışmaya daha çok veri sunmaktadır. İncelenen metinlerden Windgott, ManBuch, ManTürkFrag, M1 5-7, M3 1 (I-II-II), M3 8 (I), M3 5, M3 7, M3 10, M3 12, M3 15, M3 17, M3 19, M3 20, M3 23, M3 27, BT V 9, BT V 22, BT V 25 ve Huastuanift'in Londra nüshası ve diğer bazı fragmanları Mani yazısı ile oluşturulmuş Türkçe eserlerdir.

3.4. Brahmi Alfabesi Yazım Özellikleri

Brahmi yazısı, bir hece yazısıdır. Her işaret, belirli bir ünlüyü veya belirli bir ünsüz ile onu takip eden bir *a*'yı gösterir. *a*'nın yerine başka bir ünlü okunmak gerekiyorsa, yazı işareti küçük bir ilâve ihtiva eder. Kelimeler, çokluk, müstakil yazılmazlar; bir kelimenin ilk ünlüsü, bazen önceki kelimenin son işaretiyle birleşir. Bir

kelimenin son ünsüzü de, takip eden kelimenin ilk ünsüzü ile bitişik yazılabilir (Gabain 2007:26-27). Yazımdaki bu karışıklık nedeniyle Türkçe kelimeleri ayırt etmek zor bir hâl almaktadır.

Bu alfabedeki ünlü işaretleri olan *a, ā, ė, i, o, u,* ve *ū*'ya ilaveten Türkçe metinlerin yazımı için açık *e*, normal *e*, *ö* ve *ü* seslerini gösteren harf birleştirmeleri eklenmiştir. Örneğin; *aya* işaret grubu açık *e*'yi, *oya* işaret grubu *ö*'yü ve *uyu* grubu da *ü* sesini göstermek için kullanılmıştır. Bu yazıda *ı* ve *i* sesleri birbirinden ayırt edilmez. *ı* için ayrı bir işaret bulunmamaktadır, bu genellikle *i* sesini karşılayan işaretle gösterilmiştir (Tekin 1997:53-56). Marcel Erdal /ı/ için ayrı bir işaret bulunmayan Brahmi harfli metinlerin genelinde bu sesin /i/ ünlüsünü karşılayan işaretle gösterildiğini, yalnız TT VIII I metninin bu açıdan diğerlerinden ayrıldığını belirtir. Buna göre TT VIII I'da /ı/ sesi, /e/ sesini gösteren harfle yazılmaktadır (2004: 133-134).

Bu yazı ile oluşturulmuş Eski Türkçe metinlerin önemi konu veya içeriklerinde değil, imlâ özellikleri ile şaşırtıcı telaffuz özellliklerinden kaynaklanır. Bu metinlerde kelime başında *b* yerine daha çok *p* bulunması, geniş-yuvarlak ünlülerin ilk hece dışında da görülebilmesi, uzun ünlülerin ve kapalı *ė* sesinin bulunması en ayırt edici özelliklerdendir (Tekin 1997: 59). Türkçe için oldukça sıra dışı olan bu yazım özellikleri nedeniyle A. von Gabain, bu metinlerin ayrı bir diyalekte ait eserler olduğunu düşünmüştür (2007:3). Bu alfabede dar-yuvarlak ve geniş-yuvarlak ünlülerin birbirinden ayırt edilebilmesi, Eski Türkçe incelemelerinde Brahmi harfli metinlerin çok önemli bir yere sahip olmasına neden olmuştur. Buna göre ilk hece dışında da görülebilen geniş-yuvarlak sesler; *o-u* ve *ö-ü* seslerini yazımda ayırt etmeyen Köktürk metinleri ile Uygur harfli metinlerde bazı eklerin dar değil geniş biçimde okunması gerektiğini düşündürmüştür. Marcel Erdal *OTG*'de şu ekleri geniş-yuvarlak ünlülü olarak ele almıştır: +sOk, -(O)k, -g(O)k, -y(O)k, -d(O)k, -gAysOk/ -gAšOk (2004: 129).

Brahmi yazısında uzun ünlüler ayrıca gösterilmektedir. Yalnız bu alfabeyle oluşturulmuş Eski Türkçe metinlerde uzun ünlüler şaşırtıcıdır ve güvenilir olmaktan uzaktır. Örneğin; Türkmence ve Yakutça karşılıklarından kısa olduğu kesin olarak bilinen *adak* kelimesinin her iki hecesindeki ünlü Brahmi harfli metinlerde uzun yazılmıştır. Yine uzun ünlülü olması gereken *bol-* "olmak" fiili kısa *o* ile *bol-*, *phol-*, *pol-* şekillerinde

yazılmıştır (Tekin 1997: 60). Gabain Brahmi harfli metinlerde uzun, kısa ve indirgenmiş ünlülerin ayırt edildiğini belirtmektedir fakat Brahmi harfli metinlerdeki uzun ünlü gösterimlerinin bu teoriyle uyuşmadığını belirterek bunun bir nicelik yerine nitelik ifade edebileceğini söyler. Buna göre, Brahmi yazılı Türkçe metinlerdeki *ā*'nın, hafif yuvarlak bir *a*'nın değerine sahip olması mümkündür (2007: 3, 32).

Çalışma kapsamında incelenen erken dönem metinleri içinde yalnız TT VIII O metni Brahmi harfleri ile yazılmıştır. Kısa bir parça olan bu metinde, geniş ünlü ya da kısa ünlüye işaret edebilecek "*qiliñc ləg* [qi li ñc l̈r] (TT VIII O 2), *yılpaglā̲r* (lpa glā r̲) (TT VIII O 4) < *yılpıġ* örnekleri görülmektedir" (Gül 2011: 65). Gabain +lġ ekinin, Brahmi harfli metinlerde iki aksara ile yazıldığını belirtir. Buna göre ilki ünlü *l̤* ve diğeri *r̤*'dir. İki işaret de zaman zaman sadece kısa ünlülü bir *l* ya da *r*'yi göstermeye hizmet eder. Bunu ise ünlüsüz bir *g* takip eder (Gül 2011: 63).

* * *

Brahmi hariç klasik öncesi metinlerin yazımında kullanılan tüm bu yazı sistemleri; düz ünlülerde darlık-genişlik ayrımını gösterirken ön damak-art damak ayrımını göstermemektedir. Yuvarlak ünlülerde ise ön damak-art damak ayrımı yapılmışken darlık-genişlik açısından bu sesler birbirinden ayırt edilmemiştir (Erdal 2004: 42).

Eski Türkçenin bu kadar çeşitli alfabe ile yazıya geçirilmesi yapılan araştırmalar için kullanışlı olmuştur çünkü bu yazı sistemlerinden her biri şu veya bu açıdan yetersizdir (Erdal 2004: 41). Marcel Erdal, ünlü harflerin büyük oranda yazımda gösterilmediği Runik harfli metinleri, Uygur alfabesi ile oluşturulmuş metinlerdeki gibi okumak gerektiğini belirtir. Buna göre Uygur yazısı Runik harfli metinlere nazaran ünlü sesleri çok daha detaylı tasvir etmektedir ve diyalekt özellikleri yazıtlar Türkçesine yakındır. Ayrıca bazı Runik harfli metinler kimi Uygurca eserlerden daha erken tarihli olmayabilir. Bunun dışında ünlülerin gösterilmesi açısından daha gelişmiş durumda olan Brahmi ve Tibet yazılı metinlere temkinli yaklaşılması gerekmektedir. (2004: 42-43).

II. BÖLÜM
İÇERDİĞİ ÜNLÜYE GÖRE EKLER

Bu bölümde taranan metinlerde rastlanan eklerin sadece kendi bünyesinde barındırdığı ekler üzerinde durulacaktır. Kelime tabanı ile ek arasında duruma göre ortaya çıkan bağlantı ünlüleri ise bir sonraki bölümde incelenmiştir. Buradaki ekler daha çok CV, CVC, (V)CVC ve (V)CCV yapısına sahiptir, VC veya V yapısındaki ekler de az sayıda olmakla birlikte bu bölümde yer alır. Örneğin, Erdal tarafından dominant, baskın ekler olarak belirtilen -Xn, -Xş fiilden isim yapım ekleri vokalle biten kelime tabanlarına ünlülerini düşürerek değil, kelimenin son sesini düşürerek eklenmektedir. Bu nedenle benzer şekilde olan eklerin ünlüleri, baskın karakterde olup vokalle biten tabanlardan sonra düşmediği için bağlantı sesi değil, ekin kendi ünlüsü kabul edilmiştir. CVC yapısındaki eklerde olduğu gibi iki konsonant arasında kalan ünlüler veya CV gibi söz sonunda bulunan ünlüler ekin kendisine ait ünlülerdir. Söz başında ise ünlünün bağlantı sesi veya ekin bir parçası olup olmadığını belirlemek için vokalle biten tabanlardan sonraki durumuna bakılmaktadır.

1. Ek Ünlüsü İkili Değişkenlik Gösteren Morfemler

Bu gruptaki ekler sadece damak uyumuna girer yalnız vokal açısından[8] ön ve art olmak üzere sadece iki alamorfa sahiptir. Buradaki eklerin ünlüsü /A/, /I/ veya /U/ üstgösterimlerimden yalnız birine dâhil edilebilir. Örneğin; +lAr (+lar, +ler), +çI (+çı, +çi), -gU (-gu, -gü) gibi. Ek ünlüsüne göre ikili ses uyumu gösteren morfemler en kalabalık grubu oluşturmaktadır. Dörtlü ve altılı uyuma giren eklere göre bu gruptaki ekler yaklaşık beş kat fazladır. Buradaki eklerin sadece ikili uyum göstermeleri, bir kısmının çok eski sayılmayacak yakın bir dönemde müstakil kelimelerden gramerleşerek oluşmasından ileri gelebilir. Bu durumda söz konusu eklerin gramerleşmesi henüz ileri

[8] Burada eklerin alamorflarından kasıt sadece ünlülere göre ortaya çıkan altbiçimlerdir. Örneğin bulunma hâl ekinin ünlüsü sadece /a/ ve /e/ sesleri arasında değişkenlik gösterdiği için iki alamorfu olduğu belirtilmiştir: +Da, +De. Ekin konsonantından ileri gelen +da, +de, +ta ve +te biçimleriyle birlikte aslında toplam dört altbiçimi bulunur. Fakat çalışma boyunca bu varyantlar sayılmamış yalnız ünlülere göre oluşan altbiçimler kastedilmiştir.

bir aşamaya ulaşmadığı için sadece Türkçenin en temel özelliği olan damak uyumuna göre şekillenmekte ve henüz dudak uyumuna girmemektedir.

1.1. Düz-Geniş (A) Fonemli Morfemler

Ekin geldiği tabanın ses özelliklerinden -art veya ön ünlülü olması dışında- ek ünlüsünün etkilenmediği ve her koşulda düz-geniş olarak görüldüğü biçimler bu grupta toplanmıştır. Bu eklerin, tabandaki ünlünün darlık-genişlik veya düzlük-yuvarlaklığına göre değişen alt biçimleri yoktur. Art ve ön ses durumuna göre yalnız iki alamorfa sahiptirler. Genel olarak bakıldığında bu gruptaki eklerin büyük çoğunluğunu isim tabanlara gelen ekler, bunlar içinde ise isme gelen yapım ekleri oluşturur. Fiilden fiil yapım eklerininin ise hiçbiri ek ünlüsü daima /A/ olan morfemler içinde yer almaz.

Zeynep Korkmaz, Türkçede iki türlü isimden fiil yapma yolu olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi *bediz+e-, kul+ad-* örneklerinde olduğu gibi eklerle, ikincisi ise *yagı bol-, baz kıl-* yapılarında olduğu gibi bir ismi esas veya yardımcı bir fiille birleştirmek suretiyle gerçekleşir. Buna göre Eski Türkçede isimden fiil yapım eklerinin bir kısmının kökeninin 8. yüzyıldan önce müstakil fiillerden kaynaklandığını söylemek mümkündür (1990: 141-142). Bu grupta yer alan eklerin çoğunluğunu isme gelen yapım eklerinin oluşturması ve ek ünlüsünün dörtlü veya altılı değil de yalnız ikili uyuma girmesi, söz konusu eklerden bazıları için müstakil fiillerden kaynaklanması ve gramerleşme sürecinin çok ilerlememiş olmasıyla açıklanabilir. Bir kısmı ise tarihî ve modern Türk dillerinin her döneminde bu özelliğini korumuş olarak görülmektedir.

1.1.1. +çA Eşitlik Hâli Eki

Eşitlik ve benzerlik gibi işlevlere sahip olan bu ekin örneklerine Köktürk döneminden itibaren rastlanmaktadır. “Eşitlik eki ismi fiile bağlayan ekler olduğundan eşitlik durumundaki isimler genellikle zarf olarak kullanılır” (Eraslan 2012: 153). Bu ek hem ünlü hem de ünsüzle biten tabanlara aynı şekilde eklenmekte, bağlantı ünlüsüne ihtiyaç duymamaktadır. Ekin ünlüsü her zaman düz-geniş olup yalnızca damak uyumuna

girmektedir. Ek ünlüsü Runik harfli metinlerde söz sonunda yer aldığı için hep yazılmıştır.

Runik Harfli Metinler: *b(e)gçe* (YE 32:2), *bunça* (KÇ 12), *köŋl(ü)ŋçe* (T1 G8), *m(a)r(ı)m(ı)nça* (S 9), *otça* (BK D27), *örtçe* (T2 B5), *tir(i)gd(e)kiçe* (KT GD).

Maniheist Uygur Metinleri: *arpaça* (M3 40:3_2), *belgüsinçe* (M1 24:11), *koramışça* (ManWett 80-81), *örteyürçe* (M3 12:1), *savıŋız-ça* (TT II A 49), *töröçe* (Huast. 369).

Budist Uygur Metinleri: *boguzça* (KP 36:4), *enetkekçe* (MaytS. 59r10), *igidürçe* (Sekiz 251), *edgü ögliçe* (MaytH. 11: 6b18), *ölmekinçe* (U III 34:22), *sançguça* (MaytS. 131r5), *tatu-sınça* (Heilk II 3:148).

1.1.2. +DA Bulunma-Ayrılma Hâli Eki:

Köktürk metinlerinde hem çıkma hem de ayrılma durumunu ifade eden bu ek, daha sonraki metinlerde +dXn ekinin yanında ayrılma durumu için de kullanılmıştır. Bu ek hem ünlü hem de ünsüzle biten tabanlara aynı şekilde eklenmekte, bağlantı ünlüsüne ihtiyaç duymamaktadır. Ekin ünlüsü Eski Türkçenin her döneminde düz-geniş olup yalnız damak uyumuna girmektedir. Ek ünlüsü Runik harfli metinlerde söz sonunda olduğu durumlarda açıkça yazılmıştır, yalnız çoğunlukla üzerine +kI aitlik ekini aldığı ve bu nedenle söz içinde kaldığı örneklerde ise yazımda gösterilmemiştir.

Runik Harfli Metinleri: *b(a)lıkd(a)kı* (BK D10), *birküde* (ŞU D6), *ıda* (T1 B4), *(i)tdükde* (KÇ 15), ***koontukda*** *kisre* "yerleştikten sonra" (KT G5), *n(e)güde* (Irk 24), *s(a)b(ı)mda* (BK K8), *tugs(ı)kd(a)kı* (Tar. B3), ***ülügde*** *ozmış* "(kötü) talihinden kurtulmuş" (Irk 41), *y(a)ş(ı)mta* (YE 32:14).

Maniheist Uygur Metinleri: *agzaŋızda* (ManWett 21), *bitigde* (HamTuen 28:6), *ev(i)mde* (M1 37:14), *biz* ***ikigüde*** *kanyusı küçlügrek biz* "biz ikimizden hangimiz daha güçlü" (ManWett 43), *keltükde* (M3 39:5), *ayıg* ***kılınçlg-larda*** *kurtgarıŋ* "kötü davranışlılardan kurtarın" (M3 24:4_2), ***muntada*** *artuk* "bundan fazla" (M3 23:7), ***ödte-h*** *berü* (ManTürkFrag 5), *taştınınta* (ManBuch 148:5_2), ***t(e)ŋrilerde*** *adrıltı* "Tanrılardan ayrıldı" (Huast. 16), *uluşta* (BT V 22:481).

Budist Uygur Metinleri: *evriltükte* (MaytS. 4v18), *baş agrag* ***iginte*** *ozgurup* "baş ağrısı hastalığından kurtulup" (MaytS. 5v11), *kapagda* (KP 42:8), *kimtede* (MaytH. 11: 15b25), ***kişide*** *adruk* "insanlardan farklı" (KP 66:4-5), *köŋlümde* (U II 1:13), ***sintede*** *öŋi* "senden başka" (TT X 466), ***siznide*** *üstün* "sizden üstün" (Daşakarma 4384), *sogımışta* (Heilk II 3:47), *tugdukta* (Sekiz 227), *yirtinçüde* (U III 31:12).

Orhon Türkçesinde adların bulunma-çıkma durumu +DA eki ile kurulur (T.Tekin 2016:106). Daha sonraki Uygur metinlerinde ise ayrılma işlevi için +DA ve +DXn ekleri karışık olarak kullanılmaktatır. Bunlardan *Huastuanift* adlı eser ise Köktürk dönemi metinleri gibi sadece +DA ekini barındırır. *Huastuanift*'te belki bağlam ve metnin kuruluşu gereği bulunma işlevinde +DA ekine çok rastlanmamaktadır. Metinde bu eki alan isimlerin genelinde ayrılma fonksiyonu göze çarpar. +DXn ayrılma eki ise hiç kullanılmamış, bu işlev hep +DA ekiyle sağlanmıştır: ***yazokda*** *boşunu ötünür biz* "günahtan arınmayı dileriz" (Huast. 100), *arıg nomug* ***biltükümüzde*** *b(e)rü* "temiz öğretiyi tanıdığımızdan bu yana" (Huast. 195), ***nede*** *ötrü süŋüşmiş* "neden dolayı savaşmış" (Huast. 203), ***ornınta*** *kamşat[t](ı)m(ı)z erser* "(onları) yerlerinden oynattıysak" (Huast. 225).

1.1.3. +kA Yönelme Hâli Eki:

Eski Türkçede genellikle yönelme işlevinde kullanılan +kA ekinin ünlüsü, yalnız damak uyumuna girmekte, dudak uyumuna girmemektedir. Özellikle Runik harfli yazıtlarda 1. ve 2. şahıs iyelik ekli sözcüklerden sonra +A şeklinde de görülebilen bu ekin ünlüsü her üç çevreye ait metinlerinde açıkça gösterilmiştir. Yenisey Yazıtlarında 1. şahıs iyelik ekinden sonra hem +kA hem de +A biçimi görülür, fakat Kağanlık yazıtlarının tersine +kA kullanımı daha ağırlıklıdır. Maniheist çevrede oluşturulan metinlerde 1. şahıs iyelik ekinden sonra +A biçimi yalnız üç yerde karşımıza çıkar: *barkıma* (BT V 9: not140), *s(e)vüglerime-h* (ManTürkFrag 17), *t(a)g(ı)ma* (Irk 62)[9]. Bu

[9] *Irk Bitig* aslında Uygur döneminde Maniheist çevrede oluşturulan din dışı metinlerden biri olarak kabul edilmektedir (Bkz. Tezcan 1978:314). *Irk Bitig*'e ait örneklerin bu çalışmada "Runik Harfli Metinler" içerisinde verilmesinin sebebi runik yazıtlar ile aynı imlâ özelliklerine sahip olması, seslerin gösterimi konusunda büyük ölçüde benzeşmeleridir.

iki örnek dışında Maniheist ve Budist Uygur metinlerinin tamamında yönelme eki hem yalın hem de iyelik eki almış isimlerden sonra +kA şeklindedir.

Runik Türk Metinleri: *(a)t(a)ç(ı)mka* (O 13), *b(a)gl(ı)gka* (YE 73:6), *b(e)gl(e)r(i)me* (O 7), *bişükiŋe* (KT G6), *b(e)nka* (YE 50:5), *börike* (Irk 27), *k(a)d(a)ş(ı)mka* (YE 21:1), *k(a)g(a)n(ı)ma* (T1 G5), *öz(ü)me* (BK G15), *t(a)g(ı)ma* (Irk 62), *tüşn(e)kiŋe* (Irk 61), *y(a)ş(ı)mka* (BK D15), *yılka* (KT D36).

Maniheist Uygur Metinleri: *agmakka* (BT V 25: 572), *yıl* ***başıŋaa*** (M3 36:8$_2$), *biziŋe* (DreiPrinzen 6), *dıdımka* (HamTouen 5:56), *künke* (M1 26:22), *ornuma* (TT II A: 74), *özümke* (M3 24:6), *s(e)vüglerime-h* (ManTürkFrag 17), *yılkıka* (Huast. 237).

Budist Uygur Metinleri: *adaka* (KP 18:5), *bilteçi-lerke* (U III 29:2), *edgüke* (TT X 159), *işimke* (MaytS. 116v15), *kapıgıŋa* (SekizK 431), *kirmişke* (Sekiz 194), *kopuzka* (KP 70:7), *saçka* (Heilk II 2:22).

1.1.4. +rA/+yA Yön Eki:

Yön bildiren bu eklere Runik harfli metinlerde daha sık rastlanır. Ekin ünlüsü her dönemde düz-geniş olup Türk Runik külliyatında söz sonunda yer aldığı durumlarda açıkça yazılmıştır. Üzerine aitlik eki alarak söz içinde kaldığı örneklerde ise ekin ünlüsü yazılmamıştır: *biry(e)ki* gibi.

Runik Harfli Metinler: *(a)sra* (Tar. D4), *bir(i)ye* (O2), *biry(e)ki* (T1 G10), *içre* (Irk 63), *kisre* (ŞU K10), *kur(ı)ya* (KT K12), *öŋre* (Tes D5), *t(a)şra* (BK D21), *yır(ı)ya* (T1 G7), *yır(ı)y(a)kı* (T1 G10).

Manihesit Uygur Metinleri: *asra* (M3 7:12), *içre* (BT V 10:179), *öŋre* (HamTouen 8:4).

Budist Uygur Metinleri: *asra* (MaytS. 5 r4), *başra* (U III 14:3), *kisre* (MaytS. 13r22), *közre* (MaytS. 174v29), *kulkakra* (MaytS. 68v11), *öŋre* (KP 48:6), *töpüre* (Sekiz 464), *yürekre* (MaytS. 33r8, U III 55:4, Daşakarma 1263[10]).

[10] *Daśakarmapathāvadānamālā*, Ağca tarafından dil özelliklerine göre KP ve U III ile birlikte IV. grup metinler içerisinde değerlendirilmiştir. Yalnız bu grubun en geç metni olması gerektiği belirtilerek 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir (2006: 527). Bu çalışma 8-10. yüzyıllarla sınırlı olmasına rağmen *Daśakarmapathāvadānamālā* ve *Matytrisimit*'in Hami nüshası da bir sonraki yüzyıldaki durumu

Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde +yA ekine hiç ratlanmamakta, Runik yazıtlarda ise sadece *kurıya, biriye, yırıya* gibi yön isimlerinde geçmektedir. +rA eki Maniheist metinlerde yine yer-yön ifade eder *asra, içre* gibi sınırlı birkaç kelimede kalıplaşmış olarak görülür. Ağca +rA ve +rU yön eklerinin erken Budist metinlerde ortaya çıktığını belirtir (2006: 297). Bu dönem eserlerinde +rA ekinin kullanımı yine sınırlı olup yalnız yer-yön ifade eden isimlerle organ isimlerine getirilmiştir.

1.1.5. +lAr Çokluk Eki:

Genel Türkçede yaygın şekilde kullanılan belirsiz çokluk eki +lAr; isim kök ve gövdelerinde ve bazı kiplerin çokluk 3. şahıs çekiminde kullanılabilmektedir (Eraslan 2012: 126). CVC yapısındaki ekin ünlüsü her zaman düz ve geniştir. Runik harfli metinlerde sınırlı sayıda kişi, akrabalık adları ve bir de *beg* sözcüğüne getirilen (Tekin 2016: 96) bu ekin ünlüsü söz içinde kaldığı için yazımda hiçbir zaman gösterilmemiştir. *Irk Bitig*'de isme gelen +lAr çokluk ekine dair bir örnek bulunmamaktadır.

Runik Harfli Metinler: *b(e)gl(e)ri* (BK D4), *çorl(a)r* (Biger 1:1), *(e)k(e)l(e)r(i)m* (KT K9), *kunç(u)yl(a)r(ı)m* (KT G9), *ögl(e)r(i)m* (KT K9), *uy(a)l(a)r* (Talas 13:5).

Maniheist Uygur Metinleri: *burhanlar* (Huast. 221), *edler* (DreiPrinzen 110), *ıgaçlar* (Windgott 21), *kişiler* (DreiPrinzen 80), *ordular* (BT V 10:172), *tigitler* (M3 36:5$_2$), *tükeligler* (HamTouen 5:46).

Budist Uygur Metinleri: *yir altınkılar* (Sekiz 88), *analar* (MaytS. 84r20), *bilge-ler* (MaytS. 5 v24), *bular* (TT X 473), *içkek-ler* (TT V A:114), *keyikler* (Heilk II 3:44), *kızlar* (MaytS. 5 r1), *taglar* (KP 17:5), *tüzünler* (ZiemeBhai 9), *yalŋuk-lar* (Höllen 5).

1.1.6. +(r)Ar Sıra Sayı Eki:

Her üç çevreye ait külliyatda da çok az rastlanan bu ekin ünlüsü her zaman düz

görebilmek için ve burada taranan birçok Uygurca metinle aynı grupta yer aldığı için incelenmiştir. Ayrıca bu metinler daha eski nüshalardan kopya olduğu için erken tarihli metinlerle benzer dil özelliklerini taşımaktadır.

ve geniştir. Sadece damak uyumuna girmektedir. Runik metinlerde yalnız Altay bölgesi yazıtlarından bir ve Suci yazıtından bir örnekte rastlanan ekin ünlüsü söz içinde kaldığı için yazımda gösterilmemiştir. Ek konsonantla biten tabanlara +Ar, vokalle biten tabanlara ise +rAr şeklinde getirilir.

Runik Harfli Metinler: *(e)k(i)r(e)r* (A 88:2), *yüz(e)r* (S 7).

Maniheist Uygur Metinleri: *birer* (M1 33:17), *birer birer* (M3 33:3$_2$), *onar* (TT II A:91).

Budist Uygur Metinleri: ***altı-rar*** *ygrmi* "on altışar" (Höllen 50), ***altırar*** *ygrmi* "on altışar" (Daşakarma 752), *birer* (KP 9:8, MaytS. 38r27, Heilk II 3:17, TT X: 435), *bişer* (KP 24:1), *ikirer* (Sekiz 325, MaytS. 174v27), *miŋer miŋer* (Daşakarma 4452).

1.1.7. +çAk İsimden İsim Yapım Eki:

Küçültme ifadesi veren bu ek Erdal tarafından bir başka küçültme eki olan +(X)ç'nin genişlemiş bir türevi olarak ele alınır (1991: 46). Çok yaygın olmayan ekin, 8-10. yüzyıl arası taranan metinlerde çok az örneği tespit edilmiştir. Runik harfli metinlerde ise hiç rastlanılmamıştır.

Maniheist Uygur Metinleri: *urunçak* < urunç+çak (HamTouen 5:39).

Budist Uygur Metinleri: *biçek* (Heilk II 3:167), *kolıçak* (U III 64: 13), *urunçak* (MaytS. 3r9, U III 27:17)

1.1.8. +dAm İsimden İsim Yapım Eki:

Her üç çevrede de seyrek olarak görülen bu ekin ünlüsü her zaman düz ve geniş-tir. Hatta ekin kalın sıradan biçimine taranan metinlerde hiç rastlanılmamıştır. Runik metinlerde yalnız *erdem* sözcüğünde görülen ekin ünlüsü söz içinde kaldığı için imlâda gösterilmemiştir. Yenisey Yazıtlarında çok sık tekrar eden *erdem* kelimesi bu yazıtlardan iki örnekte ek ünlüsü belirgin olarak yazılmış durumdadır: *(e)rdeml(i)g, (e)ldem.*

Runik Harfli Metinler: *(e)rd(e)m* (KÇ 12, YE 28:4, Irk 10), *(e)rdeml(i)g* (YE 48:8), *(e)ldem* (YE 49:4).

Maniheist Uygur Metinleri: *erdem* (Windgott 24, BT V 12:226), *kündem* (M3 17:21), *t(e)ŋri-dem* (M1 26:19, HamTouen 5:3).

Budist Uygur Metinleri: *birtem* (U III 21:4, MaytS. 93v2), *erdem* (U II 3:1, Sekiz 70), *t(e)ŋridem* (TT V A:104, TT X 151).

1.1.9. +dAş İsimden İsim Yapım Eki:

CVC yapısındaki ekin ünlüsü her zaman düz ve geniştir. Runik harfli külliyatda *adaş* ve *kadaş* kelimelerinde görülmektedir ve ek ünlüsü söz içinde kaldığı için çoğunlukla yazılmamıştır. Yalnız *kadaş* kelimesinin, bütüncül bir imlâya sahip olmayan Yenisey Yazıtlarında çok farklı yazılışları bulunmaktadır. Aynı kelimede ek ünlüsünün belirgin olarak gösterildiği bir örnek de bu yazıtlarda mevcuttur.

Runik Harfli Metinler: *(a)d(a)ş* (YE 26:10), *k(a)d(a)ş* (YE 21:1), *k(a)daş* (YE 65:2), *k(a)g(a)d(a)ş* (YE 41:3), *g(a)daş* (YE 56:1).

Maniheist Uygur Metinleri: *adaş* (Huast. 236), *kadaş* (M2 9:4), *kudaş* (Huast. 236).

Budist Uygur Metinleri: *kadaş* (KP 52:7, Sekiz 64, MaytS. 8v3, U III 36:34), *kagadaş* (U III 33:16), *körkdeş* (BT I A1:16).

1.1.10. +rAk İsimden İsim Yapım Eki:

CVC yapısındaki eke Runik harfli Türkçe külliyatda çok az rastlanır ve bulunan iki örnekte de söz içinde kaldığı için ek ünlüsü yazımda gösterilmemiştir. Genelde sıfatlara getirilen ekin ünlüsü her zaman düz ve geniş olup dudak uyumuna girmez. Hem vokal hem de konsonantla biten isim tabanlarına aynı şekilde bağlantı sesine ihtiyaç duymadan getirilmektedir.

Runik Harfli Metinler: *b(e)gr(e)k(i)m* (YE 5:3), *bodr(a)k*[11] (YE 45:8).

Maniheist Uygur Metinleri: *artukrak* (M3 10:5_2), *begrek* (M2 7:6), *içgerürek* (BT V 10:171), *küçlügrek* (ManWett 43-44), *öküşrek* (M3 31:1_2), *barçada* ***üzerek*** "hepsinden

[11] Bu sözcükte +rAk ekinin varlığı kesin değildir, bkz. Clauson 1972 "bodrak" maddesi, s.307.

üstün" (BT V 10:171), *tataglagrak* (M1 26:19), *t(e)rkinrek* (DreiPrinzen 26), *yigrek* (M3 32:9).

Budist Uygur Metinleri: *adınsıgrak* (Sekiz 195), *artukrak* (U III 30:8), *aşnu-rak* (KP 32:4), *begrek* (KP 66:5), *burkırak* (MaytS. 10v18), *öŋrerek* (MaytH. 10: 1b7), *telimrek* (MaytS. 131v27), *yagukrak* (MaytS. 101r19), *yrukrak* (SPZieme 4), *yigrek* (KP 35:1), *yumşakrak* (Heilk II 2:13).

1.1.11. +lA İsimden İsim Yapım Eki:

Sınırlı birkaç kelimede rastlanan bu isim yapım ekinin ünlüsü her zaman düz ve geniştir. Söz sonunda kaldığı için ek ünlüsünün runik harfli metinlerde de açıkça yazıldığı örnekler görülmektedir.

Runik Harfli Metinler: *körtle* (YE 52:1), *körtl(e)* (YE 10:5), *t(a)ŋl(a)* (Irk 26)[12].

Maniheist Uygur Metinleri: *ançola* (M3 10:14), *körtle* (M1 24:24, BT V 10:183, HamTouen 5:52), *tünle* (DreiPrinzen 80).

Budist Uygur Metinleri: *ikile* (MaytS. 4v17), *körkle* (KP 42:8, U II 3:5, Sukh 11), *körtle* (Sekiz 151), *körtle körkle* (hend.) (MaytS. 13v29), *kurla* (MaytS. 12r9), *tünle* (U II 3:2, MaytS. 9r9).

1.1.12. +DA- İsimden Fiil Yapım Eki:

Taranan metinlerde birkaç kelimeyle sınırlı bir kullanımı olduğu görülen bu ekin ünlüsü her zaman düz ve geniş olup dudak uyumuna girmemektedir. Ayrıca bulunan örneklerin hepsi konsonantla biten isim tabanlarına eklenmiş durumdadır. Clauson'a göre bu ek +lA- ekinin sonraki şeklidir ve çoğunlukla /-g/, /-l/ ve /-n/ ile biten isimlere getirilir (2007: 194).

[12] Marcel Erdal, 26. ırkta geçen *t(a)ŋ t(aŋl(a)rdı* ifadesindeki ikinci kelime için iki farklı izah getirir. Birincisi *kızıl* ve *yaşıl* kelimelerinde de görülen ekin burada da görüldüğü yani *taŋ+ıl* şeklinde renk ismi yapıp daha sonra +Ar- yapım eki getirildiği şeklindedir. İkinci öneride ise; *tünle, künle* örneklerine benzer bir şekilde +lA isimden isim yapım ekinin getirilmesi üzerinde durulur: *taŋ+la-r-* (1978: 97-98). Talat Tekin de *Irk Bitig* neşrinde bu ikinci açıklamayı kabul eder (2013: 40).

Runik Harfli Metinler: *(a)rta-*[13] (Irk 59), *(a)rt(a)-* (Tar. D5).

Maniheist Uygur Metinleri: *arta-* (M3 11:13$_2$), *tılta-* (Huast 305), *ünte-* (M3 9:13), *üste-* (M2 6:4).

Budist Uygur Metinleri: *alta-* (Panc A1:27), *arta-* (Sekiz 136), *tılta-* (U II 2:1), *ünte-* (KP 60:6), *üste-* (MaytS. 63v3), *yiŋte-* (Heilk II 2:8).

1.1.13. +GAr- İsimden Fiil Yapım Eki:

Şinasi Tekin bu ekin +K- ve -Ar- morfemlerinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünür (2002: 82). CVC yapısındaki ekin ünlüsü söz içinde kaldığı için Runik hafli metinlerde gösterilmemiştir. Ek ünlüsü Mani ve Uygur yazısı ile oluşturulmuş diğer metinlerde ise her zaman düz ve geniştir ve erken dönem metinlerinde çok fazla örneğine rastlanmamaktadır.

Runik Harfli Metinler: *içg(e)r-* (BK D25), *(i)çg(e)r-* (Tar. D8), *t(a)şg(a)r-* (ŞU D10).

Maniheist Uygur Metinleri: *edger-* (M3 29:1$_3$).

Budist Uygur Metinleri: *çıngar-* (U III 36:17), *edgüker-* (Daşakarma 4508), *içger-* (Sekiz 311), *köŋülger-* (U II 2:22), *taşgar-* (Sekiz 230), *tüpker-* (MaytS. 127r24, TT X 57), *tüzger-* (MaytS. 3r4).

1.1.14. +kA- İsimden Fiil Yapım Eki:

Bu isimden fiil yapım ekinin eklendiği isim tabanları çok fazla değildir, fakat bu yapıdaki sözcüklerden *yarlıg+ka-* fiili nedeniyle +kA- eki, Eski Türkçe metinlerde sıkça görülmektedir. Ekin ünlüsü her zaman düz ve geniş biçimdedir. Runik harfli metinlerde çekimli fiil durumunda, ek ünlüsü söz içinde kaldığı için yazımda hiç gösterilmemiştir.

Runik Harfli Metinler: *y(a)rl(ı)k(a)-* (KT D15, BK K10, T2 B5, O 6, YE 32:5), *y(a)rluk(a)-* (Tar. K6)[14].

[13] *UW*'de "bozulmak, mahvolmak" anlamındaki *arta-* fiili Bang-Gabain'in önerdiği şekilde **ar* kökünden +ta- eki ile getirilmektedir (2010: 77). Marcel Erdal ise bu izahı şüpheli bulur bkz. *OTWF*, s. 457.

Maniheist Uygur Metinleri: *esirge-* (M3 21:3), *yrla-ka-* (M3 44:7), *yrlka-* (BT V 20:437), *yrlıka-* (BT V 10:184, M3 44:10_2).

Budist Uygur Metinleri: *esirke-* (KP 71:3, MaytS. 117r14), *irinçke-* (MaytS. 160r10, U II 8:72), *yrlg-ka-* (KP 27:3), *yrlıg-ka-* (KP 9:5, MaytS. 1r24), *yarlıg-ka-* (KP 5:7, MaytS. 4 r9-10), *yrlka-* (KP 25:4), *yrlıka-* (MaytS. 4r2, Sekiz 20).

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere *yarlıgka-* fiilinin Eski Türkçe metinlerde yazımı düzensiz bir görünüm arz eder. Özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen (Ağca 2006: 525) erken dönem Budist Uygur metinlerinden KP'de bu düzensizlik en üst düzeydedir. Runik metinlerde imlâ özelliği nedeniyle yanyana gelen aynı tür ünsüzler tek bir harfle gösterilir. Bu özelliğin Mani ve Uygur alfabesi ile oluşturulmuş metinlere de sirayet ettiği *+kA-* ekinin getirildiği *yarlıgka-* fiilinin gösteriminde belirgin bir şekilde görülmektedir[15].

1.1.15. +lA- İsimden Fiil Yapım Eki:

Eski Türkçede en yaygın isimden fiil yapım eki olan +lA-, yabancı isim köklerine rahatlıkla getirilebilen tek yapım ekidir (Erdal 1991: 454). Çalışma kapsamında taranan metinlerde pek çok örneği tespit edilen ekin ünlüsü her koşulda düz ve geniş biçimde görülmektedir. Hem vokal hem de konsonantla biten tabanlara bağlantı sesi olmadan eklenir.

Runik Harfli Metinler: *(a)nçul(a)-* (KT D32, ŞU G2), *(a)tl(a)-* (KÇ 20), *b(a)zl(a)-* (Tes K5), *b(e)dizl(e)-* (Irk 28), *b(e)ŋil(e)-* (Biger 2.1), *buzagul(a)-* (Irk 41), *(e)vl(e)-* (S 6, YE 68:6), *k(a)g(a)nl(a)-* (BK D7, O2), *k(a)nl(a)-* (T1 B2), *kışl(a)-* (KT K8, Irk 51), *ötl(e)-* (O 11), *sül(e)-* (KT D12), *t(a)pl(a)-* (BK D35), *tolt(u)nl(a)-* (Böm 4), *ümel(e)-* (Irk 47), *yıll(a)-* (Tar. G2), *yogla-* (KT D4).

---

[14] Burada fiilin *yarluka-* şeklinde yuvarlaklaşmış hâlde görülmesi ilginçtir. Şirin (2016: 657)'de bu sözcük *y(a)rluk(a)dı* biçiminde verilirken, Ölmez (2015: 281)'de *...ukda* şeklinde yarısının okunamadığı belirtilmektedir.

[15] KP'nin en son neşrini yapan Tulum-Azılı bunun imlâdan ziyade fonolojik bir olay olduğunu düşünmektedir. *yarlıgka-* fiili 10. yüzyılda *yarlıka-* formuna ulaşmıştır ve KP metnindeki çeşitli yazımların hepsi tek ünsüzle kabul *yarlıka-* olarak kabul edilmelidir (2015: 17).

Maniheist Uygur Metinleri: *agazla-* (M1 25:3), *başla-* (BT V 23:256), *erkle-* (DreiPrinzen 67), *bögüle-* (M3 15:6), *esengü-le-* (HamTouen 20:4), *igle-* (ChrMani 1209:11), *künile-* (BT V 22:618), *nomla-* (M3 21.5), *sözle-* (HamTouen 5:79).

Budist Uygur Metinleri: *adartla-* (MaytS. 114r7), *anıgla-* (Sekiz 46), *bedükle-* (U III $20:1_2$), *ırla-* (TT X 145), *katagla-* (SPZieme 26), *ögle-* (KP 62:1), *sola-* (TT V A:95), *söz-le-* (Heilk II 3:12), *talula-* (Sekiz 227), *üzmele-* (MaytS. 13r16).

Runik harfli metinlerde çekimli fiil durumunda söz içinde kalan ek ünlüsü çoğu kez yazılmaz. Yalnız aynı durumdaki diğer eklere nazaran, bu metinlerde ek ünlüsünün yazıldığı örnekler daha fazla görülebilmektedir. Runik harfli eserler içinde +lA- ekinin ünlüsünün yazıldığı örnekler şunlardır: *botulamış* (Irk 5), *kulunlamış* (Irk 5), *övk(e)lep(e)n* (Irk 58), *süle* (BK D40), *t(a)lulap(a)n* (Irk 19), *t(a)pladuk(u)min* (Irk 3), *t(a)plam(a)dı* (BK D35), *tiŋla* (KT G2), *yoglam(ı)ş* (KT D4, BK D5). Eksiz ikinci şahıs emir kipi çekimi yapılan *süle* ve *tiŋla* örneklerinde ek ünlüsü son ses durumunda olduğu için runik yazıtlarda bu sesin gösterilmesi normaldir. *Irk Bitig* metninde ise kağanlık yazıtlarındaki imlâya birebir uyulmasını beklemek gerekmez. Çünkü bu metin, daha ileri bir tarihte ve farklı bir kültürel çevrede oluşturulduğu için Mani ve Uygur yazımının bu metinde etkilerinin görülmesi mümkündür. Ayrıca Marcel Erdal *Irk Bitig*'deki bazı yazım hataları veya beklenmedik biçimler üzerine yaptığı açıklamalarda, söz konusu metnin Uygur alfabesiyle oluşturulmuş başka bir nüshadan kopya edildiği ihtimali üzerinde durur (1978:100, 106; 1997:75).

1.1.16. °rA- Fiil Yapım Eki:

Seyrek rastlanan bu ek genelde yansıma seslere getirilmiştir. Ekin ünlüsü kelime tabanının ses yapısı nasıl olursa olsun her koşulda düz ve geniştir. Dudak uyumuna girmez. Runik harfli metinlerden sadece *Irk Bitig*'de örneklerine rastlanabilmiştir. Bu örneklerde ek ünlüsü yazımda gösterilmiş durumdadır.

Runik Harfli Metinler: *k(e)ŋre-* (Irk 22), *möŋre-* (Irk 60), *y(a)ŋra-* (Irk 22).

Maniheist Uygur Metinleri: *çokra-* (M3 $9:15_2$), *maŋra-* (M3 9:13), *tepre-* (BT V 10:189), *titre-* (M1 18:4).

Budist Uygur Metinleri: *çıŋra-* (KP 79:5), *kiŋre-* (KP 68:3), *koŋra-* (MaytH. 14: 6v25), *maŋra-* (KP 58:4), *tepre-* (Sekiz 412), *titre-* (TT X 451).

1.1.17. +sA- İsimden Fiil Yapım Eki:

İstek anlamı veren fiiller yapan +sA- ekinin kullanımı seyrektir. Ek ünlüsü her zaman düz ve geniş biçimdedir. Runik harfli metinlerde ise örneği tespit edilememiştir.

Maniheist Uygur Metinleri: *bag(ı)rsa-* (M2 8:12$_2$), *kavış(u)gsa-* (M2 8:7), *körökse-* (M1 10:10), *öpügse-* (M2 8:10$_2$), *suvsa-* (M3 13:1, BT V 16:344).

Budist Uygur Metinleri: *barıgsa-* (KP 68:8), *kerekse-* (MaytS. 170v31), *kirigse-* (KP 21:7), *ozug-sa-* (Sukh 37), *suvsa-* (MaytS. 8r24), *tapgsa-* (Sekiz 348), *tapagsa-* (SekizK 348), *yükse-* (KP 61:5).

1.1.18. –mAz Olumsuz Geniş Zaman Eki:

Olumsuz geniş zaman ekinin ünlüsü her koşulda düz ve geniştir, dudak uyumuna girmez. Hem vokal hem de konsonantla biten tabanlara aynı şekilde bağlantı ünlüsüne ihtiyaç duymadan eklenir. CVC yapısındaki ekin ünlüsü Runik harfli metinlerde hiç gösterilmez.

Runik Harfli Metinler: *bilm(e)z* (T1 B6), *ıdm(a)z* (BK D25), *kıdm(a)z* (KT G6), *tükem(e)z* (Irk 3), *öm(e)z* (BK K6), *um(a)z* (Irk 65), *yokl(a)m(a)z* (YE 32:9), *yor(ı)tm(a)z* (KT G6).

Maniheist Uygur Metinleri: *bolmaz* (HamTouen 16:10), *içmez* (ManWett 60), *kamşamaz* (BT V 10:190), *tegmez* (HamTouen 22:12), *tepremez* (BT V 10:189), *tıdmazdı* (M3 37:4).

Budist Uygur Metinleri: *aşanmaz* (KP 19:5), *bilmez* (Sekiz 16), *bultukmaz* (MaytS. 4r19), *egsümez* (Sekiz 63), *közünmez* (Sukh 68), *timez* (KP 8:4), *umaz* (MaytS. 2 v10), *üzülmez* (Höllen 40).

Taranan metinlerde olumsuz geniş zaman eki tek bir örnek hariç –mAz şeklinde-

dir. *yadmayur* (M3 29:3) biçimi Eski Türkçe için sıradışı bir durum oluşturmaktadır. Ağca özellikle de erken tarihli bir metinde bu biçimin görülemeyeceğini belirterek Doerfer'in ileri sürdüğü gibi bunun /k/ ve /r/ harflerinin karıştırılması sonucu –mAyUk yerine bir yanlış yazım olduğu düşüncesine katılır (2010: 62).

1.1.19. –gA Fiilden İsim Yapım Eki:

Bu fiilden isim yapım eki Eski Türkçede en fazla *bilge* kelimesi ile tanıklanır. Ek ünlüsü her zaman düz ve geniştir, dudak uyumuna girmez. Runik harfli metinlerde ekin ünlüsü söz sonundayken yazılır, *bilg(e)sin* örneğindeki gibi söz içi durumlarda ise gösterilmemiştir. Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına bağlantı sesine ihtiyaç duymadan eklenir. Genelde konsonantla sonlanan tabanlardan sonra örnekleri bulunmaktadır, vokalle biten tabanlardan sonraki örneklerine *ö-ge* ve *köli-ge* kelimelerinde rastlanmıştır.

Runik Harfli Metinler: *bilge* (KT D23, ŞU K11, YE 26:1), *bilg(e)sin* (T2 G4), *kısga* (KÇ 23, Kara Balgasun II:10), *öge* (S 3, YE 45:1), *ög(e)si* (YE 26:1), *övk(e)lep(e)n* (Irk 58), *t(a)mg(a)çı* (KT K13), *y(i)nçge* (T1 G6).

Maniheist Uygur Metinleri: *bilge-e* (ManBuch 147:2_2), *öge* (HamTouen 28:5), *yinçke* (HamTouen 5:59), *inçge* (BT V 30:700), *tamga* (Huast. 216).

Budist Uygur Metinleri: *bilge* (KP 14:2, MaytS. 116v12), *kısga* (MaytS. 169v8), *kölige* (MaytS. 5r28, Sekiz 99), *kölge* (MaytS. 146r4), *muyga* (Sekiz 254), *öge* (MaytS. 8v11), *övke*[16] (Sekiz 66), *tamga* (MaytS. 18r9), *yinçke* (U III 28:11),

1.1.20. –(X)gmA Sıfat Fiil Eki:

8.-10. yüzyıl arası metinler içerisinde Runik harfli yazıtlarda ve Mani metinlerinde daha sık kullanılan bu ekin ünlüsü her koşulda düz ve geniştir, dudak uyumuna girmez. Vokalle biten fiil tabanlarına doğrudan gelebilen ek, konsonantla biten fiil

[16] "*övke~öpke* is 'lung' and also 'anger' which, according to the DLT, is "generated in the lung". The base, usually spelled as *öp*-, signifies not only 'to kiss' but also 'to sip or suck in the air or a liquid'.The alternating spelling *övke/öpke* creates the impression that it may have been onomatopoeic *öf*-." (Erdal 1991: 377).

tabanlarına eklenirken bağlantı ünlüsüne ihtiyaç duyar. Erken dönem Budist metinlerde seyrek olarak görülmektedir, hatta bu metinlerden KP'de hiç örneği yoktur, Sekiz'de ise sadece *tigme* kelimesinde tanıklanır. Runik harfli metinlerde ek ünlüsü söz sonunda olduğu için daima yazımda gösterilmiştir.

Runik Harfli Metinler: *(a)yt(ı)gma* (T2 B9), *bit(i)gme* (KT G13), *iç(i)k(i)gme* (BK D37), *kör(ü)gme* (KT G11), *s(a)k(ı)n(ı)gma* (BK D2), *udıgm(a)* (Irk 20), *y(a)r(a)t(ı)gma* (Tar. K5).

Maniheist Uygur Metinleri: *birigme* (HamTouen 5:21), *igidigme* (BT V 13:232), *kılıgma* (M2 11:8), *körünügme* (M2 9:6), *nomlagma* (M3 26:8), *tutugma* (Huast. 167), *yatagma* (ChrMani 1209:5), *yükünügme* (Huast. 168).

Budist Uygur Metinleri: *erigme* (MaytS. 103v5), *keligme* (MaytS. 134v9), *tigme* (TT V A:69, Sekiz 190), *uçugma* (U II 8:10, U III 32:5, TT X 310), *yorıgma* (U III 32:4).

1.1.21. –gAy Gelecek Zaman Eki:

CVC yapısındaki ekin ünlüsü Runik harfli metinlerde hiç gösterilmemiştir. Uygur harfli metinlerden Maytrismit ve KP'de ise yer yer ek ünlüsünün yazılmadığı gözlenmiştir. Tüm fonolojik koşullarda ek ünlüsü düz ve geniş olup yalnızca damak uyumuna girer. Hem vokal hem de konsonantla biten tabanlara bağlantı sesine gerek duymadan eklenir.

Runik Harfli Metinler: *birg(e)y* (Irk 2), *bulg(a)y* (Irk 24), *(e)rg(e)y* (YE 41:7), *k(i)şn(e)g(e)y* (A 84:2), *ölg(e)y* (Irk 41), *toŋg(a)y* (Irk 57), *y(a)rag(a)y* (Irk 5).

Maniheist Uygur Metinleri: *açgay* (M1 11:5), *b(e)lgürgey* (DreiPrinzen 78), *bilişgey* (HamTouen 28:20), *bolgaysızlar* (M3 14:7), *ıdgay* (HamTouen 28:15), *kelgey* (BT V 26:592), *küy'ürgey* (M3 8:4$_2$), *ötüngey* (M1 11:2), *taplamagay* (TT II A:26).

Budist Uygur Metinleri: *bargaylar* (Sekiz 294), *bolgay* (U II 8:64), *birge m(e)n* (KP 75:2), *[e]mgengey sizler* (MaytS. 67r12), *ıgay* (Heilk II 2:18), *kitgey* (Sekiz 89), *konmag(a)y* (KP 80:6), *körgey siz* (KP 38:2), *kutadgay* (Sekiz 286), *ozgurga sen* (KP 6:2), *ölgey* (Heilk II 5:9), *sugurgay* (Sukh 29), *taplag(a)y* (MaytS. 115r1), *tartg(a)y* (KP 80:4), *tegmegey* (Höllen 2).

-gAy eki Runik harfli metinlerden yalnız *Irk Bitig*'de sık bir şekilde kullanılmıştır. Yenisey ve Altay yazıtlarında ise sadece birer örneği bulunabilmiştir. Kağanlık yazıtlarında bu ek hiç kullanılmamış olup daha sonra Uygur metinlerinde yaygınlaştığı görülür. *Irk Bitig* de runik alfabe ile yazılmasına rağmen Eski Uygurca külliyat içinde Maniheist çevrede oluşturulmuş bir eser olarak değerlendirilmektedir (Tezcan 1978: 314).

Bu gelecek zaman eki erken dönem Budist Uygur metinlerinden KP'de hem -gAy hem de -gA şeklinde geçmektedir. Metnin son levhalarında –gA eki daha sık geçer. Hem –gAy ekinin durumu hem de *kerek* şeklinin ve şart ekinin –sA olarak görülmesi nedeniyle, metnin son kısmının daha sonraki yüzyıllarda yazılmış olabileceği ihtimali öne sürülmüştür. Ağca bu görüşe karşı bunun müellifin kendi diyalektine ait bir ağız sızması olduğu görüşündedir (2006: 525). Zaten -gA şekli metnin sadece son altı levhasında görülmez, baş kısımlarında *ozgurga* (6:2)[17] şekline de rastlanır. Hamilton da bu farklı biçimlerin o dönemin asıl konuşma dilini yansıttığını, fakat kutsal bir metinde kullanılmayacak kadar kaba sayılmış olabileceğini düşünür (2011: 118).

1.1.22. –gAn Sıfat-Fiil Eki:

Taranan erken dönem metinlerinde çok örneğine rastlanmayan bu ekin ünlüsü her koşulda düz ve geniştir. Yalnızca damak uyumuna girer. *tutgan* ve *ugan* örneklerinde görüldüğü gibi yuvarlak ve dar ünlülü tabanlardan sonra da ek ünlüsü yine düz ve geniştir. CVC yapısındaki ekin ünlüsü Runik harfli metinlerde gösterilmemiştir.

Runik Harfli Metinler: *(e)sn(e)g(e)n* (Irk 10), *k(a)pg(a)n* (O 4).

Maniheist Uygur Metinleri: *b(a)zgan* (M1 8:10), *kapgan* (HamTouen 17:8), *tutgan* (HamTouen 17:7), *ug(a)n* (HamTouen 5:74), *yügürgente* (HamTouen 20:11).

Budist Uygur Metinleri: *bazgan* (MaytS. 82v17), *yavgan* (TT X 278).

[17] Hamilton'un *ozgurgay* olarak okuduğu bu kısım Tulum-Azılı (2015) neşrinde *ozgurga* biçimindedir. Metnin tıpkıbasımına bakıldığında *ozgurga* okuyuşunun daha doğru olduğu görülmektedir.

1.1.23. –gAk Fiilden İsim Yapım Eki:

Seyrek kullanılan bu ekin ünlüsü her koşulda düz ve geniştir, yalnızca damak uyumuna girer. Hem vokal hem konsonantla sonlanan fiil tabanlarına herhangi bir bağlantı sesine ihtiyaç duymadan getirilebilir.

Runik Harfli Metinler: *turg(a)k* (Tar. K2).

Maniheist Uygur Metinleri: *içgek* (Huast. 183), *orgak* (M3 13:6), *ögek* (M1 15:2), *t(a)mgak* (M2 11:10), *yalprgak* (M3 32:8), *yulgak* (M3 15:17).

Budist Uygur Metinleri: *buçgak* (Sekiz 427), *içkek* (TT X 14), *tobolgak* (Heilk II 3:219), *turgak* (MaytS. 128r12), *yapargak* (MaytS. 119r2), *yaprgak* (TT V A:18), *yumgak* (Heilk II 3:10).

1.1.24. –mA Fiilden İsim Yapım Eki:

Bu yapım eki Eski Türkçenin erken dönem metinlerinde çok az kullanılmıştır. Geç dönem tantrik metinlerde ve Karahanlı eserlerinde ise yaygın olarak görülür (Erdal 1991:316). Bu çalışmanın kapsamı da erken dönem metinleri ile sınırlı olduğu için –mA ekine ait çok az örnek bulunabilmiştir.

Runik Harfli Metinler: *oyma* (Irk 29), *y(e)lme* (T1 K10, ŞU D6), *y(e)lm(e)g* (T2 D2, ŞU D12).

Budist Uygur Metinleri: *belgürtme* (MaytS. 55r2[18]), *kesme* (U III 65:10), *titme* (U III 16:11), *üzme* (MaytS. 13r16, U III 75:5).

Ek ünlüsü her koşulda düz ve geniştir. CV yapısındaki ekin ünlüsü, söz sonunda yer aldığı için Runik harfli metinlerde gösterildiği örnekleri mevcuttur. Konsonantla biten fiil tabanlarına bağlantı ünlüsüne gerek duymadan eklenebilmektedir.

1.1.25. –mAk İsim-Fiil Eki:

[18] Buradaki satır numarası Şinasi Tekin'in 1976'daki yayımına göre verilmiştir. MaytS.'ye ait diğer tüm yer numaraları ise Şinasi Tekin'in 1980'deki neşrine göredir.

Ek ünlüsü her zaman düz ve geniş olan bu isim-fiil ekine Runik harfli metinlerde çok rastlanılmaz. –mAk hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına aynı şekilde eklenmekte, bağlantı sesine ihtiyaç duymamaktadır. Runik harfli metinden alınan örnekte ek ünlüsü söz içi durumda olduğu için gösterilmemiştir. Maniheist ve Budist metinlerde ise bir iki örnek dışında ek ünlüsü daima yazılmıştır.

Runik Harfli Metinler: *(a)rm(a)k* (KT D6).

Maniheist Uygur Metinleri: *agmak* (HamTouen 8:8), *begedmek* (DreiPrinzen 66), *boşunmak* (M1 28:23), *bölmek* (BT V 12:214), *bulm(a)x* (M3 42:12), *ilgünmek* (Windgott 8), *ömek* (M3 12:8$_2$), *tuym(a)k* (BT V 8:29), *yrlıkamak* (BT V 22:498).

Budist Uygur Metinleri: *aşılmak* (Mayt. 1 v23-24), *birmek* (KP 46:6), *boşumak* (ZiemeBhai 7), *kanturm(a)g* (U III 29:8-9), *kitermek* (Sekiz 20), *sökmek*[19] (Heilk II 3:147), *tarımak* (KP 13:3), *yilinmek* (U III 30:25), *yükmek* (Sekiz 27).

1.1.26. –mAn Fiilden İsim Yapım Eki:

Taranan metinlerde bu eke ait çok az örnek tespit edilebilmiştir. Marcel Erdal erken dönem metinlerindeki tanıkların hepsinin problemli olduğunu belirtir (1991: 387). Bu kelimelerin etimolojisi, oluşumu netleşmiş değildir. -mAn ekinin ünlüsü her koşulda düz ve geniş olup yalnız damak uyumuna girmektedir. Hem vokal hem de konsonantla biten tabanlara bağlantı sesi olmadan aynı şekilde eklenebilmektedir.

Runik Harfli Metinler: *tum(a)n (*Irk 15).

Maniheist Uygur Metinleri: *ö-rmen* (BT V 21:456), *tuman* (M2 11:10).

Budist Uygur Metinleri: *örmen* (Sekiz 443, Heilk II 3:10), *tegirmen* (Sekiz 86, MaytS. 165r6).

1.1.27. –(X)pAn Zarf-Fiil Eki:

-(X)p zarf-fiil ekinin genişlemiş biçimi olan –(X)pAn (Eraslan 2012: 119), vokal-

[19] Bu biçim leksikalleşerek "ishal" anlamında bir terim olmuştur.

le biten fiil tabanlarına doğrudan eklenirken konsonantla biten tabanlarda ise bağlantı ünlüsü ile kullanılabilir. Ek ünlüsü her koşulda düz ve geniştir, yalnızca damak uyumuna girer.

Runik Harfli Metinler: *b(a)rıp(a)n* (Irk 17), *bulup(a)n* (Irk 31), *içip(e)n* (Irk 17), *k(e)l(i)p(e)n* (KT D23), *sül(e)p(e)n* (BK D3), *t(e)g(i)p(e)n* (YE 28:2), *tip(e)n* (Irk 44), *tut(u)p(a)n* (KT D7), *ünüp(e)n* (Irk 60), *yor(ı)p(a)n* (BK D37).

Manihesit Uygur Metinleri: *barıpan* (ManBuch 146:3), *k(e)lipen* (ManBuch 147:3), *tipen* (Huast. 168), *turupan* (BT V 29:668), *yakışıpan* (M2 8:17$_2$), *yaratıpan* (BT V 13:253-254).

Budist Uygur Metinleri: *körüpen* (MaytS. 106r6).

Bu ek Runik harfli metinlerde daha sık kullanılmıştır. Uygur döneminde erken dönem Budist metinlerinden MaytS.'de tek bir örnekte tanıklanmıştır. Manihesit metinlerin ise genelinde değil sınırlı birkaç metinde yer aldığı görülmüştür. CVC yapısındaki ekin ünlüsü söz içinde yer aldığı için ve düz-geniş olduğu için Runik harfli metinlerde hiç gösterilmemiştir. Bu ekin genişlemiş biçimi olan –(X)pAnIn'da ise ekin ilk ünlüsü daima düz-geniş, ikinci ünlüsü ise düz-dar şekildedir.

1.1.28. –sAr Şart Eki:

-sAr şart eki hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına herhangi bir bağlantı sesi olmaksızın getirilebilir. Ekin kendi ünlüsü ise her türlü fonolojik koşulda düz ve geniştir. Yalnızca damak uyumuna girer. *usar*, *ötgürser* örneklerindeki gibi yuvarlak ünlülü fiil tabanlarından sonra da ek ünlüsü değişmez, düz ve geniş olarak bulunur.

Runik Harfli Metinler: *(a)ts(a)r* (YE 28:5), *(a)vl(a)s(a)r* (KÇ 9), *böŋ(ü)s(e)r* (T1 B6), *ıs(a)r* (KT G8), *k(e)ls(e)r* (Irk 55), *sül(e)m(e)s(e)r* (T1 D3), *t(e)l(i)nm(e)s(e)r* (BK D18), *tis(e)r* (KT G7), *tods(a)r* (BK K6), *tuts(a)r* (YE 32:1), *us(a)r* (T1 G4), *y(a)ŋ(ı)ls(a)r* (KT G6).

Manihesit Uygur Metinleri: *barsar* (ManBuch 148:6), *barsa* (HamTouen 26:9), *bilse* (HamTouen 16:16), *erserler* (BT V 9:164), *katsar* (Windgott 42), *okısar* (HamTouen

16:9), *k(a)rısa* (HamTouen 16:17), *k(e)lser* (DreiPrinzen 26), *ölürser* (BT V 19:429), *sakınsr* (M3 29:1_3), *yaŋılsarlar* (M3 36:1_2), *yorısar* (ManWett 6).

Budist Uygur Metinleri: *anıglamasar* (Sekiz 46), *bolmasar* (Heilk II 3:53), *bulsa* (KP 76:5), *ertürser* (U III 28:19), *irintüser* (SPZieme 41), *işidser* (Sukh 71), *işleser* (TT V A:39), *kerekseser* (MaytS. 170v31), *közedmeser* (MaytS. 2r20-21), *ölürser* (Höllen 2), *ötgürser* (Sekiz 192), *usar* (KP 35:4), *yiser* (Heilk II 2:31).

CVC yapısındaki ekin ünlüsü Runik harfli metinlerin hiçbirinde yazımda gösterilmemiştir. Nadiren Mani ve Uygur harfli metnilerde de ek ünlüsünün yazılmadığı görülür. Bunlar içinde HamTouen 16 (*bilse, bolsa, karısa*), 21 (*barsa*) ve 26 (*barsa*) numaralı metinler ile KP'nin son kısımlarında (*konsa, bulsa*) şart eki –sA şeklinde görülür. Eski Uygur Türkçesinde ekin /r/ sesinin düşerek –sA biçimini alması 14. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanır (Ağca 2006: 356). KP ve HamTouen 16, 21 ve 26 gibi erken tarihli metinlerde bu biçimin görülmesi Ağca tarafından ağız sızması ile açıklanır:

> Ayrıca metinlerdeki birçok ağız özelliği bir tarafa bırakılacak olursa, tasnif ve tarihlendirmede kullanılan diğer dillik ölçütler bakımından Doerfer'in iddia ettiği gibi geç tarihte yazılmadıkları anlaşılır. HamTouTou 16, 21 ve 26 numaralı metinlerde; /A/ bağlantı ünlüsünün korunması, damaksıl /n/ ünsüzünün zaman zaman /g/ ile yazılması, /z/ harfinin altta iki noktayla gösterilmesi ve Yüan döneminin belirgin özelliklerinden olan /z-s/ ve /d-t/ harflerinin yazımının oldukça düzenli olması gibi özellikler, bu metinlerin 13-14. yüzyılara ait olamayacağını göstermektedir. O halde metinlerde görülen –sA şart eki, ağız yansımasıdır (2006: 352-353).

1.2. Düz-Dar (I) Fonemli Morfemler

Bu gruptaki ekler kelime tabanı hangi seslik koşullarda olursa olsun sadece düz-dar /I/ ünlü bulundururlar. Ünlüsüne göre bu eklerin yalnız ön ve art olmak üzere iki alamorfu bulunur. Bu ise Türkçenin en temel ses özelliğidir. İsim ve fiil çekim ekleri ağırlıktadır. Ek ünlüsü daima düz-dar olan ekler içinde tıpkı bir önceki grupta olduğu gibi fiilden fiil yapım eki hiç bulunmaz.

1.2.1. +kI Aitlik Eki

Aitlik eki bu dönem metinlerinde çoğunlukla bulunma hâl eki almış kelimelere eklenmiş vaziyette görülmektedir. +DIn ve +rA/+yA gibi eklerden sonra da kullanımına rastlanır. İsimlerin yalın hâline ise nadiren getirilmektedir. "Aitlik ekinin hâl eklerinden sonra da getirilebilmesinin onun edat kökenli olduğu düşündürmektedir" (Erdal'dan aktaran Eraslan 2012: 164). Ek ünlüsü örneklerde görüleceği üzere her koşulda dar ve düzdür. Ek ünlüsünün sadece ikili uyuma girmesi ve taranan metinlerde bu ekin üzerine başka bir ek getirilmemiş olması Erdal'ın görüşünü desteklemektedir. +KI ekinin bağımsız bir morfemden bağımlı bir morfeme dönüşme sürecinin o dönem için henüz yeni olduğu, bu ek için gramerleşme sürecinin ileri aşamalarına ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Hem vokal hem de konsonantla biten isim tabanlarına bağlantı sesi olmadan eklenebilir. Ek ünlüsü söz sonunda olduğu için Runik harfli metinlerin yazımında gösterilmiştir.

Runik Harfli Metinler: *aşnukı* (YE 41:2), *b(i)ry(e)ki* (T1 D17), *bod(u)nkı* (Tar. B5), *içr(e)gi* (YE 37:1), *içr(e)ki* (Tar. B6), *k(a)g(a)ngı* (Tar. B5), *köŋ(ü)lt(e)ki* (KT G12), *t(a)bg(a)çgı* (KT D7), *yıry(a)kı* (T1 D17).

Maniheist Uygur Metinleri: *aşnukı* (HamTouen 5:4), *bökünki* (BT V 20:437), *il-teki* (TT II A:53), *künbatsıkdakı* (M3 8:6$_2$), *köŋülüm-teki* (M3 26:5), *uluştakıı* (BT V 22:481), *üzeki* (HamTouen 8:12).

Budist Uygur Metinleri: *altınkı* (Sekiz 88), *emdeki* (Heilk II 3:319), *evinteki* (KP 67:7), *kalık-dakı* (MaytS. 7r9), *ödki* (U II 8:66), *ödteki* (MaytS. 114r2), *sıŋarkı* (Sekiz 187), *söki* (Sekiz 231), *taştınkı* (Sekiz 185), *yoltakı* (TT V A:36).

1.2.2. +nI Akuzatif Eki

Köktürkçede sadece kişi ve işaret zamirlerinin yükleme hâli için kullanılan bu ek, Uygur Türkçesinin ilerleyen dönemlerinde yaygınlık kazanmıştır. 8.-10. yüzyıllar arası taranan metinlerde kişi zamirlerinin dışında çokluk 1. ve 2. kişi iyelik eki almış isimlerden sonra da +nI ekinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca *kamag* ve *alku* gibi

çokluk anlamı barındıran belirsiz zamirlere de eklenebilmektedir. Yalın hâldeki isimlere +nI ekinin getirilmesi ise Ağca'nın çalışmasında ortaya koyduğu üzere 13. yüzyılda seyrek olarak görülmeye başlamış, 14. yüzyılda yaygınlaşmıştır (2006: 271). Yalnız Köktürkçede tek bir istisnai örnek vardır. Tonyukuk Yazıtı'nda ***kunı*** *seŋünüg ıdmış* "Ku'yu, generali göndermiş" (T1 G2) ifadesinde yalın bir isimden sonra +nI eki görülmektedir (Ağca 2006: 266). Yalın isimden sonra bu biçimin görülmesi bu kadar erken bir dönemde çok sıradışı bir durumdur. +nI ekinin zamirlerden ve çokluk iyelik ekli isimlerden sonra yabancı kökenli kelimelerde yaygınlaştığı bilinse de bu dönem için Tonyukuk yazıtında görülen söz konusu örneği açıklaması güçtür. Aynı kelime BK'de *kuug* (BK G9) biçimindedir.

Köktürk Metinleri: *(a)nı* (KT G13), *bunı* (BK K8, Tar. K5), *b(i)zni* (T1 D3, YE 28:8), *kunı* (T1 G2), *sini* (T1 G3).

Maniheist Uygur Metinleri: *biligim(i)zni* (Huast. 222), *bizni* (BT V 13:242), *etözümüz-ni* (M2 10:5), *xanmznı* (BT V 29:665), *k(e)ntüni* (DreiPrinzen 14), *kimni* (M3 11:11), *k[ö]rküŋüznii* (M3 28:3), *mini* (ManWett 62), *sakınçım(ı)znı* (Huast. 252), *sini* (M3 $23:12_2$), *siznii* (ManTürkFrag 18), *suyumuznı* (Huast. 301), *üzütümüz-ni* (M2 10:5), *yazukumuznı* (Huast. 302).

Budist Uygur Metinleri: *adınagunı* (U III 4:3), *alkunı* (KP 15:2), *anı* (U II 3:1), *bizni* (TT X 103), *bularnı* (U III 27:17), *edgümüzni erdemimezni* (MaytS. 130v5-6), *kaŋımız-nı* (U II 8:62), *kntülerni* (Sekiz 267), *kılıkımıznı* (MaytS. 67v14), *kimni* (U III 22:5), *köŋlüŋüzni* (KP 68:8), *munı* (Höllen 2), *nomuŋuznı* (MaytS. 26v7), *ogulanıŋız-larnı* (U III 66:9), *ögüküŋüzni* (KP 26:3), *sizlerni* (Sekiz 26), *tilleriŋizlerni* (MaytS. 66v3), *töpümüzni* (MaytS. 5v28).

+nI ekinin ünlüsü her koşulda düz ve dardır, dudak uyumuna girmez. Ek ünlüsü söz sonunda yer aldığı için Runik harfli metinlerde de her zaman gösterilmiştir.

1.2.3. +(s)I Teklik 3. Şahıs İyelik Eki:

Bu ek vokalle biten isim tabanlarından sonra +sI, konsonantla biten isim tabanla-

rından sonra ise +I biçiminde görülür. Ahmet Bican Ercilasun vokalle biten tabanlardan sonra görülen /s/ sesinin bağlantı sesi olarak ele alınmaması gerektiğini belirtir. Ünlü çatışmasını ortadan kaldırmak için başvurulan yol açık ve kesindir. Bütün örneklerde bu çatışma /y/ sesi ile ortadan kaldırılırken sadece bir örnekte /s/ sesinin bulunması bunun fonetik bir sebeple çatışmayı ortadan kaldırmak amacıyla ortaya çıkmış bir ses olmadığını gösterir. Bu ekteki /s/'nin Ana Türkçeye dayanan başka sebeplerden dolayı bağlantı sesi olarak değil, eke dâhil olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (2014a: 348). Talat Tekin de buradaki sesin yardımcı ses olmayıp Ana Altayca çokluk ekinin zamanla unutulup yanlış bölünmesi sonucu ekle kaynaşmış olduğunu belirtmektedir. Tekin 3. şahıs iyelik ekini +(s)I(n) şeklinde gösterir (1980: 16). CV yapısındaki ekin ünlüsü Runik harfli metinlerin yazımında gösterilmiştir. Ek ünlüsü dar ve düz olup yalnızca damak uyumuna girer.

Runik Harfli Metinler: *(a)gısi* (BK K4), *(a)gzı* (Irk 65), *(a)pası* (YE 18:1), *b(a)t(ı)mı* (BK D26), *b(i)lgesi* (KÇ 17), *bod(u)ni* (T2 B7), *(e)dgüsi* (Irk 28), *küsi* (KT D25), *özlüki* (KÇ 4), *suvı* (ŞU K2), *yorıdukı* (T2 K3).

Maniheist Uygur Metinleri: *bukagusı* (M3 12:19), *erdemi* (Windgott 24), *erkligi* (M1 27:7), *kanyusı* (ManWett 43), *k(a)rası* (HamTouen 16:13), *kesilmekii* (BT V 9:160), *köŋüli* (TT II A:32), *suvı* (BT V 10:192), *tirnegüsi* (Huast. 44).

Budist Uygur Metinleri: *bukası* (KP 65:3), *edgüsi* (U II 8:24), *küdüki* (Sekiz 190), *ortusı* (TT V A:20), *sakınmışı* (Sekiz 109), *süti* (Heilk II 2:64), *tutmakı* (MaytS. 1v27), *yumurtgası* (Sukh 43).

Talat Tekin, bu ekin Köktürkçe döneminde damak uyumuna girmediğini ve yalnız ön sıradan +(s)i biçimi bulunduğunu belirtir. Ayrıca Runik harfli metinlerde bu ekin ünlüsünün söz içinde kaldığı durumlarda ve düz ünlülü tabanlardan sonra bile yazılmasından yola çıkarak buradaki ünlünün uzun olması gerektiğini belirtir. Örneğin vasıta hâlinde kelime *(a)t(ı)n* "at ile" şeklinde ünlüsüz yazılmışken, iyelik ekinde *(a)tin* "onun atını" olarak verilmektedir. Runik harfli metinlerin yazım özelliklerine göre ilk hecedeki düz ünlüden sonra düz-dar ünlüler yazılmaz. Bu durumda yazılması ise uzun ünlüye işaret etmektedir. Yakutçada bu ekin ünlüsü uzundur, ayrıca Çuvaşçada damak uyumuna girmemiş, hep ön ünlülü olarak bulunmaktadır. Tekin'e göre Çuvaşçada 3.

şahıs iyelik ekinin önlük-artlık uyumuna girmemesi bu ekin ünlüsünün büyük ünlü uyumuna karşı koyabilecek nitelikte dayanıklı yani uzun ünlü olmasıyla ilgilidir. Tüm bu veriler ekin yazıtlarda uzun ünlülü olduğunu gösterir. Tekin, Köktürk yazıtlarında sadece ön ünlülü biçimi olan ekin 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren damak uyumuna girmeye başladığını belirtir. Şine Usu Yazıtı'nda *k(a)tunın* (K10), *t(a)b(a)rın* (G5), *yılkısın* (D3) örneklerinde uyuma girdiği görülmektedir (Tekin 1980: 10-11). Aynı fonetik koşullar altında vasıta durumunda ek ünlüsünün yazılmayıp 3. şahıs iyelik ekinde yazılması Doerfer'in ortaya koyduğu kısa ünlü teorisi ile de izah edilebilir. 3. şahıs iyelik ekinin ünlüsü tam ünlü olduğu için *(a)tin* şeklinde yazımda gösterilmekte, fakat vasıta hâli ekinin bağlantı ünlüsü kısa olduğu için veya diğer bir değişle /ı, i/'den farklı bir ses olduğu için *(a)tn* durumunda yazılmamış olabilir. Bu teoriye göre söz konusu biçim *(a)tăn* veya /a/ ve /ı/ arasındaki bir sesle okunarak *(a)t(ə̂)n* şeklinde transkribe edilebilir.

1.2.4. +lI..+lI İsimden İsim Yapım Eki:

Birliktelik ifade eden bu ek hem vokal hem de konsonantla biten isim tabanlarına herhangi bir bağlantı sesi gerektirmeden eklenir. Ek ünlüsü her koşulda düz ve dardır, sadece art ve ön sıradan olmak üzere iki alamorfu bulunur. CV yapısındaki ekin ünlüsü son ses durumunda olduğu için Runik harfli metinlerin yazımında her zaman gösterilmiştir.

Runik Harfli Metinler: *(a)d(ı)glı toŋuzlı* (Irk 6), *b(e)gli bod(u)nlı* (KT D6), *toruk* ***buk(a)lı*** *s(e)m(i)z* ***buk(a)lı*** (T1 B5), *in(i)li (e)çili* (KT D6), *tünli künli* (BK GD).

Maniheist Uygur Metinleri: *arıglıı uzuntonlugl[ıı]* (M3 38:3), *inili eçili* (Huast 31), /// *kunçuylıı* (BT V 28:643, 651), *tŋrili yekli* (Huast 24), *y(a)ruklı karalı* (Huast 6), *yitilii ikii ygrmilii* (M3 35:20).

Budist Uygur Metinleri: *analı* /// (MaytS. 93v3), *anıglı edgüli* (Sekiz 196), *edgüli ayıglı* (MaytS. 151r16-14), *emgekli meŋili* (Sekiz 451), *irkekli tişili* (Sekiz 321), *kanlı arıgsz-lı* (Heilk II 3:145), *katun-lı tigin-li* (U III 27:16), *kişili kişi ermez-li* (U II 3:23$_2$), *künli aylı* (Sekiz 324), *otlı suvlı* (Sekiz 64), *tŋrili yirli* (Sekiz 27), *trsli oŋlı* (Sekiz 196), *tınlglı*

tınsızlı (Sekiz 322), *meniŋ tüşämiş* ***tülümli*** *sumana qatunn(ı)ŋ [tül]i birlä oxşatı bolur* "Benim gördüğüm düşümle Şumana hatunun düşü benzer" (MaytH. 13: 5r14), *yaylı kışlı* (Sekiz 324).

1.2.5. +DI İsimden İsim Yapım Eki:

İsimden zarf türeten (Tekin 2016: 83) bu ekin Eski Türkçe metinlerde kullanımı çok yaygın değildir. Kalıplaşmış olarak sınırlı sayıda sıfatta görülür. Ekin ünlüsü son ses durumunda olduğu için Runik harfli metinlerde gösterilmiştir. Her koşulda düz ve dar biçimde olan ek ünlüsü yalnızca damak uyumuna girmektedir. +DI eki hem vokal hem de konsonantla biten isim tabanlarına herhangi bir bağlantı sesi olmadan eklenebilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)mtı* (KT D9), *(e)dgüti* (KT G2, A 84:4, Irk 19), *k(a)t(ı)gdı* (KT G2), *k(a)t(ı)gtı* (Irk 14), *y(a)r(a)kl(ı)gdı* (KT D32), *y(e)gdi* (BK D36).

Maniheist Uygur Metinleri: *amtı* (Huast 227, DreiPrinzen 84).

Budist Uygur Metinleri: *amtı* (Sekiz 135, Höllen 13), *edgüti* (MaytS. 22r6, Heilk II 2:15).

1.2.6. +çI İsimden İsim Yapım Eki:

Eski Türkçede oldukça işlek bir şekilde kullanılan bu ekin ünlüsü aşağıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi her koşulda düz ve dardır. Hem vokal hem de konsonantla biten isim tabanlarına bağlantı sesi olmadan getirilebilir. Runik harfli metinlerde söz sonunda olduğu durumlarda mutlaka ek ünlüsü gösterilmiştir. Yalnız *(e)bç(i)m*, *y(a)gıç(ı)sı* gibi örneklerde söz içinde kaldığı zaman yazılmadığı durumlar olabilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)rm(a)kçısin* (KT D6), *b(e)d(i)zçi* (BK K14), *b(i)t(i)gçi* (YE 32:3), *borg(u)çı* (Tevş 2), *(e)bç(i)m* (YE 66:1), *s(a)bçı* (Irk 55), *t(a)mg(a)çı* (KT K13), *y(a)gıç(ı)sı* (T2 G6), *yogçı* (BK D5).

Maniheist Uygur Metinleri: *avçı* (HamTouen 16:16), *buyançı* (Huast. 104), *ilçii* (M3 34:7), *k(e)miçii* (M3 $6:6_2$), *oyunçı* (BT V 18:387), *yrlıkançuçı* (M3 28:12), *yultuzçı* (M3 $30:5_3$).

Budist Uygur Metinleri: *balıkçı* (KP 1:8), *basutçı* (U II 2:5$_2$), *evçi* (Heilk II 2:65), *kimiçi* (KP 22:5), *körümçi* (Sekiz 133), *kunkauçı* (MaytS. 4r4), *küzedçi* (SPZieme 43), *ölütçi* (Höllen 31), *tapagçı* (TT X 249), *t(e)mir-çi* (U III 47:10), *törüçi* (Sekiz 331), *yultuzçı* (Sekiz 133).

1.2.7. +sIg İsimden İsim Yapım Eki:

Eski Türkçede çok sık kullanılmayan bu ekin 8.-10. yüzyıl arası metinler içinde çok az örneği tespit edilebildi. Bu örneklerde ek ünlüsünün hep dar ve düz olduğu görülmektedir.

Runik Harfli Metinler: *yıls(ı)g* (KT D27).

Maniheist Uygur Metinleri: *karsıg* (M3 8:14$_2$).

Budist Uygur Metinleri: *adınsıg* (U III 54:4, Sekiz 195), *çöksig* (TT X 449), *yogunsıg* (UigBrief B1:3).

1.2.8. +kIr- İsimden Fiil Yapım Eki:

Taranan erken dönem metinleri içinde bu eke ait çok az örnek tespit edilebilmiştir. Marcel Erdal, OTWF'de daha çok DLT'den örnekler verir ve bu ekin ünlüsünün yuvarlak bir tabandan sonra belirlenebileceğini fakat bunun için de yeterli veri olmadığını belirtir (1991: 465-466).

Maniheist Uygur Metinleri: *ay-kır-* (TT II A:82).

Budist Uygur Metinleri: *alakır-* (TT X 363), *kıkır-* (TT X 363).

Ekin Moğolca karşılığının +kirA-, Proto Türkçedeki asıl biçiminin ise +kIrA- olduğunu belirten Erdal, bu orijinal biçimdeki son ses /A/'nın bu ekle türemiş bazı fillerde korunmuş olduğunu söyler: *bakır-* ve *bakıra-* gibi. Yalnız bu son sesin neden bazı fiillerde korunup bazılarında bulunmadığını izah etmenin güç olduğuna dikkat çeker. Bu durumda kelimelerin eski ve yeni olmaları etkili olmuştur. Örneğin Moğolca karşılığı bulunmayan *kıkır-* fiili dilde *+kIrA- ekinin son sesinin düştüğü bir zamanda daha yeni oluşmuş bir fiil olduğu için eki yalnız +kIr- biçiminde almıştır. Son ses /A/'yı

koruyan fiiller ise daha eskiden bu ekle türetilmiş yapılardır (1991: 467). Talat Tekin ise ikili biçimlerin, bu fiillere geniş zaman ekinin, dilin konuşurları tarafından iki ayrı biçimde algılanmasıyla ortaya çıktığını düşünmektedir:

> +kIr- ekli yansıma eylemlerin geniş zaman eki daima –Ar biçimindedir ve buradaki /A/ bu gibi eylemlerin daha eski biçimlerinin kalıntısıdır, yani MK *bākır-* "bağırmak", *bākır-ar* < **bākıra-r*, MK *sıkır-* "ıslık çalmak", *sıkr-ar* < **sıkıra-r* vb gibi. Böyle olunca, bu gibi geniş zaman biçimlerinin Türkçe konuşanlarca iki ayrı biçimde, yani *sıkır-ar* ya da *sıkra-r* biçimlerinde algılanmış ya da çözümlenmiş olması doğaldır (1993: 205).

1.2.9. +sI- İsimden Fiil Yapım Eki:

Benzerlik anlamı veren ve çok seyrek kullanılan bu eke Runik harfli metinlerde rastlanmaz. Aslında ek ünlüsünün değişkenleri ile ilgili bir şey söylemek için yeterli tanık bulunmamaktadır. Az sayıda örneklerin çoğu düz-geniş tabana sahiptir. Yalnız *suvsuş* biçimi *suvsı*-'dan getirilmektedir. Bu biçimin *suvsı-* değil de *suvsu-* olması da ihtimal dâhilindedir.

Maniheist Uygur Metinleri: *ersimez* (M3 11:15), *erksinmez* (M1 27:10), *erksintük* (M3 22:7), *suvsuşın* (<*suvsı-*, M3 12:8$_2$), *yarsıyur* (M1 7:13).

Budist Uygur Metinleri: *yarsı-* (U III 32:5), *yrsı-* (Sekiz 444), *yrası-* (MaytS. 12v11).

1.2.10. –gI Fiilden İsim Yapım Eki:

Marcel Erdal tarafından tespit edilen bu ek, en fazla *erki* edatı ile tanıklanmaktadır. /n/ ve /r/ sesleri ile sonlanan tabanlara –kI şeklinde getirilir (1991: 320). Runik harfli metinlerde tespit edilemeyen ekin ünlüsü her koşulda düz-dar biçimde görülmektedir.

Manihesit Uygur Metinleri: *erki* (M3 44:5$_2$).

Budist Uygur Metinleri: *burkı* (MaytS. 10v18), *erki* (MaytS. 11v8, U II 3:24, Sekiz 316, TT X 81), *katgı* (MaytS. 171r7), *kötgi* (MaytS. 78r19), *yıvgı* (MaytS. 215a v1).

1.2.11. –(X)nçIg Fiilden İsim Yapım Eki:

Eski Türkçenin grameri üzerine yapılan çalışmalarda bu ek genelde +çIg şeklinde bir isimden isim yapım eki olarak kabul edilmektedir. Buna göre bu ek aslında benzerlik ifadesi veren +sIg ekinden gelmektedir ve çoğunlukla /ç/ sesi ile biten kelimelere eklendiğinden aynı tür iki ünsüzden biri düşmektedir: *korkınç+çıg* > *korkınçıg* gibi (Gabain 2007:48; Eraslan 2012:95; Tekin 2016:80). Marcel Erdal, eki +çIg şeklinde isimlere getirilen bir ek olarak değil; –(X)nçIg biçiminde fiil tabanlarına doğrudan eklenebilen, –(X)nç ve +sIg eklerinin birleşmesiyle oluşmuş bir yapı olarak kabul eder. Buna göre ek çok eski tarihlerde kaynaşmış ve doğrudan fiil tabanlarına eklenebilmeye başlamıştır (1991: 363). Bu çalışmada da Erdal'ın görüşü burada tespit edilen örneklere daha uygun bulunmuştur. Çünkü örneklerin hepsi istisnasız /ç/ sesi ile bitmektedir. Ek sadece +çIg olsaydı, vokalle biten veya /ç/ sesinden başka bir konsonantla biten tabanlardan sonra da örneğinin olması beklenirdi. En azından **adınççıg* iki /ç/ sesinin de yazıldığı birkaç örnek olmalıydı.

Runik Harfli Metinler: *(a)d(ı)nç(ı)g* (BK K14), *(a)d(ı)nçıg* (KT G12), *ök(ü)nç(ü)g*/ *ökünç(ü)g* (YE 100:2).

Maniheist Uygur Metinleri: *adınçıg* (BT V 18:398), *kasınçıg* (M2 8:5), *korkınçıg* (M3 24:10), *korkunçug* (BT V 13:247), *küsençig* (M3 35:22), *sogançıg* (M3 40:8)[20].

Budist Uygur Metinleri: *adınçıg* (KP 34:2), *adınsıg* (Sekiz 195), *kaşınçıg* (Sekiz 192), *korkınçıg* (KP 26:5), *küsençig* (MaytS. 13v13), *muŋadınçıg* (U III 39:6), *sogançıg* (SPZieme 1), *taŋlançıg* (Daşakarma 4077), *yarsınçıg* (MaytS. 111r8), *yarasınçıg* (MaytS. 12v11).

Bu fiilden isim yapım eki vokalle biten fiil tabanlarına –nçIg olarak, konsonantla biten tabanlara ise –(X)nçIg şeklinde bağlantı ünlüsü ile eklenmektedir. Ek ünlüsü genellikle düz ve dar biçimde görülür. Yenisey Yazıtlarında geçen 𐰋𐰃𐰓𐰍 *ökünç(ü)g* veya *ök(ü)nç(ü)g* şeklinde okunabilecek (Bkz. Aydın vd. 2013:190) kelimede hem ek

[20] *sogançıg* kelimesi genel olarak *sogan+sıg* şeklinde analiz edilip "tatlı, sevimli" anlamı ile karşılanmaktadır. Erdal, Bang'ın bu kelimeyi "soğan" ile ilişkilendirdiği ve uzun süre kabul edilen görüşünün doğru olamayacağını belirtir. Ayrıca *küse-* "dilemek, istemek" fiilinden gelen *küsençig* ile bu kelimenin sık sık bir arada göründüğünü ve bunun da *suk* "hırs, tamah" sözcüğüyle ilişkili olarak yine bir istek, arzu belirtecek bir **suka-* fiilinden gelmesi gerektiğini ortaya koyar (1991:364). Bu düşünceden hareketle –(x)nçIg yapısındaki sözcüklerin genelde duygu ifade eden fiillerden türemiş biçimler olduğu göze çarpar: "The base verbs of our formation denote states of mind such as hate and love, pity and fear, disgust and admiration." (Erdal 1991: 363).

hem de bağlantı ünlüsü için kesin bir hüküm vermesi zor görünüyor. Buradaki biçimin yuvarlak değil de *ökünç(i)g* şeklinde olması da mümkündür. Yine de yuvarlak şekli daha muhtemeldir çünkü ilk hecedeki yuvarlak ünlüden sonra düz-dar ünlüler Runik harfli metinlerde genellikle gösterilir. Bundan başka *korkınçıg* biçimi yaygın olarak kullanılırken BT V 13'te *korkunçug* şekline de tesadüf edilir. Marcel Erdal bu kelimenin ikilik göstermesi ve /I/'lı şeklinin daha yaygın olmasıyla ilgili bu fiilin muhtemelen **korık*- biçiminden geldiğini düşünmektedir (1991: 366). OTWF'de ek -(X)nçIg üstgösterimiyle verilmektedir. Bu çalışmada da ek ünlüsü her koşulda düz-dar ünlülü morfemler içinde değerlendirmiştir fakat incelenen metinlerde son hecesi yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra yeterince örneği tespit edilememiştir. Yalnız *kork*- ve *ök*- fiillerinden türeyen şekiller tanıklanmıştır. Bu ekin ünlüsünün dudak uyumuna girmiş olabileceği de not edilmelidir.

1.2.12. -vI Fiilden İsim Yapım Eki:

8-10. yüzyıl arasına tarihlendirilen metinlerde sınırlı sayıda örneğine rastlanan bu ekin ünlüsü düz ve dar olarak görülmektedir. Yalnız bu konuda bir kesinlik henüz mevcut değildir.

Maniheist Uygur Metinleri: *ötvi* (M2 8:10), *yilvi* (Huast 146).

Budist Uygur Metinleri: *tulvı* (MaytH. 10: 6a13), *yilvi* (Sukh 8).

Marcel Erdal, *ötvi* örneğinin bu ekin -vX değil, -vI olduğunu gösterdiğini belirtir. Sonraki dönem metinlerinde bulunan *kurvı* ve *tulvı* gibi yuvarlak tabana sahip kelimeleri de göz önünde bulundurarak bu ekin ünlüsünün her koşulda dar ve düz olduğunu belirtir (1991: 334). Bu nedenle *çulvu* ve *telve* kelimelerini bu yapıya dâhil etmez. Reşit Rahmeti Arat ise *Eski Türk Şiiri*'nde KP ve Huastuanift gibi erken dönem metinlerinde tanıklanan *çulvu* "küfür" kelimesini söz konusu eke ait örnekler altında ele almaktadır (2007: 310).

1.2.13. –(X)gIl Sıfat Fiil Eki:

Ağca bu ekin; çoğunluğunu Maniheist çevrede yazılmış metinlerin oluşturduğu erken dönem Uygur metinlerinde görüldüğünü, sonraki dönemlerde ise yerini –(X)gmA ekine bırakarak sadece *ögli* ve *tigli* gibi leksikalize olmuş kelimelerde kullanıldığını belirtmektedir (2006: 322-325). Bu ek ayrıca olumsuz fiil tabanları üzerine de gelebilmektedir: *sımaglıı* (M3 29:3_2, nr. 12), *yadmag-lı* (M3 24:9-10_2, nr. 9). Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi erken dönem Maniheist Uygur metinlerinde daha sık kullanılan bu ekin ünlüsü her koşulda düz ve dardır. Yalnızca damak uyumuna girer. Vokalle biten fiil tabanlarına doğrudan, konsanantla biten tabanlara ise bağlantı ünlüsü ile eklenmektedir.

Runik Harfli Metinler: *b(e)d(i)z(e)gli* (A 43:1), *b(i)t(i)gli* (YE 24:11), *(e)rkli* (KT K1, BK D29, T1 G6, ŞU D5), *uk(u)glı* (Adrianov 3), *y(a)t(ı)glı* (Irk 20).

Maniheist Uygur Metinleri: *açınglıh* (Windgott 32), *arılaglı* (M3 24:5), *[be]düklentürügli* (Windgott 17), *erigli* (TT II A:34), *kal-aglı* (M3 13:1), *k(e)ligli* (DreiPrinzen 28), *klürügli* (HamTouen 5:21), *kuvrat(ı)glı* (Huast. 262), *küsegli* (HamTouen 5:61), *sakın(a)glı* (HamTouen 5:61), *sımaglı* (M3 29:3_2), *tirgürügli* (M3 15:20), *udguruglı* (M1 26:12), *yadmag-lı* (M3 24:9_2), *y(a)ltr(a)glı* (M1 25:33), *yrlıkaglı* (BT V 18:400).

Budist Uygur Metinleri: *barglı* (Sekiz 315), *birigli* (SPZieme 23), *erkli* (Höllen 10), *nomlaglı* (Sekiz 374), *ögli* (U III 33:18), *ölügli* (KP 26:7), *tigliler* (MaytS. 83v29), *tutuglı* (SPZieme 28), *tüşügli* (Sekiz 337), *yorıglı* (Sekiz 89).

1.2.14. –çI Gelecek Zaman Sıfat Fiil Eki:

Sadece erken dönem metinlerinde tanıklanan bu ek, gelecek zaman ve sıfat fiil işlevlerinde kullanılmıştır. -çI eki, Uygur Türkçesinde çok az metinde sadece olumsuz şekliyle gelecek zamanı karşılamıştır. Köktürkçede -dAçI ekinin olumsuzu olarak -mAçI eki kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde ise ek, gelecek zaman görevinde ise -mAçI, sıfat-fiil görevinde ise -çI şeklindedir (Ağca 2006: 332). Ek ünlüsü tüm örneklerde düz ve dar şekildedir, yalnız son hecesinde yuvarlak ünlü barındıran bir tabana gelmiş örneği

bulunamamıştır. Ayrıca konsonantla biten bir tabandan sonra da tanıklanamadığı için bağlantı ünlüsü konusunda da net bir şey söylemek zordur.

Runik Harfli Metinler: *buzagul(a)çı bolmış* (Irk 41), *ölm(e)çi sen* (ŞU D5), *t(e)gm(e)çi m(e)n* (O 10), *y(a)r(a)m(a)çı* (T1 D6), *y(i)tm(e)çi s(e)n* (ŞU D5).

Manihesit Uygur Metinleri: *birmeçi men* (DreiPrinzen 86), *[k]ulnaçıı bo[l]maz* (Windgott 13).

Budist Uygur Metinleri: *buzagulaçı kotuz ingek* (Panc. A4:115), *sözlemeçi mn* (MaytS. 11r11-12), *tegmeçi ol* (MaytS. 173v4).

1.2.15. –DI Teklik 3. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki:

CV yapısındaki bu ekin ünlüsü son ses durumunda olduğu için Runik harfli metinlerde istisnasız gösterilmiştir. –DI hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına herhangi bir bağlantı sesine gerek duymadan eklenir. Geçmiş zaman ekinin ünlüsü 3. şahısta her koşulda düz ve dardır. Diğer şahıslarda ise dudak uyumuna girmekte hatta geniş /A/'lı biçimleri de bulunmaktadır. 3. şahıs görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü fiil tabanındaki ünlünün düzlük-yuvarlaklığından etkilenmez. Yalnızca damak uyumuna girmektedir.

Runik Harfli Metinler: *(a)dr(ı)ltı* (T1 B2), *b(a)sdı* (KT K8), *bilti* (Irk 54), *k(a)ldı* (Talas 13:2), *k(e)lürti* (BK G11), *kontı* (Tes G2), *ölti* (YE 31:5), *sım(a)dı* (BK K14), *tokıdı* (KT G6).

Maniheist Uygur Metinleri: *aydıı* (BT V 28:656), *boltı* (M1 25:5), *kigürdiler* (DreiPrinzen 51), *kurtgardı* (HamTouen 8:13), *ötünti* (TT II A:36).

Budist Uygur Metinleri: *alŋudı* (KP 37:2), *bititdi-ler* (MaytS. 3v20), *ıdtı* (Sukh 61), *kigürdi* (BT I A1:4), *ögdi* (Sekiz 22), *yrlgkadı* (ZiemeBhai 8).

1.2.16. –mIş İsim Fiil Eki:

Bu ekin ünlüsü hemen tüm örneklerde düz ve dar şekilde görülmektedir. Runik

harfli metinlerde söz içinde kaldığı için çoğunlukla yazımda gösterilmemiştir. Yalnız Yenisey ve Talas yazıtlarında ek ünlüsünün açıkça yazıldığı örnekler vardır. *Irk Bitig*'de ise ek ünlüsü büyük oranda gösterilmiştir. Aşağıda Runik harfli metinlerden alınan örneklerde ünlünün açıkça yazıldığı örnekler seçilmeye çalışılmıştır.

Runik Harfli Metinler: *ad(ı)r(ı)lmış* (Talas 4:1), *at(a)nmış* (Irk 35), *bamış* (Irk 14), *birmiş* (Irk 47), *boşgurm(ı)ş* (KT D13), *botulamış* (Irk 5), *(e)rmiş* (YE 27:5), *k(a)lmış* (Talas 3:4), *konmış* (Irk 61), *kölm(i)ş* (Irk 25), *kötürm(i)ş* (KT D11), *kükm(i)ş* (YE 50:2), *ozm(ı)ş* (ŞU K9), *ölmiş* (Talas 2:3), *sokuşmış* (Irk 27), *t(a)şıkm(ı)ş (*T1 K6), *törüm(i)ş* (YE 68:9), *tutm(ı)ş* (BK D4), *tüşmiş* (Irk 46), *utmış* (Irk 29), *y(a)ramış* (Irk 30), *y(a)r(ı)lmuş* (Irk 6), *yıgm(ı)ş* (O 1), *yimiş* (Irk 46).

Maniheist Uygur Metinleri: *agazlanmış* (M1 25:3), *alkamış* (BT V 10:174), *bıçılmış* (BT V 9:161), *birmiş* (ManBuch 147:1_3), *iltmemiş* (HamTouen 29:19), *konmış* (M2 6:12_2), *koramış* (ManWett 80), *külmişler* (M3 33:1), *ödrülmiş* (HamTouen 5:43), *tüşmiş* (M2 7:18).

Budist Uygur Metinleri: *açılmış* (TT X 447), *blgürmiş* (MaytS. 13v17), *bışurmış* (Heilk II 3:50), *köyürmiş* (TT V A:130), *odunmış erti* (Panc. B3:191), *talulamış* (Sekiz 135), *törümiş* (KP V:8), *tüşmiş* (U II 1:8), *yarumış* (TT V A:6).

Marcel Erdal Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde her koşulda düz ve dar olarak görülen yani sadece ikili uyuma giren –mIş ekinin, Köktürkçede dörtlü uyuma girdiğini, –muş ve –müş şeklinde alamorflarının da olması gerektiğini düşünmektedir:

> Orhon yazıtlarında /u/dan sonra /ı/, /ü/den sonra /i/ geldiğinde bu ses hep bariz şekilde yazılmaktaysa da yazıtlarda çok sık bir şekilde karşımıza çıkan *–mIş* ekinde ünlü işareti dudaksıl fiil tabanlarından sonra da görülmemektedir. Yazım kurallarına uyum, diğerlerine göre çok düzgün bir şekilde yazılmış olan büyük Orhon yazıtlarında bile yüzde yüz olmasa da, *-mIş* ekinin *i/ı* işaretiyle hiç yazılmaması, bu ekin yazıtlarda ikili değil de dörtlü ses uyumuna uyması gerektiği düşüncesini uyandırmalıdır. Nispeten geç yaşta kaybettiğimiz Arpad Berta'nın 2004'te çıkan yazıtlar yayınında ekin dudaksıl biçimlerine de yer verilmektedir (2011b: 148).

Yukarıda Runik harfli metinlerden alınan ve ek ünlüsü açıkça yazılmış olan örneklerden sadece birisi yuvarlak ünlüdür: *y(a)r(ı)lmuş* (Irk 6). Talat Tekin *Irk Bitig* neşrinde bunu *yarılmış* şeklinde almıştır fakat ekin ünlüsü açıkça /o, u/ seslerini

karşılayan 𐰴 harfine benzer bir işaretle yazılmıştır. /ı, i/ sesleri ise 𐰽 işaretiyle gösterilmektedir. İki harfin yönü ve biçimi karıştırılmayacak ölçüde birbirinden farklıdır. Marcel Erdal ise Thomsen'in bunun için –mış yerine yanlış yazım şeklinde bir açıklama yaptığını belirtir ve yazmada görülen işaretin *o/u* da değil, *o/u* ile *ı/i* arasında, ikisine de benzeyen bir işaret olduğunu söyler (1978: 91).

Tüm bunlara ilaveten eldeki verilere ve Runik metinlerde ek ünlüsünün açıkça yazıldığı *konmış* (Irk 61), *ölmiş* (Talas 2:3), *sokuşmış* (Irk 27), *tüşmiş* (Irk 46), *utmış* (Irk 29) gibi yuvarlak tabanlı örneklere bakarak, ek ünlüsünün her koşulda dar ve düz olduğu söylenebilir. Ayrıca Marcel Erdal imlâ konusundaki görüşünde haklıdır. Bu durumda iki ihtimal söz konusu olabilir. Birincisi bu ek düz-dar ünlülü olup imlâsı Runik harfli yazıtlarda kalıplaşmış bir şekilde –ms şeklinde idi. İkincisi ise Erdal'ın değindiği gibi bu dönemde dudak uyumuna girmiş olmasıdır. -(X)t- ettirgenlik ekinin ve vasıta hâli ekinin bağlantı ünlülerinin de Köktürk dönemindeki dörtlü uyumdan daha sonra klasik Uygurca döneminde ikili uyuma geçtiği düşünülürse benzer bir gelişmenin bu ek için de mevcut olması muhtemeldir.

1.2.17. –gIl Teklik 2. Şahıs Emir Pekiştireci:

Bu ekin ünlüsü her koşulda dar ve düzdür, yalnızca damak uyumuna yani ikili ses uyumuna girer. Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarında aynı şekilde bağlantı sesi olmadan eklenen –gIl ekinin ünlüsü, Runik harfli metinlerin yazımında gösterilmemiştir. -gIl pekiştirecinin *kıl-* fiilinden geliştiği düşünülmektedir (Doerfer 1976: 46). Bu nedenle söz konusu yapının sadece düz-dar /I/'lı biçimleri bulunmaktadır.

Runik Harfli Metinler: *(a)lg(ı)l* (Tar. D6), *(a)rtg(ı)l* (YE 28:7), *(a)yg(ı)l* (Ç 4), *birg(i)l* (ŞU D5), *(e)şidg(i)l* (KT G1), *k(a)t(ı)gl(a)ng(ı)l* (YE 11:1), *t(a)şg(ı)l* (YE 28:7), *urg(ı)l* (T1 K10).

Maniheist Uygur Metinleri: *algıl* (HamTouen 28.17), *aygıl* (M1 34:12), *ergil s(e)n* (M3 33:3), *yaşurgıl* (M3 29:1_2), *yimegil* (M3 29:1_2).

Budist Uygur Metinleri: *algıl* (Heilk II 2:14), *bargıl* (KP 30:6), *birmegil* (U III 27:19), *işidgil* (Höllen 111), *kolgıl* (MaytS. 10r6), *körgil* (TT X 333), *ötüngil* (TT X 91),

tegürmegil (U III 47:11), *tıŋlagıl* (Höllen 93), *tugıl* (MaytS. 47r9), *tutgıl* (TT V A:121), *üzgil* (U III 55:5).

1.3. Yuvarlak Fonemli (U/ O) Morfemler

Marcel Erdal, bu gruptaki ekleri *OTG*'de /U/ üstsesbirimi içeren ekler ve /O/ üstsesbirimi içeren ekler olarak iki ayrı başlık altında gruplandırmıştır (2004: 129). Fakat bu çalışmada taranan Eski Türkçe metinlerin yazımında kullanılan Runik alfabe ile Mani ve Uygur yazı sistemlerinde dar-yuvarlak ünlüler ile geniş-yuvarlak ünlüleri birbirinden ayırmak mümkün olmadığı için, bu sesleri içeren ekler iki farklı başlık yerine tek bir başlık altında ele alınmıştır. Erdal'ın Brahmi harfli metinlere dayanarak geniş-yuvarlak ünlülü, /O/, olduğunu belirttiği ekler şunlardır: +sOk; -(O)k; -gOk, -yOk, -dOk, -gAysOk / -gAšOk. Buna göre söz konusu eklerin hepsi /k/ sesiyle bitmektedir ve son ses /k/'nin /U/ seslerini takip ettiği hiçbir ek bulunmamaktadır (2004: 129).

1.3.1. + çU İsimden İsim Yapım Eki:

Çok fazla kelimede tanıklanmayan bu ekin ünlüsü her koşulda dar ve yuvarlaktır, yalnızca damak uyumuna girer. Marcel Erdal *neçük (<ne+çü+ök)* kelimesinde de bu ekin mevcut olduğunu belirtir. Erdal'ın izahı şu açıdan geçerlidir. Ekleşen *Ok* pekiştirecinin ünlüsü baskın bir ses değildir ve ünlü ile biten tabanlardan sonra düşme eğilimi gösterir: *ança + (o)k > ançak* gibi (1991: 60-61, 107).

Runik Harfli Metinler: *n(e)çük* (Irk 45).

Maniheist Uygur Metinleri: *ançulayu* (BT V 9:157, M1 13:10), *munçulayu* (BT V 3:38, ChrMani 1209:16), *neçük* (M3 28:7_3), *yirtinçü* (TT II A:41).

Budist Uygur Metinleri: *ançulayu* (Sekiz 135, Heilk II 3:66), *artçu* (MaytS. 105r3), *munçulayu* (KP 33:1, SPZieme 25), *neçük* (KP 12:6), *oçuk*[21] (<otçuk, Sekiz 86), *yançuk* (MaytS. 105r2), *yirtinçü* (KP 47:6, MaytS. 7r12, U II 3:25, Sekiz 225), *yirtünçü (*KP 14:8, U III 31:12).

[21] Bkz. *OTWF*, s. 108.

1.3.2. +(A)gU Topluluk Eki:

Runik metinlerden itibaren görülmeye başlanan bu topluluk ekinin ünlüsü her koşulda dar ve yuvarlaktır. Söz sonunda yer alan ek ünlüsü runik harfli metinlerde her zaman gösterilmişken bağlantı ünlüsü yazılmamıştır.

Runik Harfli Metinler: *(a)lp(a)gu* (KT K7, YE 39:6, GY 4:1), *buç(e)gü* (T1 G5), *ik(e)gü* (KT K3), *üç(e)gü* (T1 D4), *yılp(a)gut* (BK D31).

Maniheist Uygur Metinleri: *[a]dagu* (DreiPrinzen 98), *adnaguka* (M3 21:5), *alpagut* (ManWett 20), *ikigü* (ManWett 43).

Budist Uygur Metinleri: *adınagu* (Sekiz 114, U III 4:3), *adnagu* (Sekiz 193, U II 1:13), *başagut* (MaytS. 160v9), *bayagut* (MaytS. 52v14), *içegü* (TT X 548), *ekigü* (KP 36:1), *kamagu* (U III 28:12), *uzagut* (MaytS. 61r4), *üçegü* (MaytS. 7r8), *yüzegü* (Daşakarma 1936).

1.3.3. +gUn Topluluk Eki:

Bu ekin ünlüsü her koşulda dar ve yuvarlaktır. Yalnızca damak uyumuna giren iki alamorfu bulunur. Hem vokal hem de konsonantla biten isim tabanlarına bağlantı sesi olmadan eklenir. Runik harfli metinlerdeki örneklerde ek ünlüsü açıkça yazılmış durumdadır.

Runik Harfli Metinler: *in(i)ygün* (KT K11, BK K1), *keliŋün* (KT K9), *t(a)ygun* (KT GD).

Manihesit Uygur Metinleri: *ekigün* (M3 14:6).

Budist Uygur Metinleri: *alkugun* (U II 3:9, Sekiz 223).

1.3.4. +gU İsimden İsim Yapım Eki:

İsim ve sıfat mahiyetinde kelimeler türeten bu isimden isim yapım ekinin

(Eraslan 2012: 97), ünlüsü her koşulda dar ve yuvarlaktır. Dudak uyumuna girmez. Eklendiği tabanlar çoğunlukla düz ve geniş vokale sahiptir. Runik metinlerde söz sonunda yer alan ek ünlüsü her zaman gösterilmiştir.

Runik Harfli Metinler: *b(a)şgu*[22] (KT D37), *(e)dgü* (BK K5, O 18, YE 42:2, Irk 41), *(e)dkü* (YE 40:1), *b(e)ŋgü* (KT G8, YE 28:9, A 52:1), *b(e)ŋigü* (O 14), *b(e)ŋkü* (YE 20:1, A 45:1), *m(e)ŋkü* (YE 39:5), *n(e)güde*[23] (Irk 24).

Maniheist Uygur Metinleri: *edgüü* (M3 38:10), *edgü* (Windgott 29, BT V 9:147), *esengüü* (BT V 22:504), *esengü* (HamTouen 5:81), *ikirçgü* (M3 21:3_3), *krangu* (BT V 13:259), *mŋigü*[24] (M3 15:2), *meŋigü* (HamTouen 5:18).

Budist Uygur Metinleri: *bagragu* (MaytS. 73v30), *edgü* (Sekiz 40, U II 3:6), *esengü* (UigBrief B 2), *inçgü* (MaytS. 9r10), *karaŋgu* (MaytS. 74r19), *meŋü* (TT X 545), *negü-de* (U II 1:2_2), *tuzgu* (MaytH. 13: 8v16).

1.3.5. –zUn /-zUnlAr 3. Şahıs Emir-İstek Eki:

Emir-istek kipinin 3. şahıs çekiminde kullanılan bu ek söz konusu dönem metinlerinde her koşulda dar ve yuvarlak biçimde görülmektedir. Hem vokal hem de konsonantla biten tabanlara bağlantı sesi olmadan getirilir. Ek ünlüsü Runik harfli metinlerde büyük ölçüde yazılmıştır.

Runik Harfli Metinler: *(a)rtzun* (YE 48:4), *b(a)rzun* (T1 K7), *bolzun* (Irk 23), *bolçun* (BK D10), *bolm(a)zun* (KT D11), *(e)rm(e)z(ü)n* (O 3), *k(a)lm(a)zun* (KT D20), *t(e)ritzün* (Irk 50), *y(a)rl(ı)k(a)zu* (KT D29, T2 D3), *yitm(e)z(ü)n* (O 3), *yor(ı)m(a)zun* (T1 G4).

Manihesit Uygur Metinleri: *açınzun* (HamTouen 5:70), *ayatmazun* (M3 28:12), *bilzün* (DreiPrinzen 67), *ermezün* (M3 34:4_2), *kirtgünzün* (DreiPrinzen 65), *ornanzun* (BT V 13:239), *ögirzün* (M3 5:5), *y(a)rlıkazunın* (M2 8:16_2).

---

[22] *başgu* "alnı akıtmalı" için bkz. Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara, 2016, s. 81.

[23] a.g.e. s. 81

[24] Erdal (1991: 164), bu kelimenin oluşumunun kendine özgü olduğunu belirtir: "Other °gU lexemes like *karaŋgu* 'darkness', *ädgü* 'good, goodness', and *bäŋigü/ mäŋigü / mäŋgü / mäŋü* 'eternal, everlasting, eternity, memorial' are even more idiosyncratic as far as their derivation is concerned."

Budist Uygur Metinleri: *almazun* (KP 56:2), *arıtzunlar* (Sekiz 292), *baz-un* (Heilk II 2:19), *birzün* (U II 8:72), *erzün* (MaytS. 12r14), *kitzünler* (Sekiz 370), *ölzün* (KP 59:5), *teginzünler* (Höllen 13), *ukzun* (Sekiz 21), *ürz-ün* (Heilk II 2:18), *yrlıkazun* (U III 28:17).

1.3.6. –DUr- Fiilden Fiil Yapım Eki:

Eski Türkçe metinlerde çok sık bir şekilde kullanılan bu ettirgenlik ekinin ünlüsü her koşulda yuvarlak olarak görülmektedir. Runik harfli metinlerde bu eke ait ünlü yazımda çoğunlukla gösterilmiştir. Buna göre bu dönem metinlerinde de ek ünlüsü Manihesit ve Budist çevrelerde oluşturulan metinlerle aynıdır. Taranan metinlerde *yidür-* biçimi dışında vokalle biten fiil tabanına gelmiş başka bir örnek tespit edilememiştir.

Runik Harfli Metinler: *(a)gtur-* (T1 K1), *(a)rtur-* (BK K5), *b(i)nt(ü)r-* (T1 K1), *(e)rtür-* (KT KD), *irtür-* (KT D40), *koont(u)r-* (KT D21), *koontur-* (KT D21), *kontur-* (Irk 34), *ögtür-* (KT B), *tok(ı)t(tu)r-* (Tar. D8), *urtur-* (KT G12), *ünt(ü)r-* (T1 K11), *y(a)nt(u)r-* (KT K11), *y(a)ntur-* (T2 G1), *y(e)ltür-* (T2 D4), *yük(ü)nt(ü)r-* (KT D2, BK K10), *yükünt(ü)r-* (KT D18).

Maniheist Uygur Metinleri: *alŋadtur-* (ManWett 62), *basıntur-* (M3 30:4$_2$), *eşidtür-* (M3 28:9), *intür-* (M3 30:4$_2$), *k(a)t(a)glantur-* (M1 13:4), *muntur-* (M3 29:9$_2$), *oltr-* (M2 11:13), *öglentür-* (M3 25:11), *önt(ü)r-* (M3 16:10), *örgedtür-* (M3 24:10$_2$), *s(a)glantur-* (M1 13:4-5), *svintr-* (M3 24:9$_2$), *tıntur-* (M1 21:1), *tol-tur-* (M3 11:2$_2$), *tültür-* (M2 11:13), *uktr-* (M3 25:12), *yalgantur-* (DreiPrinzen 7), *yantur-* (HamTouen 28:15).

Budist Uygur Metinleri: *alŋadtur-* (TT V A:88), *birtür-* (SekizK 266), *birtr-* (Sekiz 266), *bulgantur-* (SPZieme 41), *ertür-* (U III 28:19), *intür-* (KP 77:4), *irintür-* (U II 8:52), *kantur-* (KP 14:6), *kayıntur-* (Heilk II 2:76), *kıltur-* (Sekiz 256), *muŋadtur-* (MaytS. 8r30), *okıtdur-* (BT I A1:4), *ögirtür-* (BT I A1:5), *salıntur-* (MaytH. 14: 6v26), *sevintür-* (TT X 554), *silktür-* (U III 29:14), *söntür-* (Heilk II 3:97), *tamtur-* (U III 33:23), *tıntur-* (Sekiz 447), *tültür-* (MaytS. 18v10), *uktur-* (Sekiz 148), *yidür-* (U III 41:3$_2$).

1.3.7. –GUr- Fiilden Fiil Yapım Eki:

Bu ekin ünlüsü her koşuldaki fiil tabanına yuvarlak biçiminde getirilir. Yalnızca damak uyumuna girer. Runik harfli metinlerde ek ünlüsü yazımda çoğunlukla gösterilmiştir. Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına bağlantı sesi olmadan eklenir.

Runik Harfli Metinler: *boşg(u)r-* (BK K5), *boşgur-* (KT G7), *kigür-* (BK D19, KÇ 20), *odgur-* (Irk 20), *olg(u)r-* (T2 D3), *tirg(ü)r-* (KT D29), *turg(u)r-* (KP 20:4), *turgur-* (ŞU D2, Irk 20).

Maniheist Uygur Metinleri: *amırtgur-* (BT V13:251), *azgur-* (M3 9:12$_2$), *boşgur-* (M3 20:16), *ergür-* (Windgott 46), *ermegür-* (Huast. 249), *kigür-* (M3 25:12), *körtkür-* (BT V 13:246), *köyü[r]gür-* (M1 17:12-13), *olgur-* (M3 29:11), *ozgur-* (M3 25:7), *t(e)zgür-* (DreiPrinzen 49), *tirgür-* (M1 15:9), *turgur-* (DreiPrinzen 94).

Budist Uygur Metinleri: *boşgur-* (Sukh 19), *ergür-* (Heilk II 3:41), *irgür-* (MaytS. 8v15), *kigür-* (KP 18:1), *körkür-* (U II 3:11$_2$), *körtkür-* (U II 3:37), *olgur-* (KP 46:3, Höllen 139), *ozgur-* (U III 29:32, MaytS. 5v9), *ötgür-* (Sekiz 148), *toşgur-* (MaytS. 8r2, Sukh 21), *turgur-* (TT V A:82), *yatgur-* (KP 65:4, Höllen 34), *yogur-* (Sekiz 82).

1.3.8. –gU Fiilden İsim Yapım Eki:

Eski Türkçede isim fiil ve gelecek zaman biçimi olarak kullanılan bu ekin ünlüsü her koşulda yuvarlaktır. Dudak uyumuna girmez. Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına herhangi bir bağlantı sesi olmadan getirilmektedir. Runik harfli metinlerde söz sonunda kalan ek ünlüsü her zaman gösterilmiştir. *közŋ(ü)m* örneğindeki gibi söz içinde kaldığı ve yuvarlak bir ünlüden sonra geldiği durumda ise yazılmamıştır.

Runik Harfli Metinler: *b(e)lgü*[25] (Tes G3), *(e)rtiŋü* (BK K9), *koor(ı)gu* (BK D41), *közŋ(ü)m* (YE 77:1), *közŋü* (Irk 22), *kür(e)gü* (KT D23), *ur(u)ŋu (*Tar. B7, YE 10:5), y(a)tgu (Koçkor 14:1).

[25] Bkz. Annemarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, 5. Basım, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s. 52.

Maniheist Uygur Metinleri: *b(e)lgü* (ManTürkFrag 6), *bilegü* (M2 7:8), *bukagu*[26] (M3 12:19), *ergü* (BT V 15:335), *ert(i)ŋü* (DreiPrinzen 108), *içkü* (M1 16:3), *kadgu* (ChrMani 1210:4), *kongu* (M1 27:35), *köz(ü)ŋü* (DreiPrinzen 57), *kurşangu* (BT V 23:520), *mingü* (M2 5:7), *oglagu* (M3 22:2_2), *ornagu* (M3 18:4_2), *ornangu* (M1 27:32), *ornaşgu* (M3 49:10_2), *süngü* (M1 20:16), *yölegü* (BT V 23:520).

Budist Uygur Metinleri: *adgangu* (U II 2:26_2), *alŋadturgu* (TT V A:88), *blgü* (Sekiz 60), *bıçgu* (MaytS. 68v9), *birgü* (KP 10:3), *birmegü ol* (Heilk II 3:54), *bolgusı* (Sekiz 284), *bukagu* (MaytS. 116r18), *bulgusın (*MaytH. 10: 1b17), *çıŋratgu* (KP 76:5), *emlegü* (Heik II 3:159), *ertiŋü* (U III 30:30), *ingüsi inmegüsi* (MaytS. 4r21), *itgü* (Sekiz 292), *kavagu* (U II 2:23_2), *kedgü* (SekizK 292), *korkgu* (TT X 362), *koŋragu* (MaytH. 14: 6v25), *kuşlagu* (MaytS. 5r25), *kurtulgu* (U II 3:26), *külmegü* (MaytH. 13: 4v14), *ozguŋ* (MaytS. 116v10), *sökütgü* (Heilk II 3:166), *kan* ***tıtgu*** *em* "kanı durduracak ilaç" (Heilk II 2:1), *tükegü* (KP 34:3), *ülgüsüz* (Sekiz 376), *yarsıku* (U III 32:5), *yigü içgü-lerin* (MaytS. 75v23), *yöligü* (Höllen 41).

1.3.9. –gUç Fiilden İsim Yapan Ek:

Daha çok alet ismi yapan bu ekin erken dönem metinlerinde çok örneği bulunamamıştır. Ek ünlüsü dar ve yuvarlak biçimdedir. Bulunan örneklerin ikisi de yuvarlak ünlülü fiil tabanına sahiptir. Yalnız sonraki dönem örneklerine bakılarak düz-dar ve düz-geniş tabanlardan sonra da ek ünlüsünün aynı nitelikte olduğu görülmektedir.

Maniheist Uygur Metinleri: *[ö]rküç* (M3 9:3_2).

Budist Uygur Metinleri: *osguç* (Höllen 41).

1.3.10. –(X)nçU Fiilden İsim Yapım Eki:

Bu ekin ünlüsü her koşulda dar ve yuvarlak biçimde görülür. Yalnızca ön ve art

[26] "zincir, bağ, köstek, kelepçe" anlamlarındaki kelime Clauson (1972: 314) tarafından **buka*- köküne dayandırılır.

sıradan iki alamorfu bulunmaktadır. Vokalle biten fiil tabanlarına –nçU, konsonantla biten tabanlara ise bağlantı ünlüsü ile –(X)nçU biçiminde getirilir. Runik harfli metinlerde ek ünlüsü açıkça yazılmıştır.

Runik Harfli Metinler: *(a)k(ı)nçu* (Tar. K1), *ez(e)nçü* (YE 28:6), *ın(a)nçu* (Tar. B6, YE 26:1), *küz(e)nçü* (YE 28:6).

Maniheist Uygur Metinleri: *alkınçuu* (M3 30:3), *irinçü* (BT V 25:552), *kizlençü* (M3 11:7), *ögrünçü* (DreiPrinzen 74), *y(a)rlaggançu* (M1 10:3).

Budist Uygur Metinleri: *alkınçu* (Sekiz 205), *bulunçu* (KP 14:7), *ınançu* (UigBrief A:1), *ilinçü* (KP 5:4), *irinçü* (SPZieme 42), *irinçkençü* (MaytS. 106r10-11), *ögrünçü* (U III 34:24), *tançu*[27] (Höllen 63), *yarlıgançu* (U II 8:72), *yirinçü* (MaytS. 5r5).

1.3.11. –dUk/ -dOk İsim-Fiil Eki:

Geçmiş zaman ifadesi veren isim-fiil ekidir (Eraslan 2012: 371). Eski Türkçe metinlerde sık kullanılan bir ek olup ek ünlüsü her koşulda yuvarlaktır. Runik harfli metinlerde ünlüsü çoğunlukla yazılmıştır. Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına aynı şekilde bağlantı sesi olmadan getirilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)dr(ı)lm(a)duk* (O 11), *b(a)rduk* (BK D20), *b(i)ltük* (KÇ 28), *b(e)rtük* (T1 B6), *bit(i)dük* (Tar. K2), *boltuk* (O 6), *(e)ş(i)dm(e)dük* (BK K11), *(e)vl(e)dük* (YE 68:6), *iç(i)kdük* (T1 B3), *ill(e)dük* (KT D6), *kikşürtük* (KÇ D6), *süŋ(ü)şdük* (KÇ 16), *uçduk* (BK D14), *ud(u)zt(u)k* (KÇ 13), *unam(a)duk* (Irk 38), *yaŋ(ı)ltuk* (BK D16), *yorıduk* (T2 K3).

Maniheist Uygur Metinleri: *agdukta* (M1 13:15), *birmedük* (ChrMani 1211:11), *erksintük* (M1 27:10), *kadgurduk* (M2 8:6), *k(e)ltük* (DreiPrinzen 65), *tegintük* (M3 34:16), *yaşaduk* (BT V 19:426).

Budist Uygur Metinleri: *agantugta* (U II 8:65), *boltuk* (Sekiz 204), *eşidtük* (U III 30:2), *eşidmedük* (MaytS. 13r23), *evriltük* (MaytS. 4v18), *keltüküm* (KP 61:1), *körtük* (U III 28:35), *tegdük* (TT X 173), *tidük* (KP 59:5), *tugduk* (Sekiz 227).

[27] Marcel Erdal *tançu* biçiminin hece yutumu ile **tanç-ınçu*'dan geldiğini belirtirken (1991: 446), Clauson bu kelimeyi **tanç-u* şeklinde izah eder (1972: 516).

1.3.12. –yUk/ -yOk İsim Fiil Eki:

Marcel Erdal, Brahmi harfli metinlere dayanarak ek ünlüsünün /U/ değil, /O/ biçiminde olması gerektiğini belirtir (2004: 240). Uygur ve Mani alfabesiyle oluşturulmuş bu metinlerde dar-yuvarlak ve geniş-yuvarlak ünlüler birbirinden ayırt edilemediği için taranan metinlere göre ek ünlüsünün en azından her koşulda yuvarlak biçimde olduğu söylenebilir. Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına bağlantı sesi olmadan ilave edilir. Runik harfli metinlerde bu ekin örneği bulunamamıştır. Erdal, Maniheist metinlerde çok az tanıklanan bu isim fiil ekinin geçmiş zaman işlevinde ise asıl olarak Budist metinlerde görüldüğünü söylemektedir (2004: 240).

Maniheist Uygur Metinleri: *kelyük* (HamTouen 28:20), *kirtkünyük* (M3 11:3).

Budist Uygur Metinleri: *blgüryük biz* (TT X 486), *birmeyük* (MaytS. 83v22), *bulganyuk* (Sekiz 65), *karıyuk biz* (U III 55:19), *kedyük erdi* (U III 57:8), *kelyük sizler* (Höllen 14), *kırgılatyuk ol* (U III 55:16), *oluryuk ol* (TT X 336), *olurur-yuk-sen* (Panc A1:16), *önyük* (U III 8:3), *sakın-yuk* (U III 48:6), *s(ı)yukın* (KP 54:6), *tüşeyük mn* (U III 54:15), *uryuk* (Höllen 11).

2. Ek Ünlüsü Dörtlü Değişkenlik (X^4) Gösteren Morfemler

2.1. /A/~/I/

2.1.1. +DXn Ablatif Eki:

Çoğunlukla ayrılma işlevinde olan hâl eki +DXn, Eski Türkçe metinlerde aynı işlevlerde +DA ekinin yanı sıra görülmektedir. Runik harfli metinlerde ablatif daha çok hem bulunma hem de ayrılma işlevi bulunan +DA ekiyle yapılmıştır. +DXn eki ise Uygur metinlerinde yaygınlık kazanmaya başlar. Marcel Erdal ablatif eki olan +DXn ile yapım eki olan +DXn ekini birbirinden ayırt etmenin zor olduğu belirtir:

> The ablative formed with *+dIn ~ +dAn* is not easy to distinguish from the orientational formative *+dXn* (which, in fact, often appears as *+dIn* in Buddhist texts): The latter

> never has ablatival meaning, is added to bases whose actual interpretation is deictic and can be used adnominally; the former never qualifies nouns (2004: 376).

Bu zorluk nedeniyle bu ekleri birbirinden ayırabilmek için aşağıda verilen örnekler çok temkinli seçilmiş, işlevinden emin olunmayan biçimler buraya alınmamıştır.

Runik Harfli Metinler: *k(a)nt(a)n*[28] (KT D23, BK D19), *og(u)zd(u)nt(a)n* (T1 G1), *t(a)şd(ı)nt(a)n* (ŞU G4), *t(e)ŋridn* (Irk44)[29].

Maniheist Uygur Metinleri:

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *başlarıntan* (BT V 16:358), *[bil]iglerden ötrü* (DreiPrinzen 96), *et'özinden* (M3 17:22), *ıgaçdan* (M1 7:1), *ıraktan* (BT V 30:701, HamTouen 17:2), *kalıgdan* (M3 23:4), *kılınçıntan utru* (M3 13:7_2), *köklerden* (M2 7:17), *küçlüglerden* (M3 35:21), *muntadan öŋi* (M3 23:9), *ordulardan* (BT V 10:172), *kün tŋri ordusıntan* (M3 7:10_3), *ög sınıntan* "zihin uzvundan" (M3 17:8), *savdan utru* (M3 20:7_2), *sizten* (HamTouen 28:2), *sizinten* (HamTouen 28:19), *sütden* (Windgott 2), *t(a)mudan* (M 13:15), *taştan* (M1 16:5), *tŋri-den* (M1 13:14), *tŋrilerd(e)n* (BT V 9:136), *töpöden* (M1 17:19), *uluşlardan* (BT V 10:172), *üstünten* (M3 23:4), *yrukdan* (BT V 26:579), *ırak yirden* (HamTouen 17:13), *tŋri yirinten* (M3 35:2).

Dar ünlülü (/I/) biçimler: *baştın berü* (M1 30:24), *ıraktın* (HamTouen 26:1), *içintin* (HamTouen 8:9), *k(ı)taytın* (M1 29:12-13), *yzır-dın* (HamYouen 20:3), *ırak yirdin* (HamTouen 29:2).

Budist Uygur Metinleri:

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *ayıgdan* (SekizK 370)[30], *kalıkdan* (MaytH. 11:15a21), *ögüzden* (Sekiz 47), *tŋriden* (Sekiz 404), *tŋri yirinten* (Sekiz 406, MaytH. 10:8a3).

[28] Kağanlık yazıtlarındaki biçimlerin /a/ ile okunması tercihi Talat Tekin'e aittir. Onun neşirleri esas alınarak bu biçimler verilmiştir. Araştırmacılar tarafından dar biçimde farklı okuma önerileri de bulunmaktadır.

[29] Bu kelimeyi Talat Tekin (2013:44) *tŋriden*, Marcel Erdal ise *tŋridin* şeklinde okumaktadır: "In Old Uygur and Qarakhanid, the ablative suffix has a high vowel exclusively. In the few examples of this morpheme found in runic inscriptions, the vowel is, as here, unspecified. One would not mind the suffix being read as +dAn in Orkhon Turkic: It nowadays has this shape in all Turkic languages except Modern Uygur, and may well have done so in Orkhon Turkic as well. The Irk Bitig, however, is less likely to have diverged from Uygur in this matter; the possibility of Oguz affinities discussed above." (Erdal 1997:86-87)

Dar ünlülü (/I/) biçimler: *alkudın* (TT V A:6), *arslan-tın* (Panc A1:10), *burxantın* (MaytH. 10:3a15), *burkanlar-dın* (TT V A:34), *amranmakıntın* (MaytS. 122v9), *andın* (MaytS. 73r26), *balıktın* (U II 8:55), ***bor-dun*** *turmış ig* "şaraptan ileri gelen hastalık" (Heilk II 3:26), *bukagu-dın* (MaytS. 116r21), *bulıtdın* (MaytS. 13v30), *çogların-dın* (MaytS. 116v19), ***emgekdin*** *ozgıl* "sıkıntıdan kurtul" (Daşakarma 212), *et'özintin* (U III 33:5), *etözümüztin* (MaytS. 73v2), *evdin barktın* (MaytS. 18r22), *evim-tin* (U III 25:14), *ıraktın* (KP 38:4), *iltin* (U II 8:55), *kalıkdın* (MaytH. 11: 11b22), *katuntın* (MaytS. 3v12), ***kanyudun*** *keltig* "nereden geldin?" (Panc B3:193), *kayu-dın* (TT X 83), *munlarıntın* (MaytS. 145v13), *ordularıntın* (MaytH. 10:8a14), *orunluktın* (KP 61:5), *ögüŋüztin* (MaytS. 21v10), *ögüztin* (MaytS. 16r3), *ölürmektin* (Höllen 88), *öztin* (MaytH. 14: 10v8), *sansar-dın* (MaytS. 8v14), *sinidin* (Daşakarma 4368), *siziŋtin* (MaytH. 11: 6a17), *sözlemek-tin* (U III 24:3), *suvdın* (U III 42:25), *tagdın* (Sekiz 84), *tamudın* (MaytS. 73r29), *töpüdin* (MaytS. 13r9), *uguştın* (MaytS. 13v16), *yıŋaktın* (U III 13:13), *yirintin* (MaytS. 122r25, MaytH. 10: 8a24).

Erken tarihli Maniheist metinlerde çoğunlukla /A/'lı biçimde +dAn eki kullanılmıştır[31]. Yine en erken tarihli Budist Uygur metinlerinden *Sekiz Yükmek*'te +dA ve +dAn yapıları, +dIn biçimine göre daha ağırlıklıdır. Yazım tarihleri ve dolayısıyla dil özellikleri Runik harfli metinlere daha yakın olan bu metinlere bakarak Runik harfli metinlerde ünlüsü yazılmayan biçimlerin de /A/'lı şekilde olması gerektiği söylenebilir. Bu bakımdan çalışmada, Talat Tekin'in +dXn eki ile ilgili okuma teklifleri kabul edilmiştir. Hâl eki olarak +dXn, Runik metinlerde çok az görülmektedir ve bunların da +D(A)n şeklinde olduğu kabul edilebilir.

Maniheist ve Budist metinlerde +DXn ablatifinin; metinlerin tarihine göre erken tarihlilerde +dAn ve +dA, daha ileri tarihli metinlerde ise +dIn ağırlıklı olduğu görülmektedir. Yalnız bu biçimlerden *bor-dun* (Heilk II 3:26) ve *kanyudun* (Panc B3:193) örnekleri ablatif ekinin /A/~ /I/ arası değişen dörtlü ses uyumuna istisna oluşturmaktadır. Panc B3, Ağca tarafından I. grup yani en geç 9. yüzyılın ortasına tarihlendirilebilecek en erken tarihli metinler içinde değerlendirilmiştir. Heilk II 3 ise 10.

[30] Aynı biçimin Londra nüshasındaki karşılığı *anıgda* şeklindedir. Bkz.
[31] "The presence of variant +dAn is clearly also relevant to chronological and dialectological questions." (Erdal 2004:13).

yüzyılın ikinci yarısı ile 11. yüzyılın ilk yarısı arasında tarihlendirilen IV. grup metinler içerisinde ele alınmıştır (2006: 512, 528). Buna göre metinlerdeki yuvarlak biçimleri metinlerin tarihiyle açıklamak mümkün görünmemektedir. Bunlar ağız özelliği olarak metinlere yansımış biçimler olabilir. Her iki metin de din dışı metinler olup bu nedenle ağız özelliklerini yansıtma ihtimali yüksek olan metinlerdir.

Hayriye Gül, *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar* başlıklı tezinde +dAn biçiminin Oğuz, +dIn biçiminin Uygur ve +dA biçiminin de Köktürk ağzı özelliği olduğunu belirtmektedir. Aynı çalışmasında erken tarihli eserlerde ağız özelliklerinin karışık olarak görülebildiğini, klasik dönemden sonra ise sadece Uygur ağzına ait biçimlerin yerleştiğini dile getirmiştir (2011: 136). Bu durum +dAn biçimimin erken tarihli, +dIn biçiminin daha ileri tarihli metinlerde görülmesi olgusuyla çelişmemektedir. +dAn ve +dIn biçimleri hem diyalektik hem de kronolojik olarak metinler hakkında ipucu vermektedir.

2.1.2. –(A)yXn Teklik 1. Şahıs Emir-İstek Eki:

Runik harfli metinlerde teklik 1. şahıs emir istek ekinin bağlantı ünlüsü genelde yazılmamış fakat ek ünlüsü çoğunlukla gösterilmiştir. Bu örneklere bakılarak ek ünlüsünün her koşulda dar ve düz olduğu görülür.

Runik Harfli Metinler: *(a)l(a)yın* (Irk 58), *aṅ(ı)t(a)y(i)n* (BK D41), *(a)rtatm(a)yın* (Irk 59), *(a)y(a)yın* (T1 K8), *bulg(a)yın* (ŞU G4), *ıdm(a)yin* (BK D33), *ig(i)d(e)yin* (KT D28), *ig(i)d(e)y(i)n* (BK D23), *it(e)yin* (KT D 39), *kış(a)yin* (T1 B5), *koon(a)yin* (KT G7), *ölür(e)yin* (KT D10), *t(a)şık(a)yın* (ŞU D10), *t(e)g(e)yin* (T1 G4), *tıŋl(a)yın* (Irk 58), *tur(a)y(ı)n* (Tar. G4), *tüş(e)yin* (T1 K6), *ur(a)y(ı)n* (A 88:1), *ur(u)gs(ı)r(a)t(a)yin* (KT D10), *uyın* (Irk 45), *y(a)l(ı)kay(ı)n* (YE 10:10), *y(a)zm(a)yın* (ŞU B5), *yogl(a)t(a)yin* (T1 K7), *yorıyın* (Irk 45).

Maniheist Uygur Metinleri: *atayın* (M3 26:3_4), *ay-gayn* (M1 12:20), *baray(ı)n* (DreiPrinzen 63), *bol-ayan* (M1 12:11), *bulayın* (M3 24:8), *edmeyin* (M3 25:10_2), *erksireyin* (M2 6:8), *erteyn* (BT V 14:271), *ıdayın* (HamTouen 22:7), *ıdayn* (HamTouen 28:7), *kılayın* (M2 6:10_2), *kireyin* (M2 8:13_2), *kötürmeyin* (M2 6:14_2), *oluray(ı)n* (M1

33:5), *olurdmayın* (M3 25:12$_2$), *sözleyin* (M3 14:11), *tirileyin* (M3 26:3$_3$), *tutay(ı)n* (M3 41:3).

Budist Uygur Metinleri: *açayın* (Sukh 42), *açınayın* (KP 73:4), *alay(ı)n* (Panc B3:199), *barayın* (KP 19:1), *berteyin* (KP 9:7), *bertmeyin* (KP 12:1), *bireyin* (SekizK 241), *bireyn* (Sekiz 241), *bolayın* (U II 8:5), *bolayn* (U II 1:13), *boşgurayın* (Sukh 19), *büteyin* (Sukh 20), *egideyin* (KP 70:2), *elteyin* (KP 75:5), *ereyin* (MaytS. 10r19), *ıdayın* (TT X 78), *kemişeyin* (U III 47:18), *kılayın* (KP 12:3), *kirey(i)n* (KP 15:6), *kitereyin* (U III 42.20), *kodayın* (MaytH. 14: 7v6), *köreyin* (TT X 202), *körmeyin* (KP 63:2), *küdeyin* (MaytS. 12r25), *nomlayın* (U III 11:10), *ozgurayın* (U III 45:2$_2$), *sıkurayın erdi* (MaytH. 10: 2a17), *tileyn* (U II 1:12), *tüşüreyin* (TT V A:122), *yaratayın* (U III 11:6), *yimireyin* (TT X 201).

Maniheist ve Budist Uygur metinlerinde ek ünlüsü çoğu kez yazımda gösterilmiştir. Buna göre yine düz ve dar biçimde olduğu görülmektedir. Yalnız tek bir örnekte geniş biçimdedir: *bol-ayan* (M1 12:11). Bu metinlerde ek ünlüsünün yazılmadığı örnekler de dikkati çeker. Ek ünlüsünün yazılmadığı metinlere bakılırsa Panc B3, DreiPrinzen, M3 25, BT V 14, Sekiz Yükmek ve U II 1 gibi I. ve II. grupta yer alan erken dönem metinleri olduğu görülür. Buna göre erken tarihli metinler bazı eklerde seslerin gösterilmemesi açısından Runik harfli metinlerle benzerlik göstermektedir.

bol-ayan örneğinden yola çıkarak ünlüsünün yazımda gösterilmediği bu erken tarihli örneklerde /A/ biçiminde olduğunu veya ekin daha eski şeklinin –(A)yAn biçiminde olup daha sonra –(A)yIn hâline geliştiğini düşünmek mümkündür. Nitekim /y/ sesinin daraltıcı etkisi bulunmaktadır ve kendisinden sonra gelen ek ünlüsünü /I/'ya dönüştürmüş olabilir. Runik harfli metinlerde ek ünlüsü çoğu kez /I/ olarak gösterilmiş olsa da ünlüsü yazılmayan biçimlerle beraber /A/~ /I/ değikenliğinin bu dönem metinlerinde de mevcut olduğu düşünülebilir.

2.1.3. -(A)lXm Çokluk 1. Şahıs Emir Eki:

Vokalle biten fiil tabanlarına -lXm, konsonantla biten fiil tabanlarına ise -(A)lXm

şeklinde getirilen ekin hem bağlantı ünlüsü hem de ek ünlüsü Runik harfli metinlerde hiç gösterilmemiştir. Maniheist ve Budist çevrede oluşturulan metinlerde ise çok az örnekte ya bağlantı ünlüsü ya da ek ünlüsünden birinin yazılmadığı görülür. Onun dışında kalan örneklere bakarak ek ünlüsü çoğunlukla dar ve düzdür. Yalnız *ıdalam* (HamTouen 20:6) ve *unıtal-am* (M1 11:19)'da ek ünlüsü de bağlantı ünlüsü gibi geniş ve düz biçimdedir. İkisi de Maniheist çevrede oluşturulmuş olan bu metinlerden *unıtal-am* örneğinin geçtiği metinde ayrıca teklik 1. şahıs emir-istek ekinin de geniş ünlülü biçimi görülmektedir: *bol-ayan*. I. grupta yer alan bu metinde başka eklerde de /A/ ünlüsü ile yazılmış örnekler bulunur. HamTouen 20 numaralı metinde de benzer şekilde isimden sıfat yapan +lXg, 1. çoğul şahıs geçmiş zaman eki, çokluk 2. şahıs emir eki ve akuzatifte /A/ sesi görülmektedir. Erken tarihli bu iki metinde geniş ünlülü biçimlerin de yer almasından ve Runik harfli metinlerde söz konusu ekin ünlüsünün açıkça yazıldığı tek bir örneğin olmaması sebebiyle bu ekin Köktürkçe döneminde sadece /A/ şeklinde olduğu düşünülebilir. Buna göre ek ünlüsünün ilk metinlerde /A/ şeklinde olması ve *ıdalam* ve *unıtal-am* yapılarının eskicil özelliğin yansıdığı örnekler olması mümkündür.

Runik Harfli Metinler: *(a)dr(ı)lm(a)l(ı)m* (O 11), *(a)zm(a)l(ı)m* (O 11), *b(a)s(ı)n(a)l(ı)m* (T2 B4), *k(a)b(ı)ş(a)l(ı)m* (T1 D3, ŞU D11), *kış(a)l(ı)m* (T1 G4, YE 68:14), *sül(e)l(i)m* (T1 D3), *t(e)g(e)l(i)m* (T2 B4), *tir(i)l(e)l(i)m* (T1 K9), *y(a)n(a)l(ı)m* (T2 B2), *yorıl(ı)m* (T1 K5).

Maniheist Uygur Metinleri: *aç(a)lım* (BT V 5:81), *adr(ı)lmal(ı)m* (M2 8:17$_2$), *baral(ı)m* (ManWett 82), *birelim* (M3 29:9), *bolalım* (M1 29:31), *brtmalım* (M3 30:6), *erelim* (M2 10:8), *ıdalam* (HamTouen 20:6), *ıdalım* (HamTouen 26:3), *işidelim* (M2 11:3), *körelim* (M1 11:17), *kurtulalım* (M2 11:5), *oluralım* (M2 9:20), *ögelim* (M2 9:5), *ötünelim* (M3 30:5), *sınalım* (ManWett 42), *sınışal(ı)m* (ManWett 83), *talulalım* (M3 30:7), *tapınalım* (M2 11:4), *unıtal-am* (M1 11:19).

Budist Uygur Metinleri: *açalım yadalım erdi* "[günahlarımızı] açıp ortaya çıkarsaydık" (MaytS. 70v19), *alalım* (U II 8:82), *baralım* (U III 56:5), *bilelim* (Sekiz 379), *birelim* (TT V A:76), *bolalım* (KP 30:3), *erelim* (Sekiz 262), *işidmelim erdi* (MaytS. 70r23), *körmelim erdi* (MaytS. 70r22), *ozalım* (KP 52:1), *ökünelim* (U II 8:62), *ötünelim* (Sekiz 368), *söz-lelim* (Heilk II 3:12), *tapınalım* (KP 49:6), *teginelim* (Sekiz 380), *turmalım* (U

III 56:3), *tutalım* (SekizK 370), *tutalm* (Sekiz 370), *udunalım* (KP 49:6), *ukalım* (Sekiz 379), *yadalım erdi* (MaytS. 70v19).

2.2. /I/~/U/

2.2.1.+DXn Yön Bildiren Ek:

Daha çok yön ifadelerine getirilen bu ek hem vokal hem de konsonantla biten kelimelere bağlantı sesi olmadan getirilir. Ek ünlüsü hem damak hem de dudak uyumuna girerek ünlüler açısından dört alamorf meydana getirmektedir: +Dın, +Din, +Dun, +Dün. Runik harfli metinlerde ekin ünlüsü Şine Usu yazıtındaki tek bir örnek dışında yazımda gösterilmemiştir. Yalnız sonraki dönem metinlerinde dudak uyumuna girmesinden dolayı bu dönemde de aynı uyumu sağladığı düşünülmektedir. Ayrıca Runik alfabenin yazım özelliklerinden birisi de ilk hecedeki veya bir önceki hecedeki ünlü ile aynı nitelikte bir ünlü sonraki hecelere getirilirse bu seslerin ayrıca yazılmasına gerek duyulmamasıdır: *og(u)zd(u)n* örneğinde olduğu gibi. Buradan yola çıkılırsa Runik harfli metinlerde de ekin tabana uyarak ona göre biçimlendiği yani dörtlü ses uyumuna girdiğini tahmin edilebilir.

Runik Harfli Metinler: *b(i)rd(i)n* (T1 G4), *b(i)r(i)din* (ŞU D3), *kid(i)n* (Kara Balgasun II:4), *k(i)d(i)n* (Tar. G6), *kuur(ı)d(ı)n* (KT B), *kur(ı)d(ı)n* (ŞU D8), *og(u)zd(u)n* (T1 G1), *t(a)şd(ı)n* (ŞU G4), *öŋd(ü)n* (Tar. B5), *yırd(ı)n* (T1 G4).

Maniheist Uygur Metinleri: *brdinki yirdinki yir suv* (M3 8:8$_2$), *birdin sıŋar* (BT V 10:193), *bırkarudun sıŋar* (M3 10:15), *içtin* (BT V 9:140), *ikidin* (M3 8:10$_2$), *irdin sıŋar* (M3 10:9), *kün batsıkdın* (BT V 10:195), *kün ortudun* (M3 10:13), *küntugsukdunkı yil* (M3 9:1$_2$), *küntugsukdan* (M3 10:6, BT V 10:194), *ontun sıŋarkı* "10 cihetteki" (M3 34:24), *oŋtun* (BT V 22:501), *öŋidin* (DreiPrinzen 22), *öŋtün* (ManBuch 148:3$_3$), *taştn sıŋar* (M3 10:14$_2$), *türkdün* (M1 27:7), *üstünkii* (M3 10:7$_2$).

Budist Uygur Metinleri: *altın* (TT V A:28), *barçada baştın* (MaytS. 3r17), *birdin* (Sekiz 291), *içtin* (U III 30:30), *ikidin sıŋar* (MaytS. 2v12), *kidin* (KP 13:7), *koptın sıŋar* (MaytS. 70r13, U III 29:2), *küntin sıŋar* (Sekiz 83), *küntün* (Sekiz 95), *[kün] batsıktın* (MaytS. 6r3), *ontun* (Sukh 2), *oŋtun* (TT X 149), *oŋtın* (MaytH. 11: 9a30), [kün] *ortudın*

(MaytS. 6r1), *öŋtün* (KP 13:7), *soltun* (Sekiz 94), *soltın* (MaytH. 11: 12b16), *taşdın* (Panc B3:211), *taştın* (KP 5:4), *törtdin yıŋak* (U III 27:2), *üstün* (U II 8:81), *yirdin* (Sekiz 291).

Tabanda yuvarlak ses varsa ek ünlüsü de yuvarlak biçimde, düz ses varsa ek ünlüsü de düz biçimde görülmektedir. Yalnız erken dönem Manihesit ve Budist metinlerinde bu genel görünüme uymayan birkaç örnek bulunur: *küntugsukdan* (M3 10:6, BT V 10:194), *koptın sıŋar* (MaytS. 70r13), *küntin sıŋar* (Sekiz 83), [kün] *ortudın* (MaytS. 6r1) ve *törtdin yıŋak* (U III 27:2). İlk örnek iki Maniheist metinde geçmektedir. *küntugsukdan* yapısıyla ilgili olarak Ağca şunları belirtir:

> Ekin ünlüsü dudak uyumuna girmiştir. Ek, bazı Maniheist metinlerde +DAn şeklinde geçmektedir. **BT V 22**'de *küntugsukdan* (2) ve **M III 4**'te *küntugsukdan* (25) örneklerinde +DXn eki, +DAn şeklindedir. **M III 4**'te *küntugsukdan* (25) örneğinde +DAn şeklinde olan ek, *künbatsıkdın* (23) örneğinde +DIn'dır. **M III 4**'te ekin hem +DAn hem de +DIn şeklinde kullanılışı, daha çok klasik ve geç dönem metinlerinde görülecek olan +DIn çıkma hâl ekinin +DXn ekine analoji yoluyla meydana geldiğine tanık olabilir (2006: 289).

Diğer biçimlerden Sekiz Yükmek'te görülen *küntin* (83) yapısı aynı eserde on iki satır sonra *küntün* (95) şeklinde görülmektedir. Maytrisimit'in Sengim-Murtuk nüshasında görülen *kün ortudın* biçimi ise daha erken döneme tarihlendirilen M III 4 numaralı metinde *kün ortudun* (10:13) şeklinde görülmektedir. Bu örneklerde ablatif ekinden etkilenme söz konusu olabilir.

2.2.2. +lXk İsimden İsim Yapım Eki:

Bu isimden isim yapım ekini, isimden sıfat yapan +lXg ekinden ayırması zordur. Çünkü Eski Türkçe metinlerin yazımında kullanılan Uygur alfabesinde /k/ ve /g/ sesleri ile /ḳ/ ve /ġ/ sesleri birbirinden ayırt edilmez. Bu sesleri ayırt eden Mani alfabesindeki örneklere bakılarak iki ekin kullanımı incelenebilir. Yalnız Marcel Erdal, bu sesleri birbirinden ayıran Mani ve Brahmi alfabesiyle oluşturulmuş metinlerde söz konusu ayrıma çok dikkat edilmediğini belirtir. Ayrıca bağlamın belirsiz olduğu durumlarda ekin +lXg mı yoksa +lXk biçiminde mi olduğunu anlamdan çıkarmak yine güç bir hâl

almaktadır. Buna rağmen Erdal ikisini ayırt edecek pek çok özelliği ele alır ve metinlerdeki bazı okumaları düzeltir (1991: 121).

Runik Harfli Metinler: *(a)dg(ı)rl(ı)k* (Irk 5), *(a)d(ı)glık* (Ak Ölön:1), *b(e)gl(i)k* (KT D7), *b(e)glik* (YE 81:1, Irk 5), *bugr(a)l(ı)k* (Irk 5), *(e)ş(i)l(i)k* (BK D20), *ıdukluk* (Irk 41), *k(a)nl(ı)k* (Irk 63), *kook(ı)l(i)k* (BK G11), *bıŋ yıll(ı)k tüm(e)n künl(ü)k*[32] (ŞU D9), *n(e)lük* (Irk 57), *özl(ü)k*[33] (BK G12), *özlük* (KÇ 15, Irk 17), *tŋrilik* (Irk 13), *yıl(l)ık* (Tar. B2).

Maniheist Uygur Metinleri: *barmlık agı-lıkıŋız* (M3 11:3$_2$), *aguluk* (M3 24:12$_2$), *başl(ı)k* (ManWett 18), *çeçeklik* (TT V A:123), *edlik* (M3 22:9), *içiglik* (Windgott 42), *miŋlik* (BT V 25:555), *nelük* (HamTouen 22:8), *otaçılık* (M1 27:33), *ölümlük* (M3 19:5), *özlük* (ManWett 18), *serimlik* (M3 20:8), *tegimlik* (HamTouen 28:3), *tŋri-lik* (BT V 21:459), *yıgımlık* (M3 43:2$_3$), *yimişl-ik* (M1 14:9), *yoŋlag-lık* (HamTouen 28:17), *yutuzluk* (M3 14:4).

Budist Uygur Metinleri: *ag(ı)lık* (KP 7:4), *aşlk* (Sekiz 85), *aşlık* (SekizK 85), *atlk* (Sekiz 87), *batıglk* (Sekiz 87), *bataglk* (SekizK 87), *borluk* (KP 72:5), *içgerü-lük* (KP 72:7), *kesmelik*[34] (U III 65:10), *kınlık* (KP 63:4), *kınlk* (MaytS. 11r5), *kışlık* (MaytS. 101v14), *kömsülük* (Sekiz 87), *kul[l]uk* (KP 23:3), *küdenlik* (Sekiz 86), *neglük* (TT X 265), *orunluk* (KP 46:2), *öleŋlik* (TT V A:123), *özlük* (Höllen 15), *siŋeklik* (MaytH. 11: 12a22), *suvluk* (Daşakarma 2721), *terlik* (MaytS. 22v6), *tütsülük* (TT V A:130), *ürlük* (TT X 540), *yagışlık* (MaytS. 10r3), *yaylık* (Sekiz 84), *yimişlik* (KP 75:4).

Yukarıdaki örneklere bakıldığında her üç grupta da +lXk ekinin dörtlü ses uyumuna girdiği, /U/ ve /I/ sesleri arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Yuvarlak ünlüye sahip tabanlardan sonra ek ünlüsü yuvarlak biçimdedir. Runik harfli metinlerde az da olsa ek ünlüsünün açıkça yazıldığı örneklerden bu dudak uyumunun söz konusu dönem için de geçerli olduğu anlaşılır. Şine Usu Yazıtı'ndaki D9'da daha çok *künl(i)k* olarak okunan sözcük farklı yayımlarda *künl(ü)k* olarak da verilmektedir.

[32] Berta (2010: 282), kelimeyi bu şekilde dudak uyumuna göre okumaktadır.

[33] Talat Tekin (2010:68) tarafından düz-dar şekilde *özl(i)k* olarak okunan kelime Berta'da (2010: 176) dudak uyumuna göre verilmiştir.

[34] Müller bunu *kesmelig et* şeklinde okumuştur (1922:65). Marcel Erdal *OTWF*'de +lXg biçiminde okunan pek çok kelimeyi +lXk olarak düzeltmiştir. Bu örnek de onlardan biridir (1991:124).

Aynı şekilde Bilge Kağan Yazıtı'ndanki çoğu yayımda *özl(i)k* şeklinde okunan kelimeyi de *özl(ü)k* biçiminde düşünmek mümkündür. Zaten Irk Bitig ve Köli Çor Yazıtı'nda aynı kelime ünlüsü açıkça yuvarlak şekilde yazılmış olarak tanıklanır. Düz tabana sahip *nelük* kelimesi ise *negülük*'ten getirilmektedir: "exactly syn. w. **negülük** and almost certainly a crasis of it, since there is no other reasonable explanation of the **-ü-**" (Clauson 1972:777). *nelük*'ün Maytrisimit (168v14) ve TT X (265)'te *neglük* şeklinde görülmesi de bu yapının *negülük* biçiminden kısaldığını kanıtlamaktadır.

2.2.3. –Xş Fiilden İsim Yapım Eki:

-Xş çoğunlukla soyut isimler türetmek için kullanılan bir ektir: *köse:*- "iste-" > *kösüş* "istek" gibi. Türkiye Türkçesinde daha çok bir işin nasıl yapıldığını anlatır (Clauson 2007: 194). Ekin ünlüsü –Xn ekinde olduğu gibi baskın bir karaktere sahiptir (Erdal 1991: 262). Vokalle biten fiil tabanlarında, kelimenin son sesini düşerek onun yerine ilk hecedeki vokale göre /I/, /U/'lu biçimlerinden biri ile gelmektedir: *alka-> alkış* örneğinde olduğu gibi. Ek ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Yalnızca dar biçimleri mevcut olup dörtlü uyum gösterir. Bunun tek istisnası *agrı-* fiilinden getirilen *agruş* örneğidir. Marcel Erdal, bunun istisnai bir durum olmayıp aslında **akur-* fiilinden oluşan **akuruş* biçiminin orta hecesi düşmüş şekli olduğunu belirtir. Ona göre bu örnekler *agruş* değil, *akruş* olarak okunmalıdır (1991: 262). Bu durumda *agruş/ akruş* vokalle biten bir fiilde son sesi ek ünlüsünün tesiri altında kalmış biçimlerden biri değildir.

Ek ünlüsü Runik harfli metinlerde yuvarlak olduğu bazı örneklerde yazılmıştır. Ayrıca Köl Tigin yazıtında geçen tek bir örnekte düz biçiminin açıkça yazıldığı görülür: *sü* ***[t](e)gişinte*** *yit(i)nç (e)r(i)g kıul(ı)çl(a)dı* "Ordular kapıştığında yedinci eri kılıçladı" (K5). Bu durumda ek ünlüsünün Runik harfli metinlerde de dudak uyumuna girdiği ve düz-dar ve yuvarlak-dar şekilde dört alamorfunun bulunduğu söylenebilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)rk(ı)ş* (KT G8), *busuş* (Irk 52), *süŋ(ü)ş* (BK D13, KÇ 16), *[t](e)giş* (KT K5), *ul(u)ş* (KT K12), *ur(u)ş* (O 10), *ük(ü)ş* (T1 B7, ŞU D4), *üküş* (KT G6, Irk 36), *(ü)küş* (T2 B4).

Maniheist Uygur Metinleri: *agruş* (M3 31:5_3), *alkış* (<*alka-*, BT V 9:137), *arvış* (<*arva-*, M2 5:9), *busuş* (M1 29:29), *artuk erüş* (TT II A:61), *küsüş* (<*küse-*, HamTouen 5:64), *öküş* (DreiPrinzen 112), *sögüş* (M1 10:19), *söŋüş* (HamTouen 8:7), *suvsuş* (<*suvsı-*, M3 12:8_2), *t(e)rkiş* (M3 17:14_2), *uluş* (<*ula-*, ManTürkFrag 6), *y(a)raş* (Windgott 29)[35].

Budist Uygur Metinleri: *agruş* (TT X 500), *alış biriş* (MaytS. 61v12), *arvış* (Sekiz 27), *busuş* (KP 5:2), *bögüş* (U II 2:12_2), *erüş üküş* (Sekiz 286), *küsüş* (U III 28:21), *sakış* (Sekiz 54), *suvsuş* (MaytS. 72r16), *tirkiş* (U III 29:11), *uluş* (KP 23:7), *ülüş* (U II 8:85), *yagış* (<*yaga-*, MaytS. 10r3), *yumuş* (Panc B3:197).

2.2.5. –lXn- Fiilden Fiil Yapım Eki:

Seyrek kullanılan bu ekin örnekleri Runik harfli metinlerde ve erken dönem Maniheist metinlerde yoktur. Eldeki örneklerden ekin dudak uyumuna girdiği görülmektedir. Erdal bu gruptaki örneklerde -(X)l- ve -(X)n- şeklinde bir ek sırası yerine birleşik bir yapı olduğu görüşündedir çünkü bu örneklerde fiil tabanlarının hiçbiri –(X)l- eki ile türemiş gibi görünmemektedir (1991: 639). Yenisey Yazıtlarında tanıklanan "ayrılmak, ölmek" anlamları verilen (Şirin 2016: 466) *seçl(e/i)n-* fiili de belki bu yapıdaki fiillere dâhil edilebilir.

Budist Uygur Metinleri: *suklun-* (MaytS 58r18), *üzlün-* (Sekiz 381), *yitlin-* (MaytS. 116v30, U III 37:31).

2.2.6. –DXŋ / -DXg Teklik 2. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki:

Runik harfli metinlerde daha çok –D(X)g şeklinde görülen ekin –D(X)ŋ biçimine Şine Usu, Ongin ve Tonyukuk yazıtlarında rastlanır. Sonraki dönem Uygur metinlerinde ise eskicil –D(X)g biçimi nadiren bulunur.

Runik Harfli Metinler: *(a)lk(ı)nt(ı)g* (BK D7), *(a)r(ı)lt(ı)g* (KT G9), *b(a)rd(ı)g* (BK D20), *b(i)rt(i)ŋ* (O 6), *(e)rt(i)g* (KT D9), *iç(i)kd(i)ŋ* (T1 B3), *kılt(ı)g* (BK D20),

[35] Marcel Erdal, ek ünlüsü baskın olan ve vokalle biten tabanlardan sonra düşmeyen bu ekle türetilmiş *oxşaş* ve *bagdaş* gibi biçimlerin **oxşa-ş-ış* ve **bagda-ş-ış* yapılarından hece yutumu ile oluştuğunu düşünür (1991: 263). Aynı durumun bu *yaraş* sözcüğü için de geçerli olduğu düşünülebilir.

kigürt(ü)g (BK D19), *kört(ü)g* (O 7), *ölt(ü)g* (KT G6), *ölt(ü)ŋ* (ŞU D5), *y(a)ŋ(ı)lt(ı)g* (BK D19), *y(i)td(i)ŋ* (ŞU D5).

Manihesit Uygur Metinleri: *birmediŋ* (HamTouen 22:8), *keltiŋ* (M1 33:20), *urduŋ* (HamTouen 22:11).

Budist Uygur Metinleri: *ayıtdıŋ* (U III 71:30), *bardıŋ* (MaytS. 12v21), *bedüklentiŋ* (U III 20:1_2), *boşguntug* (MaytH. 11: 15b25), *emgentiŋ* (U III 61:8), *ıdalatıŋ* (U III 22:6), *keltig* (Panc B3:193), *keltiŋ* (KP 5:3), *kıltıŋ* (U III 27:10), *oztuŋ* (KP 54:5), *sakıntıŋ-lar* (Höllen 1), *sugurduŋ* (MaytS. 12v17), *titdiŋ* (U III 22:6), *yügürdüŋ* (U III 31:8).

Ek ünlüsü Runik harfli metinlerde hiç gösterilmemiştir. Maniheist ve Budist çevre metinlerinde ise dudak uyumuna dolayısıyla dörtlü ses uyumuna girdiği görülmektedir. Bundan yola çıkarak Runik harfli metinlerde de dudak uyumuna girmesi gerektiği tahmin edilebilir. Ek ünlüsü her üç çevreye ait metinlerde de /I/~ /U/ arası değişkenlik göstermekte, yuvarlak vokale sahip tabanlardan sonra /U/, düz vokale sahip tabanlardan sonra ise /I/ şeklinde ortaya çıkmaktadır.

2.2.7. –sXG Gelecek Zaman-Gereklilik İsim-Fiil Eki:

Bu ek isim-fiil olarak kullanımının dışında gelecek zaman-gereklilik işlevinde iyelik ekleri ile çekimlenerek de metinlerde yer almıştır[36]. Ek ünlüsünün Köktürkçede dudak uyumuna girmediği yalnız sonraki dönemlerde bu uyumun oluştuğu düşünülebilir. Ek ünlüsü Runik harfli metinlerde bazı örneklerde açıkça yazılmıştır. Tes Yazıtı'nda dar ünlülü *tugsık* biçimi bulunduğu için bu çalışmada ekin Runik harfli metinlerde yalnızca ikili ses uyumuna girdiği kabul edilmiştir. Maniheist metinlerde ise *kün tugsuk* ve *olorsug*[37] biçimleriyle karşılaşılır. Bu tanıklardan yola çıkarak ekin Runik

[36] Erdal, Bu kullanım şekli ile sadece Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *türk bod(u)n öls(i)k(i)g / öls(i)k(i)ŋ* biçiminde tanıklanan ve "öleceksin" diye çevrilen ekin şahıs eki değil de iyelik eki ile çekimlendiğini düşünür: "The translation of *-sXK+Xŋ* (once with the oral alternant of the 2nd person singular possessive suffix) as epistemic modal form is conjectural: *-sXk* otherwise forms necessitative participles. A possible nominal rendering would be '(It means) your inevitable death'." (2004: 244).

[37] Ekin son seste özellikle çok sık tanıklandığı Huastuanift'te /k/ ve /g/ sesleri arasında değişkenlik göstermesi Erdal tarafından şöyle açıklanmaktadır. Bu sesleri birbirinden ayırt eden Mani alfabesiyle oluşturulmuş bu eser, Uygur yazılı başka bir metinden kopya edildiği sırada bu ek işlekliğini yitirmişti ve müstensih eki ne şekilde yazması gerektiği konusunda kararsızdı (2004: 301).

harfli metinlerde yalnızca ikili ses uyumuna girdiği, Maniheist metinlerden itibaren dörtlü ses uyumunu sağladığı söylenebilir.

Runik Harfli Metinler: *açs(ı)k* (BK K6), *b(i)rs(i)g* (O 10), *kün b(a)ts(ı)k(ı)ŋa* (O 2), *kün b(a)tsıkıŋa* (BK K2), *kün tugs(ı)k* (KT D8), *(a)y togs(ı)kd(a)kı* (Tar. B3), *kün togs^{u}k(k)a b(a)tsık(k)a* (S 4), *kün togsıkd(a)kı* (Tes D5), *kün tugsuk* (Kara Balgasun I B: 8), *ol(u)rs(ı)k(ı)m* (T1 G5), *öls(i)k(i)g* (BK K5), *öls(i)k(i)ŋ* (BK K5), *öls(i)k(i)ŋ(i)n* (KT G10), *tos(ı)k* (KT G8), *it tuts(ı)k yir* "yurt edinilecek yer" (KT G4), *tuts(ı)k(ı)ŋ(ı)n* (BK K8), *turs(u)k* (Talas 13:3), *ud(ı)sık(ı)m* (T1 G5).

Maniheist Uygur Metinleri: *küçlüg tŋrike burhanlarka bir biligin arıg köŋülün **alkansıg** törö bar erti* "güçlü tanrıya, peygamberlere, içtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekliydi" (Huast. 248), *yme yiti türlüg puşi arıg nomka **ançolasık** törö bar erti* "temiz öğreti için yedi tür sadaka verme kuralı vardı"(Huast. 260), *künbatsıkdakı* (M3 8:6$_2$), *künbatskıŋaru* (M3 9:3$_2$), *kün tugsukdan* (BT V 10:194), *bir yılka elig kün arıg dendarça vuş(a)nti **olorsug** törö bar erti* "bir yılda elli gün (boyunca) temiz rahipler gibi oruç tutmamız gerekliydi" (Huast. 284), *neçe **sözlemesig** irinçülüg söz sözleyür biz neçe **işlemesig** iş işleyür biz* "ne kadar söylememememiz gereken günah dolu sözler sarf ettiysek, ne kadar yapmamamız gereken işler yaptıysak" (Huast. 333).

Budist Uygur Metinleri: *aç-suk*[38] (MaytS. 75v6), *kün batsıktın* (MaytS. 6r3).

Marcel Erdal *OTG*'de Runik harfli metinlerde geçen biçimleri *ölsüküŋün, olorsukum, kün tugsuk* şeklinde yuvarlak ünlü ile okumayı tercih eder. Kara Balgasun Yazıtı'nda ek ünlüsünün açıkça yazılmış *tugsuk* biçiminde tanığının olduğunu belirtir ve Manihesit metinlerde dudak uyumuna girmesi sebebiyle de bu dönemde de aynı uyumun olduğunu düşünür (2004: 301). Tes Yazıtı'nda dar ünlülü *tugsık* biçimi bulunduğu için bu çalışmada ekin Runik harfli metinlerde yalnızca ikili ses uyumuna girdiği kabul edilmiştir. Kara Balgasun Yazıtı'nda açıkça › işaretiyle yazılan ek, Suci Yazıtı'nda ise bu kadar açık bir şekilde olmasa da ↓ idiogramıyla gösterilmiş ve yuvarlak ünlülü olduğu ima edilmiştir. Her iki yazıt da Ötüken Uygur Kağanlığı'nın geç dönemlerine

[38] Şinasi Tekin ilk neşrinde bu biçimi *batsık* ile birlikte –sık eki almış kelimeler altında verir (1976: 578). Fakat ikinci neşre bakılırsa iki hece metinde birbirinden ayrı yazılmış durumdadır, *aç* ve *suk* şeklinde. Ayrıca düz ünlülü bir tabandan sonra ekin yuvarlak biçimini açıklamak güç görünmektedir. Üstelik Budist Uygur metinlerinde çok az örneği varken bu konuda bir sonuca varmak mümkün değil. Belki birbirinden bağımsız iki kelime olarak düşünülebilir.

tarihlendirilmektedir. *tugsık* kelimesi ile ek ünlüsünün açıkça yuvarlak ünlülü tabandan sonra düz-dar biçimde tanıklandığı Tes Yazıtı ise 750-780 yılları arasına tarihlendirilir (Berta 2010: 223). Bu durumda Köktürkçede bu ekin yalnız düz-dar /I/'lı alamorflarının mevcut olduğu, Uygur Kağanlığının son dönemlerinde ise ekin dörtlü uyuma girdiği düşünülebilir. Yine de Marcel Erdal'ın Köktürk yazıtlarındaki tanıkları dudak uyumuna göre ele alması tamamen göz ardı edilemez. Çünkü Runik harfli metinlerin imlâsına göre ilk hecedeki yuvarlak ünlüden sonra gelen düz-dar ünlüler yazımda genelde gösterilir. Bu seslerin yazılmamış olması, ek ünlüsünün de ilk hece ile aynı mahiyette olup dudak uyumuna göre biçimlendiğini gösteriyor olabilir.

3. Ek Ünlüsü Altılı Değişkenlik (X^6/A~I~U) Giren Morfemler

Bu gruptaki ekler daha ziyade çekim eklerinden oluşmaktadır. Düz ünlülü tabanlardan sonra /I/, yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra /U/'lu biçimde görülen dudak uyumunun yanında düz ünlülü tabanlardan sonra kimi eklerde görülebilen /A/~ /I/ değişkenliği ile birlikte bu başlık altındaki eklerin ünlülerine göre altı alamorfu bulunmaktadır. Geniş zaman ve ünlü zarf-fiil ekinde ise altı alamorf bulunmasına rağmen tabandaki seslik özelliklerine göre bir koşullanma söz konusu değildir. Çekim eklerinin dildeki kullanım sıklığı ve çok sayıda farklı kelime ile kullanılabilmesi bu eklerin alamorf sayısının artmasına sebep olmuş olmalıdır. Bu nedenle ek ünlüsü altılı uyuma giren morfemlerde çekim eklerinin ağırlıkta olması olağandır.

3.1. +nXŋ İlgi Hâli Eki:

Runik harfli metinlerde ilgi hâli eki ünsüzle biten gövdelerde +Iŋ, ünlü ile biten gövdelerde ise +nIŋ şeklindedir ve artlık-önlük uyumuna girse de düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez gibi görünür. KT D 36'da /u/ ile biten bir özel addan sonra ekin önsesinin ön /n/ harfi ile yazılmış olması ekin burada +nıŋ, hatta +niŋ biçiminde olduğunu gösterir: /BYRKUnŋ/, yani *Bayırku+nıŋ* ya da *Bayurkuniŋ* (Tekin 2016: 101). Talat Tekin bu örnekten hareketle ekin bu dönemde dudak uyumuna girmediğini belirtmektedir ve yazıt neşirlerini bu yönde yapmıştır. Fakat farklı neşirlerde aynı

biçimler dudak uyumuna göre okunabilmektedir. Örneğin Köl Tigin Yazıtı'nda geçen *çorŋ* ifadesi Tekin tarafından *çor(ı)ŋ* olarak okunmaktadır. Yalnız Köli Çor Yazıtı'nda da görülen aynı *çorŋ* biçimi bu yazıtı neşreden bazı araştırmacılar tarafından *çor(u)ŋ* şeklinde ele alınmıştır (Berta 2010, Aydın 2015b, Şirin 2016). Irk Bitig dışında Runik harfli metinlerde ilgi hâli ekinin ünlüsünün açıkça yazıldığı bir örnek bulunmamaktadır. Irk Bitig'de *kuşuŋ* ve *toŋuzuŋ* örneklerinde açıkça ek ünlüsü yazılmış durumdadır. Her ikisi de yuvarlak ünlüye sahip bir tabandan sonra gelmiş yuvarlak biçimlerdir.

Runik Harfli Metinler: *(a)d(ı)g(ı)ŋ* (Irk 6), *(a)n(ı)ŋ* (Tes K2), *b(a)y(ı)rkuun(i)ŋ* (KT D6), *b(e)g(i)ŋ* (KT D33), *b(e)n(i)ŋ* (T1 D4, YE 73:6), *biz(i)ŋ* (KT D39), *bod(u)n(ı)ŋ* (KT D1), *t(a)d(ı)k(ı)ŋ çor(ı)ŋ* (KT D32), *çor(u)ŋ* (KÇ 26), *k(a)g(a)n(ı)ŋ(ı)n* (KT G9), *k(a)g(a)n(ı)ŋ s(a)bin* (KT D12, O11), *kunç(u)y(u)ŋ* (Böm 2), *kuşuŋ* (Irk 44), *m(e)n(i)ŋ* (BK D29, ŞU D12), *tig(i)n(i)ŋ* (KT GB), *toŋuzuŋ* (Irk 6).

Maniheist Uygur Metinleri:

Ek ünlüsü yazılmayan biçimler: *adakn(a)ŋ* (M1 17:20), *an(a)ŋ* (M3 13:6), *an(ı)ŋ* (M2 5:5), *atn(a)ŋ* (M1 16:11), *aynŋ* (BT V 15:306), *briştiler-n(i)ŋ* (M1 27:34), *ekinti-nŋ* (M3 12:16), *ern(e)ŋ* (M1 15:3), *ernŋ* (M3 12:18), *eşkekn(e)ŋ* (M1 16:12), *xanlarn(ı)ŋ* (ManWett 48), *kamagn(a)ŋ* (M1 14:0), *kişiler(i)ŋ* (M3 22:7), *küçinŋ* (Windgott 25), *menŋ* (TT II A:40), *tŋrinŋ* (Windgott 5), *tŋri-nŋ* (BT V 21:248).

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *anaŋ* (M3 18:11, 22:6), *bolmaknaŋ* (M3 32:10), *katun-naŋ* (M3 32:0), *kişi-neŋ* (M1 8:14, 15), *köŋül-neŋ* (M3 $32:6_3$), *ötmekeŋ* (M3 12:5), *özineŋ* (M3 $45:8_2$), *sizeŋ* (M1 10:11)[39].

Dar ünlülü (/I/~/U/) biçimler: *amraglarıŋ* (M3 $24:8_2$), *anıŋ* (Huast 175, M3 $17:12_2$), *biziŋ* (BT V 13:235), *irkeklerniŋ* (M2 7:19), *kişi-niŋ* (M3 17:7), *kndünüŋ* (Windgott 27), *kntü-nüŋ* (M3 $12:10_2$), *kuzınıŋ* (M3 $39:2_3$), *küçiniŋ* (BT V 12:217), *m(e)niŋ* (DreiPrinzen 77), *nigoşaklarnıŋ* (Huast 377), *olarıŋ* (M3 5:7), *olar-nıŋ* (M3 20:5), *ordularnıŋ* (BT V 12:214), *ögli-leriŋ* (M3 $24:7_2$), *örgin-niŋ* (BT V 10:175), *seniŋ* (HamTouen 22:9), *siziŋ* (DreiPrinzen 66), *bir sagar* ***suvuŋ*** *utlı-sı* "bir kadeh suyun ödülü" (M3 12:6), *suvuŋ*

[39] Le Coq bu sözcüğü *sizn(e)ŋ (?)* şeklinde yanına bir soru işareti bırakarak okumuştur. Özertural ise bu metinde /I/ yerine /A/ bağlama ünlüsünün kullanıldığına işaret ederek bunun Zieme'nin okuduğu şekilde *sizeŋ* olması gerektiğini belirtir (2008: 174).

adakı (M3 37:2$_2$), *ş(ı)mnu-nuŋ* (M1 31:7), *tŋri-niŋ* (M1 25:33), *tŋrilerniŋ* (BT V 12:215), *tınlıglarnıŋ* (BT V 12:221), *tişi-lerniŋ* (M2 7:20), *tonnuŋ* (M1 8:14), *uguşnuŋ* (BT V 13:236), *üzüti-niŋ* (M3 17:4), *yiri-niŋ* (BT V 10:192).

Maniheist Uygur metinlerinde ilgi hâli Runik harfli metinlerdeki gibi konsonant-la biten tabanlardan sonra bazen +Xŋ şeklinde görülebilmektedir. Bu durum söz konusu metinlerin Runik harfli metinlere daha yakın bir zamanda oluşturulduğu göstermektedir. Ek ünlüsü ise çoğunlukla dudak uyumuna girer. Buna göre ekin getirildiği tabanın son hecesinde bir düz ünlü /a, e, ı, i/ varsa ekin ünlüsü düz-dar /ı, i/ şeklindedir. İsim tabanının son hecesinde yuvarlak bir ünlü bulunursa ek ünlüsü de dar-yuvarlak /u, ü/ biçiminde görülmektedir. Bunun yanında ek ünlüsü geniş olan /a, e/'li örnekler bulunur. Bu örneklere kendi içinde bakıldığında isim tabanı ister yuvarlak ister dar olsun her koşulda ek ünlüsü düz-geniş biçimde getirilmiştir: *katun-naŋ*, *kişi-neŋ*, *köŋül-neŋ*, *ötmekeŋ* gibi. /I^4/ ve /A/'lı bu biçimlerden başka Maniheist Uygur metinlerinde ek ünlüsünün yazılmadığı örnekler de az değildir. Bu sesin yazılmama eğilimi de yine Runik harfli metinlerle ortaklaşan bir özelliktir. Marcel Erdal yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *Manichaica*'da Le Coq tarafından ünlüsü yazılmamış olarak +nŋ veya +n(A)ŋ, +n(I)ŋ olarak okunan pek çok örneği, +Aŋ şeklinde okumanın da mümkün olduğunu belirtmektedir (2004:168, 286.dipnot). Erdal bu konuda haklıdır çünkü Uygur alfabesinde söz içi /n/ ve /a,e/ seslerini birbirinden ayırmak çok zordur. Yukarıda ünlüsü yazılmayan örneklerden Windgott'taki biçimler hariç hepsi Uygur alfabesiyle yazılmış metinler içinde yer alır.

Budist Uygur Metinleri:

Ek ünlüsü yazılmayan biçimler: *bilgelernŋ* (MaytH. 11: 14a21), *bodisvtnŋ* (MaytH. 11: 6b13), *bodisvt-larnŋ* (Sekiz 427-28), *burxanlarnŋ* (Sekiz 136, 200), *buyannŋ* (MaytH. 11: 11b20), *bügüler-nŋ* (SPZieme 19), *evnŋ* (U II 8:22), *olar-nŋ* (MaytH. 13: 1v6), *ölmek-nŋ* (MaytH. 13: 10r13), *tŋri-ler-nŋ* (MaytS. 11v16), *tınlglarnŋ* (Sekiz 200, 354).

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *arslan-naŋ* (Panc A1:57), *aşadaçı-lar-naŋ* (MaytS. 72r2), *beg-neŋ* (U III 29:8), *biliglig-ler-neŋ* (MaytS. 38r21), *bodisvt-naŋ* (MaytS. 103r14), *bodistvlarnaŋ* (Daşakarma 3651), *braman-naŋ* (MaytS. 10r5), *bular-naŋ* (MaytS. 81v4), *burxan-naŋ* (U III 29:16), *burxan-lar-naŋ* (U III 30:32), *dintar-lar-naŋ (*MaytS. 183r23),

edgü-neŋ (MaytS. 216v5), *erdi-neŋ* (MaytS. 216v7), *iltinmek-neŋ* (MaytS. 203r11), *kan-naŋ* (MaytS. 135v22), *kim-neŋ* (Heilk II 5:18), *kişi-neŋ* (MaytS. 83r18), *[k]ulgak-naŋ* (Heilk II 5:14), *kuvrag-naŋ* (MaytS. 183r19), *olar-naŋ* (MaytS. 33r17), *ögli-neŋ* (MaytS. 217v4), *süt-ler-neŋ* (MaytS. 33v6), *tŋri-ler-neŋ* (MaytS. 137v7), *tınlg-naŋ* (MaytS. 217v10), *tınlg-lar-naŋ* (MaytS. 142r26), *toŋa-naŋ* (MaytS. 68r12), *upası-lar-naŋ* (MaytS. 73r2), *yeklerneŋ* (Daşakarma 3652), *yideçi-ler-neŋ* (MaytS. 72r1).

Dar ünlülü (/I/˜/U/) biçimler: *adın-nıŋ* (MaytS. 75v15), *alku-nuŋ* (MaytS. 33r20), *alku-nıŋ* (MaytH. 10: 2a6), *anıŋ* (MaytS. 5r24, TT X 202), *anasınıŋ* (Daşakarma 152), *arhant-nıŋ* (MaytS. 4v14), *arhant-lar-nıŋ* (MaytS. 2r26), *atnagu-nuŋ* (U II 8:24), *beg-niŋ* (U III 28:15), *beg-ler-niŋ* (TT X 46), *bilig-niŋ* (MaytS. 174v19), *biziŋ* (KP 53:5), *bodisvt-nıŋ* (MaytS. 39r18), *braman-nıŋ* (U III 30:2), *budun-nuŋ* (TT X 90), *bular-nıŋ* (U III 25:5), *burkannıŋ* (Sukh 73), *burkan-lar-nıŋ* (U III 32:7), *dintar-nıŋ* (MaytS. 222r2), *dyan-nıŋ* (MaytS. 133r3), *em-niŋ* (Heilk II 3:126), *er-niŋ* (U II 2:23$_2$), *erdni-niŋ* (U III 32:15), *erenniŋ* (KP 28:2), *erkliglerniŋ* (Sekiz 92), *etöz-nüŋ* (U III 43:18), *evi-niŋ* (MaytS. 94r6), *içgekiŋ* (Sekiz 373), *içgekniŋ* (Sekiz 375), *ig-niŋ* (Heilk II 3:26), *iglemek-niŋ* (U II 2:2), *işi-ler-niŋ* (MaytS. 23r15), *kamag-nıŋ* (TT X 111), *kan-nıŋ* (MaytH. 11: 9b15), *katun-lar-nıŋ* (MaytS. 5r14), *kent-ler-niŋ* (MaytS. 101r22), *kılmak-nıŋ* (MaytS. 25r3), *kimniŋ* (Heilk II 2:5), *kişi-niŋ* (MaytS. 83v22), *kntü-niŋ* (KP 64:1), *kntü-nüŋ* (Sukh 36), *kuvrag-nıŋ* (MaytS. 113r4), *kuz-gun-nuŋ* (U III 32:5), *kün-nüŋ* (MaytS. 100r11), *maytrı-nıŋ* (MaytS. 38r22), *meniŋ* (KP 16:4), *munuŋ* (KP 63:1), *nirvan-nıŋ* (MaytS. 164v23), *nom-nuŋ* (TT X 557), *oglum-nuŋ* (U III 47:20), *olar-nıŋ* (MaytS. 41r15), *öd-nüŋ* (MaytS. 20v7), *ögüznüŋ* (Höllen 58), *ölmek-niŋ* (U II 1:3), *ölürmiş-niŋ* (Höllen 15), *sansar-nıŋ* (MaytS. 131v22), *savlar-nıŋ* (MaytS. 148r22), *seniŋ* (TT X 227), *sizler-niŋ* (MaytS. 195r2), *siziŋ* (Panc A1:4), *sögüt-niŋ* (TT X 468), *sögüt-nüŋ* (MaytH. 11: 9b10), *suv-nuŋ (*MaytS. 148r11), *tŋriler-niŋ* (MaytS. 146r13), *tınlgnıŋ* (Sekiz 213), *tınlg-lar-nıŋ* (MaytS. 148v12), *tigin-niŋ* (KP Ek:4), *toŋanıŋ* (Daşakarma 3867), *toş-nuŋ* (Heilk II 3:34), *yalŋuk-nuŋ* (MaytS. 8r3), *yekniŋ* (Sekiz 273).

Erken dönem Budist Uygur metinlerinde ek ünlüsünün yazılmadığı örnek daha azdır. Ayrıca konsonantla biten bir örnekte de ek +iŋ şeklindedir: *içgekiŋ* (Sekiz 373). Ekin geniş ünlülü biçimlerine ise özellikle Maytrisimit'de oldukça sık rastlanır. Bu eserde aynı kelimenin hem geniş hem de dar ünlü ile yazıldığı ikili biçimler çok fazladır.

İlgi hâl ekinin geniş ünlü ile yazıldığı örneklere bakıldığında burada her koşulda isim tabanına +nAŋ biçiminin getirildiği gözlenir. Tabandaki ünlülerin yuvarlak, dar veya ince sıradan olması bu durumu etkilemez[40]. Ekin dar biçimde bulunan tanıklarında ise çoğunlukla dudak uyumu mevcuttur. Düz ünlülü tabanlardan sonra ek düz-dar biçimde, yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ise dar-yuvarlak biçimde getirilir. Yalnız birkaç örnekte dudak uyumuna aykırı durumlar görülmektedir: *sögüt-niŋ* (TT X 468) ve *kntü-niŋ* (KP 64:1) gibi. KP ile aynı dönem metinlerinden olan Sukhavativyuha'da uyuma girmiş *kntü-nüŋ* (36) şekli bulunur. Yine 11. yüzyılda kopyalanmış olan Maytrisimit'in Hami nüshasında *sögüt-nüŋ* biçimi bulunur.

Bütün bu veriler birlikte ele alındığında dudak uyumuna giren dörtlü /ı, i, u, ü/ biçimlerin daha yaygın olarak tanıklandığı söylenebilir. Burada düz-dar +nIŋ biçimleri için koşul tabanın son hecesinde düz ünlü bulunmasıdır. Dar-yuvarlak +nUŋ biçimleri ise yuvarlak ünlülü tabanlara eklenebilir. /A/'lı biçimleri kendi içinde ayrı değerlendirmek gerekir. Çünkü her çeşitten tabana[41] geniş ünlülü +nAŋ veya +Aŋ eklerinin getirilebildiği görülmektedir. Maniheist eserlerde ünlüsü yazılmayan biçimlerin +n(A)ŋ şeklinde geniş ünlülü olduğu kabul edilirse veya doğrudan +Aŋ olarak okunursa bu çevreye ait metinlerde dar ve geniş biçimlerin kullanım oranı yarı yarıya bir durum arz etmektedir. Ünlüsüz örneklerin tamamı düz ünlülü tabanlardan oluşmaktadır. Bu da bu örneklerde ekin /A/'lı okunabilme ihtimalini daha da artırır çünkü ekin geniş varyantları çoğunlukla düz ünlülü tabanlardan sonra tanıklanmaktadır. Budist metinlerde geniş ünlülü +nAŋ örneklerinin daha fazla bulunabilmesi bu çevreye ait eserlerin sayıca daha çok ve daha bütünlüklü metinler olması nedeniyledir.

Runik harfli metinlerde imlâ gereği yuvarlak ünlülü bir heceden sonra gelen ek ünlüsü düz-dar biçimde olsaydı bunun yazımda gösterilmesi beklenirdi. Bu durumda iki durum varsayılabilir. Birincisi ek ünlüsünün Maniheist ve Budist çevre metinlerinde olduğu gibi dudak uyumuna girdiği, ilk heceye göre şekillendiği için yazımda gösterilmediğidir. İkincisi ise yazılmayan ünlülerin geniş biçimde /A/ sesiyle okunması

[40] Ek ünlüsü ve bağlantı ünlüsü geç dönemde sadece dar biçimde olan eklerin, erken dönemde görülen geniş ünlülü biçimleri çoğunlukla kalın sıradan kelimelerde tanıklanmaktadır.

[41] Geniş /A/ ünlülü biçimler daha ziyade düz ünlülü tabanlardan sonra tanıklanmaktadır. Fakat az sayıda da olsa son hecesi yuvarlak ünlülü *katun-naŋ, köŋül-neŋ* ve *edgü-neŋ* gibi örnekleri de bulunduğu için bu çalışmada, fonetik açıdan her koşuldan tabana gelebileceği ifade edilmektedir.

ihtimalidir. Söz içi /a, e/ sesleri çoğunlukla yazımda gösterilmez. Buna göre ilgi hâli eki en eski metinlerde önce +(n)Aŋ biçiminde her koşulda sadece düz-geniş ünlü ile kullanılmış daha sonra dudak uyumuna girerek +(n)I^4ŋ şeklinde dar biçimleri yaygınlaşmıştır. Bu durumda ek ünlüsü /A/'dan /I, U/ ya doğru bir gelişim göstermiştir denilebilir. /A/'lı biçimlerin her koşuldan tabana eklenebilmiş olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

İlgi hâli ekinin menşei hakkında K. Grönbech, Thomsen'in ekin sekizinci yüzyılda bağımsız bir kelime gibi hissedildiği tahminine hak verir ve bunu müstakil bir kelime meselâ "şey, nesne, hiç" anlamındaki *neŋ* gibi görmenin mümkün olduğunu belirtir (2011: 88-89). Marcel Erdal ise bu ekin *neŋ* kelimesinden kaynaklanmadığını fakat ekin geniş ünlülü biçimlerine bu kelimenin tesir etmiş olabileceğini belirtir. Buna göre örneğin KT D36'da geçen *b(a)y(ı)rkun(?)ŋ (a)k (a)dg(ı)r(ı)g* ifadesi *b(a)y(ı)rku n(e)ŋ (a)k (a)dg(ı)r* şeklinde okunabilir ve bu durumdaki iyelik eksiz yapı Türkiye Türkçesindeki "Bayırku malı beyaz aygır" kullanımına uygun düşer. Bu gibi kullanımlar ile *neŋ* kelimesi hem +Xŋ ekinin geniş ünlülü varyantlarını hem de +nXŋ'lı biçimlerini yaratmış olabilir (1979a: 106). Bu ek için aynı fonetik koşullarda hatta çoğu zaman aynı kelimelerde hem Maniheist hem de Budist metinlerde tanıklanan /A/~ /I/ ve /A/~ /U/ değişkenliği; aslında Doerfer'in kısa ünlü teorisiyle de açıklanabilir. Runik yazıtlarda ek ünlüsünün hiç gösterilmemiş olması ve Mani ve Uygur yazılı metinlerdeki değişkenlik bu nedenle gerçekleşmiş olabilir. Bu durumda ek ünlüsünü /ə̂/ ve /ə/ olarak düşünmek gerekecektir.

3.2. +(X)mXz Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki:

Vokalle biten tabanlara +mXz, konsonantla biten tabanlara ise +XmXz şeklinde getirilen çokluk 1. şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsü ve ek ünlüsü taranan metinlerde her zaman dudak uyumuna göre şekillenmektedir. Runik harfli metinlerde ek ünlüsü hiç yazılmamış olsa da bu eserlere yakın tarihte oluşturulan metinlerden ve Runik alfabenin imlâ özelliklerinden, ekin burada da dudak uyumuna girdiği sonucuna ulaşılabilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)pam(ı)z* (O 1), *b(e)g(i)m(i)z* (YE 28:6), *(e)çim(i)z* (KT D 26), *(e)çüm(ü)z* (KT D19), *(e)l(i)m(i)z* (KT D22), *(e)r(e)n(i)m(i)z* (A 88:2), *il(i)m(i)z* (BK

D18), *kaŋ(ı)m(ı)z* (BK D21), *yırya og(u)zda* ***süm(ü)z k(e)lt(e)ç(i)m(i)z*** *b(a)r mu* "kuzeyde de Oğuzlardan gelecek iki üç bin askerimiz var mı ne?" (T1 G7), *törüm(ü)z* (KT D22), *türük(ü)m(ü)z* (KT D18), *y(a)g(ı)m(ı)z* (T1 D3).

Maniheist Uygur Metinleri: *alkamakım(ı)z* (BT V 9:147), *alkışım(ı)z* (Huast. 254), *aşadukumuz* (Huast. 338), *at(a)makım(ı)z* (M3 34:20), *begimz* (BT V 5:83), *belekimz* (HamTouen 29:7), *biligimiz* (M3 33:6), *biltükümüz* (Huast. 195), *bitigimz* (HamTouen 26:1), *emgek(e)mez* (M1 11:18-19), *esngümüz* (HamTouen 28:5), *etözümüz* (M1 28:25), *il-ig(e)mez* (M1 10:4), *iligim(i)z* (M3 34:19), *kaŋamaz* (M1 10:3), *kaŋımız* (M3 30:12), *kaŋ(ı)m(ı)z* (M3 15:15), *köküzümüz* (M1 28:28), *kulagımız* (M3 $26:2_4$), *küçümüz* (ManWett 41), *muŋumuz* (Huast. 238), *ötügümüz* (BT V 30:701), *ötügümz* (BT V 24:545), *sakınçım(ı)z* (Huast. 252), *takım(ı)z* (Huast. 289), *tegintükümüz* (M3 34:16), *tegmekmez* (HamTouen 16:8), *tegmekimz* (BT V 26:598), *tŋrimz* (M3 35:2), *tŋrikenimz* (M3 40:4), *tutdukumuz* (Huast. 230), *yüzümüz* (TT II A:6).

Manihesit çevre metinlerinde ek ünlüsü dudak uyumuna göre şekillenmiştir. Bu metinlerde bağlantı ünlüsünün yazılıp ek ünlüsünün yazılmadığı birçok örnek vardır. Ekin yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra +(U)mUz, düz ünlülü tabanlardan sonra ise +(I)mIz biçimleri dışında yine düz ünlülü tabanlardan sonra ayrıca +(A)mAz şekli de görülebilmektedir. M1 10-11 ve HamTouen 16'da bu /A/'lı biçimler tanıklanmaktadır: *emgek(e)mez* (M1 11:18-19), *il-ig(e)mez* (M1 10:4), *kaŋamaz* (M1 10:3), *tegmekmez* (HamTouen 16:8). Bu tanıklardan yola çıkarak Maniheist metinler ile Runik harfli metinlerde ek ünlüsü yazılmayan düz ünlülü bir tabandan sonra söz konusu örneklerin /A/ sesi ile de okunabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Budist Uygur Metinleri: *arvışımz* (Sekiz 368), *başımaz* (U III 55:15), *begimz* (MaytS. 11v4), *eçimz* (MaytS. 1v29), *edgümüzni erdemimezni* (MaytS. 130v5-6), *ekemz* (MaytS. 1v31), *elgimz* (MaytS. 2v28), *emgekimz* (TT X 68), *ermişimzke* (MaytH. 13: 9r13), *etözümüz* (MaytS. 164r15), *ınagımz* (TT X 10:11), *kaŋımız* (U II 8:62), *kılıkımız* (MaytS. 67v14), *kılmışımaz* (Daşakarma 305), *köŋülümüz* (Sekiz K 380), *ögümüz* (MaytS. 1v7), *ötügümüz* (UigBrief B:3), *özümz* (U II 8:78), *saçımaz* (U III 55:16), *savam(a)z (*UigBrief B:3), *töpümüz* (MaytS. 5v28), *umugumuz* (TT X 11), *yaşımz* (U II 8:79), *yazugumuz* (U II 8:36), *yılımz* (U II 8:79), *yürekimiz* (U III 16:4).

İncelenen klasik öncesi Budist Uygur metinlerinde de çokluk 1. şahıs iyelik ekine ait ünlünün dudak uyumuna girdiği gözlenmektedir. Ayrıca Maniheist metinlerde tanıklanan /A/'lı biçimler Budist eserlerde de tespit edilmiştir. Yalnız bu örneklerde bağlantı ünlüsü darken ek ünlüsü geniş durumdadır: *başımaz-dakı kara saçımaz* (U III 55:15-16, nr. 6), *kılmışımaz* (Daşakarma 305). UigBrief B metninde ise bağlantı ünlüsü düz-geniş olup ek ünlüsü yazılmayan bir örnek bulunur. Burada ek ünlüsünün de geniş biçimde olduğu tahmin edilebilir: *ötügümüz* ***savam(a)z*** *yogunsıg boltı erser: t(e)ŋrim kutı kentü yarlıkayu birzün* "ricamız ve sözümüz çok olduysa efendim kendileri bağışlasın". Bunun dışında bu metinlerde de Maniheist metinlerde olduğu gibi bağlantı ünlüsünün yazılıp ek ünlüsünün yazılmadığı bir hayli örnek bulunmaktadır. Bunları da bağlantı ünlüsü dar ek ünlüsü geniş örneklere bakarak +ImAz biçiminde okumak mümkündür.

Sonuç olarak ek ünlüsü Manihesit ve Budist çevre metinlerinde /A/, /I/ ve /U/ sesleri ile tanıklanarak altılı ses uyumu göstermiştir. Aynı durumun ek ünlüsünün yazılmadığı Runik harfli metinler için de geçerli olduğu düşünülebilir. Bu metinlerde düz ünlülü tabanlardan sonra çokluk 1. şahıs iyelik eki +ImAz veya +AmAz olarak okunabilir. Ayrıca bunları kısa ünlülü düşünmek de mümkündür.

3.3. +(X)ŋXz Çokluk 2. Şahıs İyelik Eki:

Bu ekin ünlüsü Runik harfli metinlerde hiç gösterilmemiştir. Ek ünlüsünün yazılmamasından bunun dudak uyumuna girdiği tahmin edilebilir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde ekin dudak uyumuna girmesi bu metinlerde de uyuma girdiğini gösterebilir. Nitekim Erdal da, aksini gösteren tek bir veri mevcut olmadığı için Eski Uygurcanın en eski metinlerinde bile her daim dörtlü ses uyumu ile yazılmış olan eklerin yazıtlarda da aynı şekilde okunması gerektiğini ifade eder (2011b: 152).

Runik Harfli Metinler: *(a)d(a)ş(ı)ŋ(ı)z* (YE 26:10), *(a)t(ı)ŋ(ı)z* (YE 26:3), *il(i)ŋ(i)z* (YE 26:4), *ogl(a)n(ı)ŋ(ı)z* (KT GD), *t(a)ygun(u)ŋ(u)z* (KT GD)[42].

[42] Bu kelime Tekin (2010), Ölmez (2015) ve Şirin (2016)'da uyum dışı biçimde dar ünlü ile okunmaktadır: *t(a)ygun(u)ŋ(ı)zda*. Aydın (2015b) ve Ercilasun (2016)'da ise bu şekilde /u/ sesi ile verilir.

Maniheist Uygur Metinleri: *agı-lıkıŋız* (M3 11:3$_2$, nr. 6), *ag(ı)zaŋız* (ManWett 8), *alpagutuŋuz* (ManWett 20), *atıŋız* (HamTouen 5:23), *begedmekeŋiz* (DreiPrinzen 66), *biligiŋiz* (M3 26:1, nr. 9), *bilikeŋiz* (ManWett 19), *btigiŋiz-ler* (HamTouen 20:11), *bulmakaŋ(az)* (BT V 9: Not 140), *bulm(a)xıŋz* (M3 42:12, nr. 27), *dşiniŋiz* (M3 25:12$_2$, nr. 9), *il-iŋiz* (TT II A:9), *erdemeŋiz* (ManWett 17), *erdemŋiz* (HamTouen 5:24), *erklenmekiŋiz* (DreiPrinzen 67), *ermekeŋz* (M3 42:14, nr. 27), *etözüŋü[z]* (ManWett 37), *eviŋiz* (M3 10:6$_2$, nr. 5), *iseŋez* (M1 10:13), *karı-makaŋaz* (BT V 26:592), *kirtgünmekiŋiz* (M3 24:6, nr. 9), *köŋül-üŋüz* (M3 26:3, nr. 9), *kutuŋuz* (M3 25:8, nr. 9), *küçüŋüz* (M1 10:11), *[og]luŋız* (M3 25:10$_3$, nr. 9), *oyunçıŋız* (BT V 18:387), *ökmekiŋiz* (M3 24:5, nr. 9), *öŋüŋüz* (M3 24:5$_2$, nr. 9), *ösüŋüz* (M3 26:2, nr. 9), *öz-üŋüz* (M1 11:17), *savıŋız* (TT II A:49), *süŋüz* (ManWett 19), *ulug-lar-ıŋız* (M3 25:8-9$_3$, nr. 9), *üzütüŋüz* (TT II A:46), *yimiş-likiŋiz* (M3 25:11-12, nr. 9), *yoluŋuz* (TT II A:24), *yüzüŋüz* (BT V 18:399).

Taranan Maniheist çevreye ait metinlerde ek ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Ayrıca ekin düz ünlülü tabanlardan sonra /I/ dışında /A/'lı biçimleri de mevcuttur: ... *erser* ***karı-makaŋaz*** *kelgey* ... "... ise yaşlanmanız gelecek" (BT V 26:592), *ay-duk* ***iseŋez(e)n*** *tüketi is-ledemez* "buyurduğunuz işlerinizi tamamen yaptık" (M1 10:13). Bu örneklerin görüldüğü metinlerden M1 10, /A/ bağlantı ünlüsünün yoğun bir şekilde kullanıldığı I. grup metinleri içindedir. Ayrıca BT V 9, not 140'da *bulmakaŋ(az)* olarak yazılan biçimde ekin ünlüsü okunamamaktadır fakat bağlantı ünlüsünün /a/ olmasından ek ünlüsünün aynı şekilde /a/ olduğu tahmin edilebilir. Bu metnin paraleli olan M3 27 numaralı metinde bu örneğe karşılık gelen kelime *bulmkıŋz* olarak yazılmıştır. Burada da ek ünlüsünün /a/ olması muhtemeldir. Bunların dışında ManWett ve DreiPrinzen'de bağlantı ünlüsü geniş olduğu hâlde ek ünlüsü dar olan yapılar da yer alır: *bilikeŋiz* gibi. Ek ünlüsü incelenen Maniheist çevre metinlerde tek bir örnek hariç dudak uyumuna göre biçimlenir. Uyum dışı tek şekil M3 9'da bulunan *[og]luŋızın* örneğidir.

Budist Uygur Metinleri: *adaşıŋız* (MaytH. 14: Ek r9), *agzıŋız* (KP Ek:15), *amranmakıŋız* (U III 29:1), *ataŋaz* (MaytS. 161v26), *biligiŋiz* (MaytH. 14: 6r4), *eçiŋez* (KP 59:5), *kanıŋızlar* (Daşakarma 3592), *köŋlüŋüz* (KP 68:8), *kurtgarmakıŋız* (MaytH. 14: 9r10), *kutuŋuz* (Sukh 15), *nomuŋuz* (MaytS. 26v7), *ogulanıŋız-lar* (U III 66:9), *oyunuŋuzlar* (MaytH. 10: 5b4), *ögükünüŋüz* (KP 26:3), *ögüŋüz* (MaytS. 21v10), *sakınçıŋaz* (KP 69:5-6),

sözüŋüz (KP Ek:20), *tavar-ıŋaz-lar* (U III 12:13), *tidüküŋüz* (KP 59:5), *tilleriŋizler* (MaytS. 66v3), *yarukuŋuz* (Sukh 13), *yimişiŋez* (KP 80:6).

Erken tarihli Budist çevre metinlerinde de çokluk 2. şahıs iyelik eki dudak uyumuna göre biçimlenmektedir. Son hecesinde yuvarlak ünlü bulunan tabanlardan sonra /U/, düz ünlülü tabanlardan sonra ise /I/ veya /A/ sesleri ile görülmektedir. Bu metinlerde /A/'lı tanıklar *tavar-ıŋazlar* örneğinde olduğu gibi bağlantı ünlüsü dar /I/, ek ünlüsü geniş /A/ şeklinde de bulunur. Hem Maniheist hem Budist çevre eserlerinde dudak uyumuna giren ve düz ünlülü tabanlardan sonra +(I)ŋAz ve +(A)ŋAz biçimlerinde görülebilen ekin Runik harfli metinlerde de aynı özellikleri göstermesi mümkündür. Runik alfabenin yazım özellikleri de buna imkân vermektedir.

3.4. +lXg İsimden Sıfat Yapan Ek:

Metinlerde çok sık bir şekilde tanıklanan bu ekin ünlüsü genel itibariyle dudak uyumuna göre şekillenmektedir. Yalnız ek ünlüsünün her üç çevreye ait metinlerde çoğu kez yazılmaması ve /A/ ~ /I/ değişkenliği nedeniyle ekin metinlerdeki görünümü karışık bir hâl arz eder.

<u>Runik Harfli Metinler:</u>

Ek ünlüsü yazılan biçimler: *b(e)glig* (Irk 57), *busuşlug* (Irk 52), *(e)d(e)rl(i)g* "eyerli" (A 84:3), *(e)rd(e)mlig* (Irk 10), *(e)rklig* (Irk 55), *körklüg* (Irk 18), *kutlug* (YE 19:1, Talas 9:1), *küçlüg* (Irk 60), *külüg* (YE 21:2), *m(e)ŋilig* (Irk 62), *ögr(ü)nçülüg* (Irk 55), *t(e)ŋrilig* (Irk 13), *tuyuglug* (Irk 5), *ulug* (S 10), *uzuntonlug* (Irk 42), *ülüg* (KT D29), *yitiglig* (Irk 55).

Ek ünlüsü yazılmayan biçimler: *(a)tl(ı)g* "atlı" (Tes K3), *(a)z(ı)gl(ı)g* (KÇ 18), *b(a)gl(ı)g* (YE 73:6), *b(a)şl(ı)g* (BK D13), *b(e)ŋ(i)l(i)g*[43] (T2 B9), *budl(a)l(ı)g* (Irk 5), *bulıtl(ı)g* (Irk 52), *(e)lt(e)b(e)rl(i)g* (BK D38), *(e)rd(e)ml(i)g* (YE 28:4), *(e)rkl(i)g* (BK K12), *ill(i)g* (KT D9), *k(a)n(a)tl(ı)g* (Irk 3), *k(e)d(i)ml(i)g* (ŞU G9), *k(e)r(e)kül(ü)g* (BK D1), *kinl(i)g* (BK K11), *kutl(u)g* (S 2), *küçl(ü)g* (O 12), *kül(ü)g* (Tar. B6), *kürl(ü)g* (KT D6), *s(e)b(i)gl(i)g* (A 88:2), *süŋ(ü)gl(ü)g* (KT D23), *t(e)bl(i)g* (KT D6), *tugl(u)g* (Tar.

[43] "Huzurlu" anlamında Ercilasun'un (2016: 616, 646) okuyuşu, diğer çalışmalarda ise genelde "benekli, karlı" anlamında *beŋlüg*, *beŋlig* okumaları mevcut.

D7), *tüg(ü)nl(ü)g* (T2 D4), *ul(u)g* (KÇ 3), *ül(ü)g* (O 11), *y(a)gl(ı)g* (Irk 13), *y(a)g(a)kl(ı)g* (Irk 64), *y(a)zokl(u)g* (ŞU D2).

Runik harfli metinlerde ek ünlüsü genelde yazımda gösterilmemiştir. Ünlüsü yazılan örneklerden ve Runik alfabenin yazım özelliklerinden yola çıkarak ekin bu dönem metinlerinde dudak uyumuna girdiği anlaşılabilir. Runik harfli metinlerde ön /k/ ve /g/ sesleri ile art /ķ/ ve /ġ/ sesleri birbirinden ayırt edildiği için ekin +lXk isimden isim yapım eki mi yoksa +lXg sıfat yapan ek mi olduğunu tayin etmek Mani ve Uygur yazılı metinlere göre daha kolaydır. Ekin Maniheist ve Budist Uygur eserlerinde geniş ünlülü varyantlarının da sıkça tanıklanması aynı durumun Runik harfli metinler için de geçerli olduğunu düşündürmektedir.

Maniheist Uygur Metinleri:

Ek ünlüsü yazılmayan biçimler: *adakl(ı)g* (Huast. 118), *ad(ı)rtl(ı)g* (M3 20:8), *agrlg* (Windgott 10), *asglg* (M3 45:3.5), *atl(ı)g* (TT II A: 72), *atl(ı,a)g* (M3 34:7), *ayaglg* (HamTouen 5:23), *ayagl(ı)g* (DreiPrinzen 111), *başl(ı)g* (Huast. 92), *tidiml(ı)g* (ManWett 48), *kadaglg* (M3 22:1.11), *kılınçl(ı)g* (Huast. 108), *kılınçlg* (M3 7:9), *kıvl(ı)g* (M3 34:22), saçl(ı)g (M2 12:1.1), *sakınçlg* (BT V 27:633), *sınl(ı)g* (M1 22:2), *sışlg* (M3 29:10), *tat(ı)gl(ı)g* (ManWett 1), *tataglg* (HamTouen 5:34), *tınlg* (BT V 15:291), *tural(ı)g* (Huast. 124), *urunçaklg* (HamTouen 5:39), *yaglg* (Windgott 20), *yaraglg* (M3 10:1.5), *yıdlg* (Windgott 29).

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *adrtlag* (M1 26:16), *aŋlag* (M1 26:15), *atlag* (HamTouen 20:15), *ayaglag* (HamTouen 28:3), *klınç-lag (*HamTouen 20:1), *sanlag* (M3 11:19), *tataglag* (M1 26:19), *y(a)raşlag* (M1 26:29).

Dar ünlülü (/I[4]/) biçimler: *atlıg* (BT V 27:607), *b(e)lgülüg* (ManTürkFrag 6), *çoglug* (HamTouen 5:54), *edlig* (M3 22:9), *erdemlig* (ManWett 20), *evinlig* (HamTouen 5:18), *ıdlıg* (M3 25:10), *irülüg* (M1 26:21), *işl-ig kadgulug* (BT V 28:661), *kaşlıg* (M2 11:17), *kataglıg* (HamTouen 8:5), *kılınçlıg* (M3 6:4), *kıblıg* (BT V 9:134), *körklüg* (ManWett 37), *kutlug* (DreiPrinzen 19), *miŋlig tümenlig* (TT II A: 57), *nomlug* (M3 46:2), *ödlüg* (BT V 12:213), *ögrünçlüg* (M1 11:20), *ögrinçlig* (M2 10:7)[44], *ögrünçülüg* (TT II A: 54),

[44] Le Coq *ögrünçlügün* yerine *ögrinçligin* yazıldığı belirterek belki de metnin yazarı Türk değildir der (1919: 10).

öŋlüg (Windgott 19), *saçlıg* (M2 7:16), *s(e)vinçlig* (ManWett 77), *t(e)pizlig yir (*M3 14:1.4 mh), *tınlıg* (BT V 12:221), *tolılıg* (M2 11:16), *tumanlıg* (M2 11:10), *tülüg* (M3 34:8), *ulug* (DreiPrinzen 101), *uzuntonlug* (Huast. 155), *ülüglüg* (TT II A:87), *y(a)ruklug yaşuk-lug* (M2 10:10), *yıdlıg yıparlıg* (M2 9:7), *yörüglüg* (BT V 16:354).

İncelenen Maniheist çevre metinlerinde ek ünlüsünün yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra +lUg, düz ünlülü tabanlardan sonra ise +lIg ve +lAg biçimlerinde ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca ek ünlüsünün yazılmadığı da bir hayli örnek bulunur. /A/'lı biçimlerin ve ünlüsüz yazımların tamamı düz ünlülü ve kalın sıradan isim tabanlarından sonra görülmektedir. Yalnız ManWett metnindeki bir örnekte isim tabanı ince ünlülü olup ek yine kalın sıradandır (*tidiml(ı)g*).

Budist Uygur Metinleri:

Ek ünlüsü yazılmayan biçimler: *adal(ı)g* (KP 26:6), *agrlg* (Sekiz 36), *asg-lg* (ZiemeBhai 6), *atlg* (BT I A1:3), *ayaglg* (MaytS. 122r15), *ayag-lg* (TT V A:98), *ayınçlg* (MaytS. 4r18), *baramlg* (MaytH. 10: 4a2), *barklg* (U III 8:2), *barnaslg* (MaytS. 7v2), *başlg* (Heilk II 3:202), *burxanlg* (TT X 305), *buyanlg* (MaytS. 13v27), *dıdımlg* (MaytS. 2v23), *emgekl(i)g* (KP V:5), *kadgu-lg* (KP 3:8), *kanlg* "kanlı" (MaytS. 22v6), *kataglg* (MaytS. 18v5), *kılınçl(ı)g* (KP 62:5), *kıvlg* (Sekiz 101), *kurtulmaklg* (TT X 273), *kutılg* (MaytS. 3r5), *nızvanı-lg* (U II 2:28), *sakınç-lg* (TT V A:111), *sansarlg* (U III 29:35), *sataglg* (U III 12:15), *savlg* (Sekiz 119), *tataglg* (KP 71:6), *tegiml(i)g* (Panc B3: 205), *tınl(ı)g* (BT I A1:15), *yaglg* (Heilk II 3:43), *yalınlg* (TT V A:44, 118), *yltrklg* (Sekiz 188), *yapargaklg* (MaytS. 138v26), *yratglg* (Sekiz 79), *yrlg* "zavallı" (U II 8:15) *yarlg* (U II 8:49), *yaşlg* (Heilk II 3:92), *yaşlg* "ıslak, yaş" (TT X 297), *yıdlg yıparlg* (TT V A:72), *yrtrlg* (TT V A:23).

Geniş (/A/) ünlülü biçimler: *adrılmaklag* (MaytH. 13: 11v17), *agr-lag* (MaytS. 122r15), *akaglag* (MaytS. 128v18), *amranmak-lag* (MaytS. 107r4), *args(ı)zlag tag* (MaytH. 13: 5r9), *asaglag* (MaytS. 19v11), *asangı-lag* (MaytS. 90v9-10), *atlag* "adlı" (Höllen 105), *ogul at[a]lag* (MaytH. 11: 12a8), *aylag* (MaytS. 122r12), *azaglag* (Daşakarma 637), *bakır-lag* (MaytS. 68v2), *bay barımlag* (MaytS. 142v18), *budıklag* (MaytH. 14: 7r7), *burxanlag* (MaytH. 11: 9a25), *buyanlag* (U III 13:8), *ç(a)karlag* (Daşakarma 3454), *çintamanilag* (MaytH. 11: 8a15), *dyanlag* (MaytS. 7r21), *kanamlag* (MaytS. 9v17),

karımaklag (MaytS. 12v16), *kar(ı)nlag kovuk* (MaytH. 10 2a6), *katıglag* (MaytH. 14: 6r24), *kılınç-lag* (MaytS. 201v8), *kılm(a)klag* (MaytS. 5v21), *kıvlag yer* (Daşakarma 3023), *kunçuylag erdini* (MaytH. 11: 3a12), *kutrulmaklag* (MaytS. 4r15), *kuvrag-lag* (MaytS. 176v3), *maytrı-lag* (MaytS. 100r10), *nirvan-lag* (MaytS. 187v11), *nizvanılag* (U III 28:31), *sakınç-lag* (Mayt. 116v14 **[yan sütundaki ilk örnekle aynı sayfada]**), *sanlag* (U II 8:41), *sansar-lag* (MaytS. 68r11), *sataglag* (MaytS. 138v5), *tarmak-lag* (MaytS. 107v2-3), *tataglag* (MaytS. 122r11), *bu* ***topraklag*** *yirde altın* ***temirlig*** *yir üzeki aviş tamuka tegi tört tümen bere terin erür* "bu katı yerden aşağıda demir zemin üzerinde duran Aviş cehennemine kadar kırk bin mil derinliktedir" (MaytH. 26: 8v23), *tınlag* (MaytS. 64r8), *vižırlag* (MaytH. 14:7r4), *yaglag* (Daşakarma 4733), *yalınlag* (Höllen 138), *yaŋlag* (MaytH. 11:16b27), *yaprgaklag* (TT V A:18), *yarataglag* (MaytS. 134r20), *yarlag* (MaytH. 11:4b13), *yaşlag* "ömürlü" (MaytS. 142r25), *yaz[l]ag [k]üz[l]üg... yaylag kışlag* (MaytH. 13:8r14), *yıdlag* (MaytS. 18v5), *yıparlag* (MaytH. 14:6r13).

Dar (/I[4]/) ünlülü biçimler: *adırtlıg* (U III 28:16-17), *agulug* (KP 38:3), *asaglıg* (MaytS. 116r24), *atlıg* (KP 20:4), *bakır-lıg* (MaytS.176v12), *balıklıg* (MaytS. 35r15), *barımlıg* (MaytS. 3r20), *başlıg* (U II 2:10$_2$), *burxan-lıg* (TT X 199), *bügülüg* (ZiemeBhai 6), *çeçeklig* (TT V A:123), *edgülüg* (Sekiz 313), *edgülig* (MaytH. 10 1a16), *emgeklig* (Sukh 44), *ertimlig* "geçici, fani" (MaytS. 1r13), *etözlüg kovuk* (MaytH. 10: 2a16), *içgerü-lüg* (KP 72:7), *iglig* (Heilk II 3:222), *kılınçlıg* (MaytS. 201v6), *kışlıg* (MaytS. 101v14), *kıvlıg* (Panc B3: 213), *kozlug* (Höllen 47), *köŋül-lüg* (TT X 10:13), *kutlug* (Panc B3: 213), *küvençlig* (TT X 201), *mŋilig* (Sukh 45), *meŋülüg* (Sekiz 47), *neglüg* (Panc A1:15), *nizvanı-lıg* (MaytS. 33v24), *nomlug* (U III 30:32), *ögrünçülüg* (KP 46:5), *öŋlüg* (Heilk II 3:152), *övkelig* (Sekiz 66), *sakınçlıg* (TT X 63), *sanlıg* (MaytS. 172r2), *sevinçlüg* (MaytS. 12r12), *tamulug* (Höllen 19), *tatıglıg* (KP 46:4), *temirlig* (Höllen 33), *tınlıg* (KP 48:2), *toŋalıg* (MaytH. 10: 3a29), *tumlıg* (<*tumlı-*, Heilk II 3:85), *tözlüg* (Panc B3: 211), *uzanmaklıg* (U III 28:4), *ülüg* (U II 3:5)[45], *ülüglüg* (KP 21:4), *ünlüg* (Sukh 77), *yaglıg* (Heilk II 3:156), *yalın-lıg* (TT X 62), *yaŋkulug* (TT X 191), *yaşlıg* "ömürlü"

[45] Marcel Erdal -Xg'nin baskın bir ek olmadığını gerekçe göstererek bu sözcük için *üle->ülüg* şeklinde yapılan etimolojiyi kabul etmez; *öte-> öteg* gibi biçimleri de örnek vererek ek ünlüsünün düştüğünü göstermekte ve bu kelimenin *ül+lüg* şeklinde gelişmiş olabileceğini ifade etmektedir (1991: 213-214).

(MaytH. 10: 3a28), *yaşlıg* "ıslak" (MaytS. 146r23), *yazuklug* (UigBrief B:1), *yulalıg* (U III 32:25), *yüreklig* (MaytS. 9v17).

Klasik öncesi Budist çevre metinlerinde de ek ünlüsü büyük oranda dudak uyumuna girmektedir. Düz ünlülü ve kalın sıradan tabanlardan sonra ek ünlüsü /A/~/I/ sesleri arasında değişkenlik göstermektedir. Ünlüsüz yazımlar da tek bir örnek hariç hep düz ünlülü tabanlardan sonra görülmektedir. Semih Tezcan bu sıfat ekinin sadece +lıg varyantının Uygur harfli metinlerde +lg şeklinde yazıldığını belirtir (1984: 124). KP'deki *kadgu-lg* yazımı dışında son hecesinde yuvarlak ünlü bulunduran bir isim tabanından sonra ünlüsüz yazım görülmemektedir. Buradaki biçim ise ikileme şeklinde kullanıldığından ikilemenin ilk parçasında ek açıkça yazıldığından ikincisinde bu sesin yazımına gerek duyulmamış olabilir: *ertünü* ***busuş-lug kadgu-lg*** *bolup* "çok fazla üzüntü ve kaygı duyarak" (3:8).

Metinlerde ekin dudak uyumuna aykırı bir şekilde görüldüğü birkaç örnek bulunmaktadır: *sevinçlüg, edgülig, kunçuylag*. İlki Maytrisimit'in Sengim nüshasında ikileme şeklinde görülmektedir ve muhtemelen ikilemenin ilk sözcüğündeki yuvarlak biçimden etkilenme olmuştur: *ertiŋü* ***ögrünçülüg sevinçlüg*** *bardılar* "çok mutlu mesut vardılar" (12r12). Ek aynı metinde bu örnekten dört satır sonra *aŋsız* ***ögrünçülüg sevinçlig*** *bolup bardı* "tamamen mutlu olup gitti" (12r16) şeklinde görülmektedir. *edgülig* örneği ise Mayrisimit'in Hami nüshasında tanıklanmaktadır: *ança ança* ***edgülig*** *özleri tŋri meŋileri erter barır* "aynı ölçüde iyi varlıkları ve ilahi zevkleri geçer gider" (10: 1a16). Buradaki biçimin dudak uyumuna girmemesi için herhangi bir sebep görülmemektedir. Muhtemelen bir yazım yanlışıdır. *adınçıg tanlançıg baxşı-ı-n(ı)ŋ* ***kunçuylag*** *erdinisi tüller körmiş* "harika üstadın eşininin mücevheri rüyalar görmüş" (MaytH. 11: 3a12). Bu örnek incelenen Maniheist ve Budist çevre metinlerinde yuvarlak ünlülü tabana sahip olup ekin geniş biçimini bulunduran tek tanıktır.

Maniheist çevre metinlerinde hem geniş ünlülü hem de ünlüsüz yazımlar sadece kalın sıradan ve düz ünlülü tabanlardan sonra görülürken Budist çevre metinlerinde bu şekilde birkaç istisna bulunmaktadır. İnce sıradan tabanlardan sonra da ek ünlüsünün yazılmadığı durumlar mevcuttur. Bu ekin aynı metinde ve aynı kelimelerde gösterdiği /A/~/I/ değişkenliği en çok Maytrisimit'te görülmektedir. Yine Budist metinlerde çok daha fazla geniş ünlülü biçimler tanıklanmıştır. Bunun sebebi muhtemelen Budist

çevredeki metinlerin sayıca fazla ve daha uzun bütünlüklü eserler olmasıdır. /A/'lı biçimler ile ünlüsüz yazımların aynı türde tabanlardan sonra görülmesi ek ünlüsü yazılmayan biçimlerin de geniş şekilde okunabileceğini gösterir. Aynı durum Runik harfli metinler için de söz konusudur. Marcel Erdal erken tarihli metinlerde /A/ ~ /I/ değişkenliğini imlâ özelliği olarak görmekte, /ı/ sesinin bazen *elif* bazen de *ye* işareti ile gösterilebildiğini belirtmektedir, fakat /g/, /r/ ve /l/ sesleri komşuluğunda gerçekten bir genişleme hadisesinin gerçekleştiğini düşünür (2004: 91). Bu ekte de /l/ ve /g/ seslerinin sık sık ek ünlüsünün genişlemesine sebep olduğu düşünülebilir. Yine de bu durumun sadece kalın sıradan sözcüklerde görülmesi imlâ özelliği ile daha iyi açıklanabilir, ayrıca burada /a/ ve /ı/ arasında bir sesin varlığına da işaret edebilir.

3.5. +sXz İsimden Sıfat Yapan Ek:

Hem vokal hem de konsonantla biten tabanlardan sonra aynı şekilde +sXz olarak getirilen bu yoksunluk eki; +sUz, +sIz ve +sAz biçimlerinde tanıklanarak altılı değişkenlik göstermektedir.

Runik Harfli Metinler: *(a)ntsız* (YE 11:8), *(a)şs(ı)z* (BK D21), *bil(i)gsiz* (KT D5), *bil(i)gs(i)z* (BK D6), *buŋs(u)z* (T2 G4), *buŋusuz* (YE 7:2), *idis(i)z* (KT D19), *id(i)s(i)z* (BK D17), *k(a)lıs(ı)z* (T1 K6), *k(a)l(ı)ŋs(ı)z* (S 7), *k(a)ŋs(ı)z* (YE 32:16), *k(a)ŋsız* (YE 45:2), *k(e)ç(i)gs(i)z* (T1 K11), *k(e)rg(e)ks(i)z* (BK G11), *oks(u)z* (KT D3), *(o)tsuz* (Irk 45), *ögsüz* (YE 45:2), *ögs(ü)z* (KT K9), *s(a)ns(ı)z* (S 5), *subs(u)z* (BK GD), *subsuz* (Irk 45), *süsiz* (Talas 9:1), *tons(u)z* (BK D21), *tüzs(ü)z* (KT D6), *y(a)g(ı)s(ı)z* (BK D24), *y(a)g(ı)sız* (KT D30), *yols(u)z* (T1 K11).

Runik harfli metinlerde ek ünlüsü genelde yazılmamıştır. Yine de bu sesin yazımda açıkça gösterildiği örneklerden, ekin bu dönemde dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır: *bil(i)gsiz* (KT K5), *buŋusuz* (YE 7:2), *ögsüz* (YE 45:2) gibi. Ek ünlüsünün yazılmadığı örnekler de aslında dudak uyumuna işaret etmektedir. Örneğin Köl Tigin Yazıtı'nda geçen *ögs(ü)z* ifadesinde ilk hecedeki yuvarlak ünlüden sonra düzdar bir ünlü bulunsaydı bu yazımda gösterilirdi. Bu durumda kelimenin yine yuvarlak bir sesle devam ettiği anlaşılmaktadır. Runik harfli metinlerde dudak uyumuna aykırı tek bir örnek bulunur: *süsiz* (Talas 9:1).

Maniheist Uygur Metinleri: *adas(ı,a)z*[46] (M3 41:3, DreiPrinzen 121), *adasazan tudasazan* (BT V 23:518), *adasuz* (M2 10:7, nr. 5), *adasız* (M1 28:27), *arıgsız* (M1 5:10), *b(a)çasız* (M1 24:2), *bilegüsüz* (M2 7:8), *biligs(i)z* (M1 5:4), *biligsiz* (M3 18:13), *bosuşsuz* (M1 29:29), *bulunçsuz* (DreiPrinzen 110), *edsiz* (M1 16:14), *egsüksüz* (M3 25:5), *erks(i)z* (Huast. 62), *ig-sez* (ChrMani 1209:9), *igsiz* (M1 28:27), *işs(i)z* (M1 17:2), *kaddagsuz* (M3 39:1$_3$, nr. 22), *k(e)rgeksiz* (M1 9:12), *kirtgünçsüz* (BT V 15:276), *koloksuz* (ManWett 81), *korkınçsız* (Huast. 291), *körksüz* (ManWett 58), küçsz (ManTürkFrag 3), *muŋsuz* (BT V 26:582), ovuts(u)z (M3 39:3), *öksüz* (M3 40:5$_3$), *öŋsüz* (M3 37:16), *sans(a)z* (M1 10:4), *sıgıt-sız* (M3 36:6), *suysuz* (HamTouen 5:38), *todunçsuz* (Huast. 290), *törösüz* (TT II A:8), *tudas(a,ı)z* (M3 41:3), *tuyumsuz* (M3 11:8), *üzüksüz* (TT II A: 72b 14), *yitinçsz* (M3 31:1$_3$).

Erken tarihli Maniheist çevreye ait metinlerde ek ünlüsü genelde yazılmıştır ve dudak uyumuna girmektedir. Düz ünlülü tabanlardan sonra ek +sIz yanında +sAz biçiminde de bulunabilmektedir*: turkaru* ***adasazan tudasazan*** *ermeki bolzun erti* "daima tehlikesiz engelsiz olsun" (BT V 23), *t(e)ŋrim bu kişi öŋre yigit* ***ig-sez*** *sizinteg kiçig körtle urı erti.. amtı k(a)rıdı igledi ig tegip muntag* ***körksüz*** *bolup yatur* "efendim bu kişi önceden genç hastalıksız sizin gibi küçük güzel oğlan idi.. şimdi yaşlandı hastalandı hastalık değince böyle çirkin oldu" (ChrMani s. 1209). Dudak uyumuna aykırı yalnız iki örnek vardır: ***adasuzın*** *turalım ögrinçligin erelim* "tehlikelerden (uzak) duralım, sevinç içinde olalım" (M2 5=ETŞ 2), *münsüz* ***kaddagsuz*** *ymrak kuzınıŋ aatın yiŋ-ler süŋügin sımaŋlar* "suçsuz günahsız sevgili kuzunun etini yiyin, kemiklerini kırmayın" (M3 22). Erken tarihli bu metinlerde görülen yuvarlaklaşma örnekleri ağız sızması sebebiyle görülmektedir ve dönemin genel özelliğini yansıtmaz (Ağca 2006: 114). Şinasi Tekin ise +sXz ekinde görülen dudak uyumuna aykırı yuvarlaklaşma örnekelerinin *n* ağzında görüldüğü ifade etmiştir (2002: 74).

Budist Uygur Metinleri: *açsız* (MaytS. 3r17), *adasz* (MaytS. 1v33), *adasız* (KP 33:6), *adkançsz* (Sekiz 362), *adkanguluksuz* (Sekiz 462), *adrançsız* (MaytS. 135r13), *adruksuz* (U II 3:18), *akagsız* (MaytS. 128v18), *akagsz* (MaytH. 13: 1v11), *alkınçsız* (MaytS.

[46] Le Coq aynen bu şekilde transkripsiyon yapmaktadır (1922: 41). Aslında onun bu temkinli yaklaşımı ünlüsü yazılmamış tüm ekler için geçerlidir. Burada örneğin *kelt(i)m, sav(ı)g, yarl(ı)g* şeklinde verilen biçimlerin /I/ ile okunması zaruri değildir. Her birinin *kelt(e)m, sav(a)g, yarl(a)g* olarak okunma ihtimali de bulunur. Burada verilen biçimler genellikle metin naşirlerinin tercih ettiği okumaya göre alınmıştır.

5v25), *amraksız* (U III 21:1), *arıgsz* (Heilk II 3:145), *arıgsız* (TT X 549), *aruksuz* (TT X 153), *biligsiz* (Sekiz 15), *bosuşsuz* (TT X 324), *buçgaksz* (Sekiz 427), *bulıtsız tumansaz* (MaytH. 14: 6r17), *bulunçusuz* (KP 14:7), *erksiz* (KP 27:4), *esirkençsiz* (MaytS. 10r14), *ınagsız* (U III 41:2), *inagsz* (U II 1:7), *itigsiz* (Sekiz 386), *kadagsz* (Sekiz 122), *kalısız* (TT X 129), *kanınçsz* (MaytS. 9r14), *kaŋsız* (KP 77:6), *krgeksz* (Sekiz 229), *k(e)rgeksiz* (BT I A1:8), *kıdıgsız* (Sekiz 138), *kirsiz* (Sekiz 427), *korkınçsız* (Sukh 5), *köligesiz* (Sekiz 99), *közsüz* (KP 74:5), *küçsüz* (Heilk II 3:98), *nizvanisz* (Sekiz 359), *nizvazisız* (TT X 523), *ögsüz* "şuursuz" (Höllen 121), *ölügsüz* (TT V A:40), *sansaz* (MaytS. 123r4, Sekiz 203), *sansız* (MaytS. 131v6), *satıgsız* (Sukh 28), *sevinçs(i)z* (KP Ek:9), *siz-iksiz* (TT V A:69), *telgenmeksiz* (MaytS. 2r30), *tıdıgsız* (Sukh 1), *tıltag-sız* (U II 2:15), *tınsız* (Sekiz 323), *togasız* (MaytS. 1v10), *tutunçsuz* (TT V A:49), *tüpsüz* (Sekiz 212), *umugsz* (U II 1:7), *utuzmaksz* (TT X 286), *ülgüsüz* (U III 31:3), *yagısız börisiz* (MaytS. 3r18), *yrlıkançsız* (Höllen 6), *yvlaksz* (Sekiz 244), *yavlaksız* (SekizK 244), *yigsiz* (Heilk II 2:16), *yirmeksiz* (TT X 488), *yitinçsiz* (Sukh 73), *yoksuz* (U III 31:7-8) .

Klasik öncesi Budist Uygur eserlerinde +sXz ekinin ünlüsü istisnasız dudak uyumuna girmektedir. Son hecesi yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ek +sUz, düz ünlülü tabanlardan sonra ise +sIz ve nadiren de +sAz olarak yer alır. Ekin /A/'lı biçimi *sansaz* kelimesinde MaytS., MaytH. ve Sekiz'de pek çok defa tanıklanmaktadır. Ayrıca MaytH. 14'te *tört bul[un]g yıŋak bulıtsız* ***tumansaz*** *arag [süzü]k boltılar* "dört bucak bulutsuz dumansız temiz oldu" ifadesinde düz-geniş ünlülü +saz alamorfu tanıklanmaktadır. /A/'lı örneklerden yola çıkarak Maniheist ve Budist metinler ile Runik harfli metinlerde düz ünlülü tabandan oluşup ek ünlüsü yazılmayan biçimlerin +sAz şeklinde okunması mümkündür.

3.6. –(y)X Zarf-fiil Eki:

-(y)X zarf-fiil eki altılı değişkenlik göstermektedir, yalnız bu uyumun hangi koşullarda neye göre biçimlendiği belli değildir. Diğer bir ifadeyle yuvarlak ünlülü fillere –(y)U, düz ünlülü tabanlara ise –(y)I getirilir gibi şartlar mevcut değildir. Ekin alacağı biçim bazen fonolojk bazen de morfolojik koşullarla kısmen belirlenebilmektedir. Örneğin; -(X)t ettirgenlik ekini almış bir fiilin ünlü zarf-fiil eki

düz-dar –I şeklinde olmaktadır. Bu koşul Runik harfli metinler ile erken tarihli Uygur metinleri için geçerlidir (Erdal 1979b: 153). Eski Türkçe metinlerde –(y)X zarf-fiil ekinin durumu Ağca (2007: 5) tarafından şu şekilde özetlenmiştir:

> Eski Türkçe'de ünlü zarf-fiil ekleri, genel olarak, ünsüzle biten tek heceli ya da basit fiiller ya da /K/ ve /r/ ünsüzleriyle biten ekleri almış türemiş fiillerden sonra –A, yine ünsüzle biten tek heceli ya da basit bazı fiillerden ve –(X)t- ekiyle biten fiillerden sonra –I, ünsüzle biten birden fazla heceli türemiş fiillerden sonra –U, ünlüyle biten fiillerden sonra ise –yU şeklindedir. Türk Runik alfabesiyle yazılmış yazıtlar ile erken tarihli Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde böyle çeşitlilik gösteren ünlü zarf-fiil eklerinin, Uygur sahasında 13.-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde –U lehine değiştiği görülmektedir.

Runik Harfli Metinler:

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *(a)k(ı)za* (Tes K3), *(a)nt(ı)ka* (O 11), *(a)şa* (KT D17), *b(a)sa* (T2 B3), *biçe* (Irk 37), *b(i)nt(ü)re* (T1 K1), *boş(u)na* (ŞU D7), *(e)g(i)re* (BK D31), *k(a)ta* (YE 31:4), *k(e)çe* (KÇ 16), *oza* (BK D31), *ögire* (Irk 30), *s(a)nça* (KÇ 19), *sıka* (ŞU D4), *süre* (BK D19), *t(a)pa* (KT D28), *t(e)gre* (T1 G1), *t(e)ze* (Tar. G3), *tida* (KT G11), *tike* (YE 28:9), *toga* (KT D35, YE 30:1), *töke* (Tes K3), *tuta* (BK D3), *uça* (Irk 61), *y(a)na* (Tar. D4), *y(e)me* (BK D6), *ym(e)* (KÇ 19), *y(a)ńa* (KT D23), *y(a)ra* (Irk 40), *y(e)te* (T1 K1), *yüre* (ŞU D4).

Düz-Dar ünlülü (/I/) biçimler: *(a)lı* (T1 K8), *(a)rt(a)tı* (BK D19), *birki/ bir(i)ki* (KT G1), *(e)gri* (T2 G4), *ıçg(ı)nı* (O 2), *(i)lti* (Irk 11), *iti* (KÇ 14), *k(a)lısız* (KT K1, T1 K9), *k(a)ltı* (Irk 45), *kodı* (ŞU D4), *kok(ı)l(ı)k* (BK G11), *kubr(a)tı* (ŞU G8), *ög(ü)ni* (Ç 1), *s(e)b(i)ni* (KÇ 1), *t(a)kı* (Irk 33), *t(e)gi* (O 2), *tök(ü)ti* (T2 D2), *tük(e)ti* (BK K1), *udı* (T2 B6), *ulatı* (Talas 3:1), *y(a)p(ı)tı* (ŞU B5), *yüg(ü)rti* (T2 D2), *yüz(ü)ti* (BK D30).

Yuvarlak-Dar ünlülü (/U/) biçimler: *(a)dr(ı)lu* (O 12), *(a)lku* (Irk 66), *aşnu* (YE 41:2), *(a)yu* (ŞU G3), *b(a)sınu* (Irk 46), *bolu* (O 3), *bulg(a)yu* (KÇ 11), *bunt(u)tu* (T1 D2), *(e)birü* (T1 K2), *(e)ŋl(e)yü* (Irk 49), *ıçg(ı)nu* (BK D7), *ig(i)dü* (T2 K4), *irtürü* (KT D40), *it(i)nü* (KT D10), *k(a)lıyu* (Irk 35), *k(a)mşayu* (Irk 39), *k(a)zg(a)nu* (BK K12), *k(e)çürü* (ŞU G12), *k(e)zü* "boyunca" (ŞU D6), *kılu* (BK G7), *konturu* (Irk 34), *köçürü* (Irk 34), *körü* (T1 K8), *kuşl(a)yu* (Irk 43), *küüz(e)dü* (KT B), *ol(u)ru* (YE 48:5), *op(u)lu* (KÇ 23), *ölü* (BK K7), *ötrü* (ŞU G5), *s(a)yu* (BK D22), *s(e)binü* (Irk 49), *sıyu* (KÇ 21), *sül(e)yü*

(KT D8), *tirg(ü)rü* (KT D29), *tirü* (ŞU K5), *top(u)lu* (KÇ 19), *toru* (BK K7), *togu* "Doğu" (KT K4), *toguru* (ŞU G5), *turu* (Irk 17), *tut(u)nu* (T1 K1), *udu* (T2 D5), *utru* (Irk 43), *ünt(ü)rü* (T1 K11), *y(a)gru* (BK K6), *y(a)nt(u)ru* (KT K11), *y(a)r(a)tunu* (KT D10), *y(e)lü* (T1 K3), *yitü* (KT D27), *yit(ü)rü* (BK D7), *yiyü* (T1 G1), *yok(a)du* (KT D10), *yorıyu* (Irk 15, yub(u)lu (T1 K2), *yügürü* (Irk 44).

Ek ünlüsü söz sonunda yer aldığı için Runik harfli metinlerde tek bir örnek hariç daima yazılmıştır. En çok kullanılan biçim –U şeklindedir. Ardından –A zarf-fiil eki sıklıkla görülür. Her üç çevreye ait metinlerde –I biçimi en az kullanılan ünlü zarf-fiil ekidir. Runik harfli metinlerde –(X)t ettirgenlik eki almış fiil tabanlarından sonra zarf-fiil eki düz-dar biçimde görülmektedir. –I zarf-fiil eki bunun dışında genelde kalıplaşmış hâlde *birki*, *kalısız*, *kodı*, *kokılık*, *kaltı*, *takı*, *tegi*, *tüketi*, *ulatı* gibi kelimelerde edat, bağlaç, isim, zarf ve sıfat işlevlerinde bulunmaktadır. Aynı durum Maniheist ve Budist çevre metinleri için de geçerlidir. Bu örneklere Maniheist ve Budist eserlerde rastlanan *arıtı*, *meŋzeti*, *oxşatı*, *tavratı* yapıları da eklenebilir. Hemen belirtmek gerekir ki sadece -I zarf-fiil eki kalıplaşak bu tarz biçimler meydana getirmez. –A ve –U zarf-fiil ekleriyle aynı şekilde yapılan birçok örnek vardır: *basa*, *kata*, *kavıra*, *tapa*, *tegre*, *toga*, *yme*, *yana*, *yine*; *akuru*, *alku*, *aşnu*, *berü*, *kezü*, *koduru*, *örü*, *ötrü*, *sayu*, *togu*, *tolu*, *turkaru*, *utru* vb. Yalnız -I zarf-fiil ekine ait çok az örnek bulunur ve bunlar da daha çok kalıplaşmış yapılarda tanıklanabilmektedir.

Maniheist Uygur Metinleri:

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *aça* (TT II A:37), *ara* "kandırarak" (M3 29:5_2), *basa* (M3 8:7_2), *b(e)lgüre* (M3 35:15), *bıçah* (BT V 9:154), *kata* (HamTouen 5:63), *kaya* (M3 23:7_2), *öge* (BT V 8:118), *ögire* (M3 34:12), *tapa* (M3 41:1_3), *tın-tura* (HamTouen 5:32), *tuga* (M3 23:9_2), *tuta* (M3 12:1), *tüte* (M3 28:4_2), *yme-h* (ManTürkFrag 11), *yana* (DreiPrinzen 53), *yuva* (M3 29:5_2).

Düz-Dar ünlülü (/I/) biçimler: *ayı* (HamTouen 20:13), *aytı* (HamTouen 28:6), *barı* (BT V 34:748), *eliti kelmiş azuk* (M3 10:9_2), *kltıı* (Windgott 22), *kelii* (M3 45:4_3), *kodı* (BT V 28:641), *meŋzeti* (M1 23:27), *ogşatı* (M3 20:13_2), *t(a)kı* (M1 14:10), *tegi* (M1 16:17), *tüketi* (M1 10:13), *ulatıı* (M3 42:1), *uzıtı* (M1 9:3), *yarutı* (M3 35:1_2).

Yuvarlak-Dar ünlülü (/U/) biçimler: *adıru* (M1 18:4), *aganyu* (ChrMani 1209:5), *agrlayu* (BT V 27:616), *alku* (BT V 22:491), *amranu* (HamTouen 20:4), *amru* (ChrMani 1210:7), *aşnu* (M3 22:5), *ayu* (HamTouen 28:7), *ayıtu* (HamTouen 5:66), *basınturu* (M3 30:4_2), *b(e)krü* (BT V 21:462), *berü* (DreiPrinzen 25), *birü* (M1 15:10), *boşunu* (Huast 161), *bulu* (M3 34:16), *busanu* (ChrMani 1210:7), *esengüleyü* (BT V 31:708), *esirkenü* (M3 21:3), *eştürü* (DreiPrinzen 74), *ıdu* (BT V 15:315), *ınanu* (M3 11:9_2), *igideyü* (Huast. 138), *intürü* (M3 30:4_2), *isinü* (HamTouen 22:1), *kılu* (Huast. 360), *klınu* (HamTouen 20:1), *kirü* (M2 8:14_2), *kolu* (Huast 188), *közedü* (M3 36:5_2), *okıyu* (M1 30:6), *öpünüü* (M3 11:10), *ötrü* (DreiPrinzen 26), *öyü* (M2 8:9_2), sak(a)nu (ChrMani 1210:7), *sayu* (ManWett 58), *sürü* (M1 16:20), *tarkaru* (M3 22:11), *tolu* "çok" (M1 25:11), *tutu* (Huast 321), *tüzü* (M1 28:12), *üleyü* (DreiPrinzen 8), *yaltrıyu* (BT V 20:434), *yaŋ(ı)lu* (Huast 181), *yanturu* (HamTouen 28:15), *yaşıyu* (BT V 20:435), *yükünü* (TT II A:81).

Maniheist Uygur metinlerinde de ünlü zarf-fiil eki daha çok –U şeklindedir. Yalnız aynı fiilde bile farklı kullanımları görülebilir. Örneğin HamTouen 5, 20 ve 22 numaralı metinlerde -(X)t- ettirgenlik ekini almış *ayıt*- fiili *ayıtu* şeklinde görülmektedir. Bunun yanında 28 numaralı metinde *aytı* biçimine rastlanır. Benzer şekilde ünlü zarf-fiil eki almış *ay*- fiili HamTouen 20'de hem *ayu* hem de *ayı* olarak bulunmaktadır.

<u>Budist Uygur Metinleri:</u>

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *aça* (U III 33:11), *adıra* (Sekiz 195), *adara* (MaytS. 41v2), *aka* (U III 33:6), *basa* (TT V A:96), *bata* (MaytS. 114v5), bile (MaytS. 129v1), börte (MaytS. 5v8), *egire* (MaytS. 106v10), *eŋite etöz* (MaytS. 13r28), *ıya taya* (Daşakarma 1428), *içe* (MaytS. 165r2), *ite* (Sekiz 254), *kata* (KP 24:1), *kavıra* "kısaca, özetle" (TT X 29), *kaza* (Sekiz 82), *kede* (MaytS. 170v10), *keze* (Sekiz 245), *külçire yüz* (U III 21:9), *küle* (MaytS. 52r14), *küy-e* (Höllen 102), *öge* (TT X 146), *ögire* (MaytS. 9r2), *sança* (Höllen 103), *sarsa* (Höllen 18), *seve* (MaytS. 33v26), *sora* (MaytS. 12v17), *süre* (TT V A:86), *tapa* (KP 25:3), *tarta* (U III 64:8), *tegre* (KP 39:4), *telmire* (MaytS. 198v23), *tıda* (MaytS. 72v22), *tike* (Höllen 93), *tire* (U III 73:25), *toga* (Sekiz 69), *tuta* (TT V A: 59), *tüşe* (KP 8:1), *uça* (MaytS. 7r9), *uka* (MaytS. 19v16), *yada* (U III 33:11), *yaga* (MaytS.

74r3), *yalvara* (MaytS. 3v8), *yara* (U III 45:12), *yıga* (MaytS. 23r18), *yıva* (TT X 147), *yine* (U II 8:79), *yüde* (MaytS. 74r2).

Düz-Dar ünlülü (/I/) biçimler: *alı* (MaytS. 157r15), *arıtı* (Heilk II 3:6), *barı* (MaytS. 6r2), *blgürti* (KP 67:2), *egri* (Sekiz 31), *kalısız* (U III 36:37), *kaltı* (U II 2:26), *kalıtı* "kaldırarak" (KP 52:3), *keli* (TT V A:58), *kodı* (KP 61:5), *okşatı* (MaytS. 3r26), *olgurtı* (MaytS. 170r9), *öriti* (Höllen 27), *saçılı* (Höllen 38), *takı* (Sekiz 39), *terkin tavratı* "hızlıca" (Hend.) (BT I A1:3), *tegi* (MaytS. 1v1), *tolı tururlar* (KP 71:4), *tüketi* (U II 3:13), *ulatı* (Sekiz 60), *unıtı* (MaytS. 168v15), *uzatı* (KP 31:1), *yarutı yaşutı* (Sekiz 387), *yöleşi* (MaytS. 19r30).

Yuvarlak-Dar ünlülü (/U/) biçimler: *adınu* (MaytS. 13r6), *adartlayu* (MaytS. 114r7), *agnayu* (KP 58:7), *agtaru* (U II 1:10), *akuru akuru* (Heilk II 2:56), *alu* (Heilk II 5:56), *alku* (Panc B3:207), *amru* "daimi" (TT V A:115), *aşnu* (ZiemeBhai 4), *atızu* (KP 70:1), *ayu* (Sekiz 265), *aytu* (UigBrief A:3), *bekrü* (KP 56:1), *baru/berü* (U II 2:9), *bilü* (MaytS. 128v26), *birü umadı* (KP 15:8), *bititü tegintimiz* (MaytS. 1v3), *boduyu* (Höllen 116), *bolu umazlar* (MaytH. 10: 3b3), *boşunu* (U II 8:71), *bulu* (MaytS. 7r19), *busanu* (KP 20:4), *büdiyü* (TT X 145), *bütrü* (Heilk II 3:96), *çöküdü* (U III 28:12), *edgükerü* (Daşakarma 4508), *elitü* (MaytS. 12v21), *esirkeyü* (KP 71:3), *ıdu* (TT X 341), *işdü* (U II 8:63), *kamılu* (KP 61:7), *krıyşu kavışu* (Sekiz 324), *katılu* (MaytS. 80v4), *kedü* (MaytH. 13: 12r24), *kılu* (MaytS. 5r25), *kirü* (MaytS. 1v1), *kiterü* (Sekiz 263), *koduru* (Sekiz 25), *kutgaru* (MaytS. 7r31), *küyü* (SPZieme 27), *muŋadu* (MaytS. 13r6), *okıyu* (KP 58:3), *olgurtu* (MaytS. 17r2), *oŋulu* (Sekiz 215), *ozguru* (MaytS. 5v14), *ögirü* (MaytS. 161v14), *örü* "yukarı" (U III 31:8), *öritü* (TT X 178), *öyü* (Sukh 39), *sakınu* (U II 8:31), *serü* (Höllen 121), *sevinü* (MaytS. 9r2), *tapınu* (Sekiz 53), *tarkaru* (U III 36:6), *teglerü* (KP 58:6), *tepretü* (Daşakarma 2961), *tıdu* (Heilk II 2:10), *tolu* (KP Ek:5), *toŋtaru* (U II 1:11), *uku* (MaytS. 128v22), *utru* (KP 46:1), *yaşuyu* (Sekiz 422), *yatu* (MaytS. 6r11), *yiyü* (MaytS. 165r2), *yöleşü* (MaytS. 13v20).

Erken dönem Budist Uygur metinlerinde -A zarf-fiil ekli örneklerin sayısı artmaktadır. Bunda bu çevredeki metinlerin daha çok ve uzun olması etkilidir elbette. Zarf-fiil ekinin kullanımındaki karışıklık metinlerin tarihiyle veya ağız özelliğiyle açıklanabilecek durumda değildir. Örneğin Maniheist Uygur metinlerinde *adıru*

biçiminde görülen yapı Maytrisimit ve Sekiz Yükmek'te *adıra* biçimindedir. Irk Bitig ve M III 5'te görülen *eliti/ elti* yapıları taranan Budist çevre metinlerinde daha çok *eltü* şeklinde yer alır. Irk Bitig'de sıkça tanıklanan *ögire* biçimi Maytrisimit'te bir yerde *ögire*, iki örnekte ise *ögirü* şeklindedir. Aynı metin içinde bile bazı kelimelerde ikili biçimlere rastlanmaktadır. Runik harfli metinler ve Budist çevre metinlerinde –A zarf-fiil eki ile *süre* olarak görülen biçim (*süre iltdi* KT D23, *süre kelti* ŞU G2, *süre önti* KP 65:2, *süre iltü barıp* TT V A:86) M1 16:20'de *sürü* şeklindedir: *neŋ etöz svigin ovutsuz isig* ***sürü*** *umaz* "asla beden sevgisiyle utanmaz iş yapamaz". Ek *sür-* fiiline düz-geniş biçimde getirilirken, bu örnekte yuvarlak biçimin görülmesi *uma-* yardımcı fiilinin tesirinden dolayı olabilir.

Metinlerde ikili biçimler arasında çoğunlukla anlam ve işlev açısından farklar görmek mümkündür. Örneğin *tolu* genellikle "çok" ve "dolu" anlamlarında metinlerde görülen leksikalleşmiş bir biçimdir. Fakat KP'deki *ıglayu tegre* ***tolı*** *tururlar erti* "ağlayarak çevresine toplanırlardı" (71) cümlesinde "doluşup durmak" anlamında birleşik fiil içinde görülür. Burada ekin hem biçimi hem de işlevi değişmiş durumdadır. Aynı metinde *bir közi yarudı bütüg* ***tolu*** *boltı* "bir gözü parladı tam ve dolu oldu" (Ek 4-5) cümlesinde "dolu" anlamında zarftır. Benzer şekilde *togu* biçimi kağanlık yazıtlarında "Doğu" anlamında bir isimken, *toga* biçimi zarf, sıfat ve birleşik fiil içinde asıl fiil durumunda görülmektedir: *erdem üçün* ***tuga*** *birmiş* "yiğitlik içib doğmuş" (YE 30:1), ***tuga*** *ölü emgenür* "doğup ölerek sıkıntı çeker" (M3 29:10$_3$), *kögmen yışıg* ***toga*** *yorıp kırkız bodunug uda basdımız* "Kögmen dağını aşarak varıp Kırgız milletini uykuda bastık" (KT D35), *ög karnınta* ***toga*** *teglüg togar* "anne karnında doğuştan kör doğar" (MaytS. 85r23), ***toga*** *yok çıgay buşı-çı men* "kör fakir dilenciyim" (KP 67). Bunlara *keze* ve *kezü* biçimleri de ilave edilebilir; *kezü* Şine Usu yazıtında "boyunca" anlamında bir edat olarak görülmektedir*: çıgıltır költe kasuy* ***kezü*** *sünüşdüm* "Çıgıltır gölünden Kasuy ırmağı boyunca savaştım" (D6). -A'lı şekli ise metinlerde "gezerek, dolaşarak" anlamlarında görülür: *balıktın balık-ka uluştın uluş-ka öküş tınlg-lar-ka edgülügin meŋiligin asaglıgın tusulugın* ***keze*** *yorıŋlar* "şehirden şehre, ulustan ulusa birçok canlıya iyilikle, sevinçle, faydayla gezip dolaşınız" (MaytS. 116r23), *tört buluŋug* ***keze*** *yrutı tınlglarg igidür* "dört bucağı gezip ışıtarak canlıları besler" (Sekiz 244-245), *igligler yatguluk evlerte* ***keze*** *yorıyu igliglerke tapag udug kılgalı ugradı* "hastaların yatacağı

evlerde gezip dolaşarak hastalara hizmet etmeye niyetlendi" (Daşakarma 4534). Kısacası ikili biçimlerden bazıları bağımsız bir isim veya edat şeklinde artık başka bir anlam kazanan sözcüğü, diğer kullanımlarından ayırmak için ortaya çıkmış gibi durmaktadır. Ağca'nın belirttiği gibi şahsa ve zamana bağlı olmayan ünlü zarf-fiil ekleri Eski Türkçeden beri kalıplaşma yoluyla zarf ve edat yapmak için işlek olarak kullanılmıştır. Ayrıca Maniheist ve Budist çevre metinlerinde sıfat yapma işlevinin de olduğu görülmektedir (2007: 15).

3.7. –(y)Xr Şimdiki-Geniş Zaman Sıfat-Fiil Eki:

Geniş zaman ekinin, diğer eklerin, bitiştikleri sözcüklerin ünlü dizgelerine bağlı olarak gösterdiği önlük-artlık ve düzlük-yuvarlaklık nöbetleşmesinin ötesinde, kendi içinde ayrı bir nöbetleşme sistemi daha izlediği görülmektedir (Aslan-Demir 2006: 554). Ünlü zarf-fiil eki gibi geniş zaman ekine ait ünlünün dağılımı da Eski Türkçede karışık bir görünüm arz eder. Ek ünlüsünün hangi koşulda ne şekilde biçimleneceği sadece fonetik özelliklerle belirlenmez. Talat Tekin, Marcel Erdal, Ahmet Bican Ercilasun gibi araştırmacılar Eski Türkçede geniş zaman ek ünlüsünün hangi koşullarda ne şekilde görüldüğünü belirlemeye çalışmışlar ve birtakım şartlar ortaya koymuşlardır. Marcel Erdal ünlü ile biten tabanlara getirilen ekin ünlüsünün orijinalinde sadece –r olduğunu düşünmektedir. Buna göre Eski Türkçedeki *bar-ır*, *yat-ur* gibi biçimler aslında **barı-r*, **yatu-r* şekillerinden gelmektedir. Yalnız ikili biçim gösteren birçok fiil tabanı da bulunmaktadır ve ek kaynaşması sonucu bu fiillerdeki geniş zaman biçimleri –ır, -ur şeklini almıştır (aktaran Tekin 2013a: 276). Talat Tekin bu görüşe tamamen katıldığını belirterek geniş zaman ekinin aslında –r şeklinde olduğunu ifade eder. Ercilasun (2014b: 361) Eski Türkçede ek ünlüsünün hangi biçimlerde görüldüğünü şu şekilde belirtmektedir:

> 2. Tek heceli fiillerden "ç, g, ġ, j, k, ķ, m, ŋ, p, s, ş, t, v, y, z" ünsüzleriyle bitenlerde geniş zaman eki *-ar/-er*'dir. Sadece "*a-yur, teg-ür, yat-ur*" bunun dışında kalmaktadır. Tonyukuk Âbidesinde geçen "*kork-ur*" (T II B4), Uygur metinlerinde geçen "*tit-ir*" (denir, adlandırılır mânâsında) ve Kutadgu Bilig'deki "*yiş-ür*" (6481. beyit) örnekleri de istisnadır. Bu istisnaların türemiş fiil oldukları dikkati çekiyor.

> 3. Tek heceli fiillerden "l, n, r, ḍ" ile sona erenlerde durum karışıktır. Bu ünsüzlerle biten fiillerin bazısı yalnız *–ur/-ür* ile, bazısı yalnız *–ar/-er* ile geniş zaman yapılmakta, bazısı da ikili bir görünüş arz etmektedir.
>
> 4. Ünsüzlerle biten birden fazla heceli fiillerin büyük çoğunluğunu n, l, ş, t, z, *-ar/-er, -dur-/-dür-, -gur-/-gür-* gibi dönüşlülük, pasiflik, müşareket ve geçişlilik ekleriyle türetilenler teşkil eder. Bunların geniş zamanları daima *-ur/-ür* ile yapılır: *inanur, adrılur, okışur, tüketür, içürür, küldürür, ozgurur* vb.

Bunlara ilaveten +(X)k-, +(A)r-, +kIr- isimden fiil yapım ekleri, -sXk-, -(X)k- ve geçişlilik fonksiyonunda olmayan -gUr- fiilden fiil yapım ekleriyle türetilmiş olan tabanlarda geniş zaman eki -Ar şeklinde görülmektedir. Ercilasun bu verilerden hareketle -Ur biçiminin sadece türemiş fillere getirildiğini tespit eder. -Ar ise çoğunlukla basit fillerde görülmektedir fakat bahsedilen şartlarda türemiş fillerde de görülebilir (Ercilasun 2014b: 361-362). Talat Tekin ise konuyu Proto-Türkçedeki biçimlerle birlikte ele alır. Ona göre Ana Altaycada fiillerin sonunda bulunan ünlüler, Türkçede tek heceli ve belirli bazı eklerle türetilmiş çok heceli fiillere getirilen geniş zaman ekinde korunmaktadır. Geniş zaman ekindeki bu değişkenlik daha önceki çalışmalarda anlama bağlı veya leksikal koşullanma olarak ele alınsa da Tekin bunun türemiş fiil tabanlarında morfofonolojik şartlarla belirlendiğini ifade eder. Eski Türkçede +kIr-/ +krA-, +(I)k-, +r-, -(I)k-, -r-, -(I)t-, -(I)r-, +dIr-, -d- gibi türetme eklerinin Moğolcadaki karşılıkları sırasıyla +kirA-, +gA-, +rA-, -gA-, -rA-, -çi- < *-tI-, -rA-, +jirA- < -dIrA-, -DA- şeklindedir. Bu Moğolca biçimler Ana Altaycadaki söz sonu ünlüleri korumaktadır. Türkçede söz konusu eklerle türetilmiş fiillerin geniş zaman şekillerinin -Ar veya -Ir olması da bu asıl biçimlerle açıklanmaktadır (Tekin 2013a: 276-277).

Araştırmacılar ek ünlüsü ve ünlü zarf-fiil eki arasındaki paralellikten dolayı ekin kökeniyle ilgili şu düşünceleri de ortaya koymuşlardır:

> 14. yüzyıl başlarında yazılmış Kitâbü'l İdrâk'te Ebû Hayyan tarafından dahi belirtilen (Kİ, 168) ünlü zarf-fiil ekiyle geniş zaman eki arasındaki paralellik, Erdal ve Ercilasun'ca da tespit edilmiştir: Eski Türkçe metinlerde geniş zamanı *–Ur* olan fiillerin zarf-fiil eki de *-U*, geniş zamanı *–Ar* olan fiillerin zarf-fiil eki de *–A* olmaktadır. Bu paralellik ekin kökeni bakımından da önemlidir. Kökence bir ilişki olmasaydı böyle bir paralellik olmazdı. Bu durumda geniş zaman ekinin, "ünlü zarf-fiil eki + er (kişi; insan) formülünden çıktığını düşünebiliriz: **başla-y-u er* "başlayan (yöneten) kişi" > *başlayur*, **bar-u er* "giden kişi" > *barur*, **aç-a er* > "açan kişi" > *açar*. Tabiî ki bu etimoloji,

> başlangıçtan beri aynı zamanda sıfat-fiil eki olarak da kullanılan *–Ar/-Ur*'un sıfat-fiil işlevini esas kabul etmektedir.[…] *-Ar/ -Ur*'lu sıfat-fiiller önce insan için kullanılmış, ünlü birleşmesi sonucu *er* kaybolduktan sonra ve *er* ile olan anlam ilişkisi unutulduktan sonra diğer varlık ve nesneler için de kullanılır olmuştur (KTLG-I 387).

Runik Harfli Metinler:

Ek ünlüsü yazılmamış biçimler: *b(a)t(a)r* (ŞU D1), *bil(i)r* (KT K10), *it(e)r* (KÇ 9), *k(e)l(i)r* (O 10), *kon(a)r köç(e)r b(e)n* (Tar. D4), *kör(ü)r (e)rti* (T1 B1), *ol(u)r(u)r (e)rkli* (T1 G1), *ögir(e)r* (Irk 35), *s(a)ç(a)r* (Irk 20), *t(a)ş(ı)k(ı/a)r* (ŞU D5), *t(e)z(e)r biz* (T2 B3), *tıd(a)r* (Kara Balgasun II:3), *t(i)k(e)r* (YE 48:1), t(i)r (O 7), *tog(u)r* (ŞU D1), *tut(a)r* (Irk 3), *uy(u)r* "kudretli" (YE 17:2,3), *y(ü)d(e)r* (YE 41:5).

Düz-Dar ünlülü (/I/) biçimler: *(a)lır* (Talas 6:1), *b(a)rır* (KT D10, Irk 42), *bilir* (KT D34, YE 32:3), *k(e)lir* (T1 K8, Irk 11), *t(e)gir* (Irk 20), *tir* (BK D9, T2 B1, Irk 61), *y(a)gutir* (KT G5, BK K4).

Yuvarlak-Dar ünlülü (/U/) biçimler: *(a)lk(ı)nur* (O 7), *b(a)rur* (KT K1, BK D29, YE 18:1), *b(a)yur (e)rt(i)m(i)z* (T1 K3), *b(e)dizl(e)yür* (Irk 28), *birür* (KT D30), *bolur* (Irk 57), *boşg(u)rur* (BK K5), *(e)rür* (KT K1, T1 D4), *(e)şür* (Irk 2)[47], *ig(i)dür* (KT GD), *it(e)rür* (Kara Balgasun II:5), *k(a)lur* (T1 D2), *k(a)zg(a)nur* (KT D9, YE 25:6), *k(e)ŋrenür* (Irk 22), *kılur* (YE 144:1), *kirür* (O 12), *korkur biz* (T2 B4), *körür* (BK K2), *közl(e)yür* (Irk 64), *m(e)ŋil(e)yür* (Irk 51), *möŋreyür* (Irk 60), *ol(u)rur* (T2 K4), *ötünür* (Irk 54), *öyür* (KT G5), *s(a)k(ı)nur men* (BK B6), *s(e)binür* (Irk 35), *tileyür* (Irk 24), *turur* (Irk 62), *uyurı* (Irk 28), *y(a)lb(a)rur* (Irk 54), *y(a)ŋrayur* (Irk 22), *y(a)ş(a)yur (e)rti* (KT K2), *y(a)yl(a)yur* (Irk 62), *yiyür* (Irk 3), *yokl(a)yur* (YE 25:6).

Runik harfli metinlerde şimdiki-geniş zaman sıfat fiil ekinin ünlüsünün açıkça düz-geniş biçimde yazıldığı bir örnek tespit edilememiştir. Bu durumda söz konusu ekin ünlüsü düz-geniş olduğu biçimlerde ek ünlüsü yazımda gösterilmemiştir denilebilir. Yukarıda ünlüsü yazılmayan örneklerden bir kısmını Uygur metinlerindeki örneklerine de bakarak /A/'lı okumak mümkündür. Runik harfli metinlerde *bar-* fiili hem *barur*

[47] Marcel Erdal bu kelimenin tabanının *eşü-* olması gerektiğini belirtir: "s^{2}ẅr^2:mn^2 kuruluşundaki ilk sözcük yalnızca QB 5212'de bulduğumuz *eşü-* eyleminin şimdiki zaman şekli olabilir. *eş-* eyleminin şimdiki zaman şekli olsaydı, Kaşgarlı Mahmut'un da yazdığı gibi *eşer* olması gerekirdi. Karahanlı Türkçesinden önce şimdiki zaman ekinin ünlüsü /U/ olan, tek heceli, gövdesi /ş/ ile biten tek bir eylem bile yoktur." (1978:89)

(*erür* ***barur*** *erkli yagı boltı* "kalkınmış ve müreffeh olduğu hâlde düşman oldu"[48] KT K1, *çor apası* ***barur*** "Çor'un ceddi gider" YE 18:1) hem ve *barır* (*yokadu* ***barır*** *ermiş* "[Türk halkı] yok olmaya doğru gidiyormuş" KT D10, *kança* ***barır*** *men* "nereye gidiyorum ben" Irk 42) şeklinde bulunmaktadır. Taranan Manihesit ve Budist metinlerde *bar-* fiilinin geniş zaman çekimi ise sadece *barır* biçimindedir. Her üç çevreye ait metinlerde düz-dar –Ir biçiminin diğer biçimlere göre oldukça az kullanıldığı görülmektedir. –Ar biçimi ise erken dönem Maniheist çevre metinlerinde –Ur'a göre daha az yer almışken, erken Budist Uygur metinlerinde bu iki biçim neredeyse yarı yarıya bir görünüm arz eder.

Maniheist Uygur Metinleri:

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *alkanarlar* (BT V 29:668), *basar* (M2 11:12), *blgürer* (Windgott 11), *bıçar* (M3 46:9), *iter* (Windgott 35), *kadgurarm(e)n* (M2 8:6), *kırkar-lar* (M3 33:4_2), *konar* (M3 43:1_3), *onar* (M1 36:9), *öger* (ManWett 75), *ögirer* (Windgott 9), *örerçe* (M1 17:16), *sever* (M3 21:8), *üner* (BT V 18:393), *sorar* (M1 8:16), *şişer* (Windgott 22), *tamar* "damar" (M3 19:14), *tartar* (Windgott 3), *taşıkar* (M2 11:14), *tegirer* (M3 10:10), *teklirer* (M1 11:6), *todar* (M3 27:7), *tugar* (M1 16:5), *tutar* (HamTouen 5:12), *tüşer* (M3 44:5_2), *ürerçe* (Windgott 24), *yalanar* (BT V 20:435), *y(a)lvarar* (M2 10:2), *yançar* (M1 8:13), *y(a)rlıkarça* (M3 35:14), *yüzer* (M1 17:14).

Düz-Dar ünlülü (/I/) biçimler: *alırlar* (M3 29:6_2), *arıtırça* (M3 14:13_2), *barır* (BT V 25:573), *blgürtir* (M1 21:3), *bilir mn* (ManWett 39), *bulır-lar*[49] (M1 22:1), *ilitir* (M3 27:6), *kalır* (M2 11:15), *kelir* (M3 31:4), *kılır* (M1 8:9), *k(i)çirmin* (M1 30:20), *sogıtır* (Windgott 49), *t(a)vratır* (TT II A:89), *tegir* (M2 11:12), *tir* (M3 29:6), *titir* (M3 12:5_2), *titretir* (M1 18:4), *yratır* (HamTouen 5:9), *yrutır* (M3 14:10), *yaşutır* (M1 21:4).

Yuvarlak-Dar ünlülü (/U/) biçimler: *alkanur* (M1 9:10), *alŋaddturur* (M3 11:12), *amırtgurur-lar* (BT V 13:251), *amrayur* (DreiPrinzen 85), *ayur siz* (M3 14:10), *bıçılur* (BT V 9:156), *bizilür* (M3 45:1_4), *bolur* (TT II A:18), *bukuklanur* (Windgott 10), *bulur* (M3 31:10), *ededür* (Windgott 9), *emgenür* (M3 29:11_3), *[er]ksinür* (M3 19:14), *erürçe*

[48] Bu anlamlandırma Ercilasun (2016: 533)'a aittir.

[49] Talat Tekin; Doerfer'in az rastlanan *bulır* biçimini ikincil saydığını, fakat Moğolca *buli-* "tutmak, yakalamak, zorla almak" fiili ile Türkçe *bul-* fiilinin köktaş olduğunu ve burumda *bul-ır* (<**bulı-r*) biçiminin yuvarlak ünlülü *bulur* biçiminden daha eski olduğunun söylenebileceğini belirtmektedir (1994b: 189).

(M1 14:13), *ergürür* (Windgott 46), *ı-dur* (HamTouen 5:66), *iderür ermiş* (M1 35:7), *igidürçe* (M3 14:3$_2$), *igdilürler* (M3 45:6$_2$), *ilenür erken* (M3 43:6), *işleyür* (Huast 335), *iştilür* (BT V 18: 396), *katal-ur* (M1 17: 8), *kat(ı)[g]lanturur* (TT II A: 89-90), *kedilüür* (M3 15: 7), *k(e)dürür* (M3 16:3), *keyikleyür* (DreiPrinzen 79), *kılur* (Huast 372), *kint(i)yürçe* (M3 14:2$_2$), *kirür* (M1 16:7), *kodur* (M2 11:15), *kolur* (BT V 3:44), *körtkürürler* (BT V 13:246), *körür* (M1 35:11), *kötürür* (M3 30:7), *kövenür erti* (ManWett 75), *köyürür* (M1 18:2), *közedürler* (HamTouen 5:3), *biş közünür sınları* (M3 18:12$_2$), *munturur* (M3 29:9$_2$), *olgurtur* (M3 29:11), *olurur* (DreiPrinzen 92), *okı-şurlar* (M1 9:11), *okıyur* (Windgott 18), *ogşayır* (Windgott 50), *ogşayur* (M3 18:6$_2$), *öçürür* (M3 29:11$_2$), *ölür* (BT V 19:430), *ölürür* (M1 7:1), *ölyür* (M3 43:4$_3$), *ö-ŋedür-ler* (BT V 21:458), *önür* (M2 11:19), *ötürürçe* (M1 14:11), *ötleyür* (TT II A: 89), *ötünür biz* (Huast 375), *öyürm(e)n* (M2 8:8), *sakınurlar* (ManWett 51), *sipirür* (Windgott 34), *sögüşürler* (M1 9:15), *teginür biz* (BT V 30:703), *tegzinür* (M3 8:7), *tiyür* (M2 11:12, HamTouen 22:10), *tarkarur* (Windgott 47), *trkerürler* (M3 5:4), *urur* (Windgott 36), *üstelür* (M2 6:4), *yadılur* (M3 20:11), *yadmayur* (M3 29:3), *yanturur* (M3 10:7), *yraşur* (M1 23:29), *yrlıkayur* (TT II A:75), *yarsıyur* (M1 8:17), *yatur* (ChrMani 1209:13), *yıdıyur* (M1 6:5), *yorıyur* (BT V 25:560), *yöleşür* (M3 18:7$_2$).

İncelenen Maniheist çevre metinlerinde ekin /I/'lı biçimleri en az sayıda örnek bulundurur. Bunlar büyük oranla -(X)t- ettirgenlik eki ile türemiş yapılardan sonra görülür. Yalnız M3 11 numaralı metinde *olgurtur* fiili –(X)t- eki bulundurmasına rağmen geniş zaman ekinin ünlüsü yuvarlak biçimde yer almaktadır. Bundan başka /A/'lı alamorflar çoğunlukla basit fiillere, en kalabalık grubu oluşturan /U/'lu alamorflar ise türemiş fiillere eklenmiştir.

Budist Uygur Metinleri:

Geniş ünlülü (/A/) biçimler: *açar* (MaytS. 63r11), *adırar* (MaytS. 154r29), *akar* (TT X 550), *akıtar* (KP 3:4), *basar* (Sekiz 255), *batar* (Sekiz 219), *blgürer* (U II 2:15), *bezer* (MaytS. 5r29), *bışar* (Höllen 102), *ayu birer* (MaytH. 10: 7a13), *böler* (MaytS. 154r29), *bultukar mu* (MaytS. 4r16), *buzar* (Sukh 9), *bürter* (U III 17:15), *büter* (TT V A:70), *çokar* (KP 3:1), *eŋirer-ler* (KP 43:2), *erter* (MaytH. 10: 1a16), *evirer mn* (MaytS. 1v14), *içer* (Heilk II 3:15), *inerler* (Sekiz 252), *iter yaraturlar* (MaytH. 14: 6v18), *itür*

yaratırlar (MaytH. 14: 6v21), *iyer* (SekizK 255), *kaçar biz* (MaytS. 227r18), *katgurarlar* (MaytH. 13: 1v5), *kayınar işiç* (Höllen 20), *kazarlar* (MaytS. 202v21), *keçerçe* (MaytS. 154r16), *keser* (MaytS. 156v19), *kirer* (MaytS. 148v5), *kiter* (Kuanşi 63), *küyer* (U II 2:27), *kusar* (Heilk II 3:32), *küler yüz* (MaytS. 13r4), *oynar-lar* (MaytS. 140r5), *ozarlar* (MaytS. 145v22), *öçer* (TT V A:87), *öger* (Sukh 79), *ögirer* (MaytH. 11: 4b21), *önerler* (Höllen 38), *saçar* (U III 53:8), *sançar* (MaytS. 78v11), *satar* (KP 3:5), *sever* (U III 19:13), *sıkar* (MaytS. 82r19), *sorar* (MaytS. 107v4), *soyar* (KP 3:3), *söker* (Heilk II 3:150), *söner* (Sekiz 76), *sukar* (KP 1:5), *tarıkar* (U III 41:5_2), *tartar* (U III 61:3), *taşar* (MaytS. 153v25), *tatar* (Sekiz 174), *teperler* (MaytS. 82r15), *teprer* (MaytH. 10: 2b11), *triter* (Heilk II 3:31), *tevirer* (Sekiz 455), *tzerler* (Sekiz 117), *tıdar* (Heilk II 3:105), *titer* "bırakmak, vazgeçmek" (U III 48:25), *topınar* (KP 18:2), *töker* (MaytS. 109r6), *tugar* (Sukh 72), *tunar* (SekizK 234), *tuşar* (KP 17:3), *tutar* (Sekiz 42), *tuyar* (Sekiz 394), *tüşer* (TT X 311), *tüterçe* (KP 38:6), *uçar* (TT X 551), *ukarlar* (U II 1:3), *urar* (MaytS. 201v26), *yayar* (MaytS. 83v4), *yaŋkurar* (MaytS. 153v30), *yrlıkar* (MaytS. 3v5), *yaşar* (<*yaş-* "saklanmak" Sekiz 97), *yıgar* (MaytS. 131r26), *yiltirer* (MaytH. 14: 6r24), *yunar* (MaytS. 86v8).

Düz-dar ünlülü (/I/) biçimler: *artatır üçün* (KP 72:8-73:1), *barır sen* (Panc B3:193), *blgürtir* (MaytS. 148r30), *nom bilir er* (KP 14:3), *bolır* (Sekiz 189), *bulır* (Sekiz 78), *emgetir* (MaytS. 202v16), *işletir* (MaytS. 157r24), *kalır siz* (KP 40:3), *kavışır* (MaytS. 63r19), *kelir biz* (KP 23:5), *öritir* (MaytS. 148r29), *örletir* (Sekiz 61), *sevitir* (Panc B3:207), *taplatır* (Panc B3:207), *tegir üçün* (KP 74:1), *tir siz* (KP Ek:17), *titir* (U II 3:14), *tokır erdimiz* (MaytS. 110r4), *yaŋkurtırlar* (MaytH. 13: 1v4), *yatırça* (MaytH. 13: 5v7), *yir* (Heilk II 3:15), *yorır* (U III 84:6).

Yuvarlak-dar ünlülü (/U/) biçimler: *agarlayur* (MaytH. 10:4a28), *alkınur* (MaytS. 6v3), *alŋadturur* (Sekiz 255), *amrılur* (Sekiz 76), *arıturlar* (MaytH. 11: 11b24), *asılur* (TT V A:40), *atanur* (Sekiz 194), *ayurlar* (Höllen 70), *baturur-lar* (Höllen 36), *bayur* (MaytS. 157r25), *bıçılur* (Höllen 63), *bilinür* (U II 8:17), *birür erti* (MaytS. 10r2), *bitiyür* (Sekiz 257), *bolur* (Panc B3:206), *boşgurur* (Sekiz 204), *bulganur* (Heilk II 3:15), *bulur* (SekizK 78), *çomurur* (KP 17:8), *egr(i)kş(i)lür yürür* (KP 18:1), *eşidür* (Sekiz 127), *ıdur biz* (UigBrief B:3), *igidür* (KP 3:5), *işletürler* (Sekiz 258), *itilür* (Sekiz 327), *karışur* (Sekiz 64), *kataglanur* (U III 28:7), *kavışurlar* (Sekiz 311), *kazganur* (U II 3:6), *kelürür*

(U II 3:5), *kemişürler* (Höllen 20), *kılur* (U II 3:24), *kılturur* (Sekiz 256), *kiçeyür* (Heilk II 3:201), *kigürür* (KP 18:1), *kirür* (MaytS. 161v16), *körtkürür* (U II 3:27), *közetür men* (Panc A1:46), *kutgurur kaşın* (MaytS. 13r4), *kutadur* (Sekiz 100), *olurur* (KP 65:1), *ok(ı)yur* (Sekiz 367), *osulur* (Höllen 63), *oynayurlar* (MaytS. 32v1), *ögirür* (MaytH. 14: 6r26), *öŋedür* (Heilk II 3:39), *örtenür* (Höllen 73), *saçılur* (Sekiz 233), *sanur* (Sekiz 34), *sevinür* (UigBrief A:5), *sınur* (KP 17:5), *siŋirürçe* (MaytS. 8r21), *tamıtur* (MaytS. 41r27=U II 2:27), *taŋlayur erken* (KP 31:7), *teginür biz* (UigBrief A:4), *tegirür* (Sekiz 11), *tegzinür* (Höllen 54), *tepreyür* (MaytH. 10:5b19), *titreyür* (MaytH. 10:2b11), *tiyür* (MaytS. 141v16), *tunur* (Sekiz 234), *ulgadur* (Sekiz 449), *uyur* (SPZieme 5), *ükliyür* (U II $2:6_2$), *yadılur* (Heilk II 3:187), *yagıturlar* (<*yag*-, MaytH. 11: 9b29), *yaŋkurur* (MaytS. 145r9), *yaraşur* (Panc B3:211), *yaşayur* (KP 24:4), *yatur* (KP 39:7), *yatgurur-lar* (Höllen 34), *yigedürler* (Sekiz 267), *yitilür* (MaytS. 6v3), *yokadurlar* (Sekiz 69), *yorıyur* (U II 3:23), *yorur erdi* (U III 84:6).

Klasik öncesi Budist Uygur metinlerinde aynı fiil için geniş zaman ekinin ikili biçimleri oldukça sık görülmektedir. Özellikle Maytrisimit'in Sengim nüshası hem kendi içinde hem Hami nüshası ile karşılaştırılınca değişken kullanımların çok fazla olduğu anlaşılır. Örneğin MaytS.'de vokal ile sonlanan *oyna*- fiili hem *oynar* hem *oynayur* şeklinde çekimlenmiştir. Aynı metinde bunun yanında *yarlıkayur ~ yarlıkar*, *tiyür~ tir* değişkenliği görülür. MaytH.'de ise *teprer~ tepreyür* biçimleri bir aradadır. Bunun dışında -(X)t- ettirgenlik ekiyle türemiş fiillerde de değişme göze çarpar: *arıturlar*, *işletürler*, *yagıturlar* gibi. Bu durum metinlerin geniş zaman ekindeki değişimin başladığı dönemde yazıldıklarını gösterir. Geniş zaman ekinin Eski Uygur Türkçesinde /U/'lu biçimlerinin ve vokalle biten tabanlardan sonra da –r'li biçimlerinin yaygınlaşmaya başladığı anlaşılır. Her üç çevreye ait metinlerde +(A)D-, -(X)n-, -(X)l-, -(X)r-, -(X)ş-, -gUr- ve -tUr- ekleri ile türemiş fiil tabanlarından sonra çok büyük oranda geniş zaman ekinin ünlüsü yuvarlak biçimde /U/'lu olarak görülmektedir.

3.8. –DXm Teklik 1. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki:

Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarında aynı şekilde -DXm olarak

getirilen teklik 1. şahıs görülen geçmiş zaman eki taranan metinler içinde en fazla Runik harfli yazıtlarda tanıklanmıştır.

Runik Harfli Metinler: *ad(ı)rt(ı)m* (Koçkor 11:1), *(a)gturt(u)m* (T1 K1), *(a)lt(ı)m* (O 9), *(a)rt(a)td(ı)m* (Tar. D5), *b(a)rd(ı)m* (ŞU D2), *b(e)d(i)z(e)t(ti)m* (KT G11), *b(e)d(i)zet(d)im* (BK GB), *bil(i)nm(e)d(i)m* (YE 32:16), *birt(i)m* (BK K9), *birtim* (ŞU D3), *b(i)t(i)d(i)m* (A 41:1), *bitid(i)m* (KÇ 28), *boltum* (YE 45:3), *bolt(u)m* (T2 D6), *boş(u)n(u)ld(u)m* (ŞU D7), *bökm(e)d(i)m* (YE 120:2), *bulg(a)d(ı)m* (Tar. D5), *buzd(u)m* (BK D39), *(e)bl(e)d(i)m* (S 6), *irt(i)m* (ŞU G6), *(e)rtürt(ü)m* (BK G10), *içg(e)rt(i)m* (BK D25), *ig(i)t(ti)m* (KT D29), *k(a)lt(ı)m* (BK D14), *k(a)ŋs(ı)r(a)d(ı)m* (YE 32:16), *k(a)zg(a)nt(ı)m* (O 12), *k(e)çd(i)m* (BK GD), *k(e)lürt(ü)m* (KT G11), *kıl(ı)nt(ı)m* (T1 B1), *kışd(ı)m* (T1 B6), *ko[d]t(u)m*[50] (ŞU D2), *kon(u)ld(u)m* (O 9), *kört(ü)m* (S 8), *kuubr(a)td(ı)m* (KT G10), *olg(u)rtd(u)m* (T2 D3), *ol(u)rm(a)d(ı)m* (BK D21), *öl(ü)rtim* (Del Uul 1:2) *öl(ü)rt(ü)m* (BK D26, Del Uul 1:2), *ötl(e)d(i)m* (O 11), *s(a)k(ı)nt(ı)m* (O 10), *s(e)çl(e)nt(i)m* (YE 43:2), *sök(ü)rt(ü)m* (BK K10), *sül(e)d(i)m* (KT G3), *süŋ(ü)şd(ü)m* (Tar. G1), *t(e)gd(i)m* (O 9), *t(e)gm(e)d(i)m* (KT G3), *t(e)gürt(ü)m* (T1 D2), *t(e)gz(i)nd(i)m* (YE 29:2), *t(i)l(e)d(i)m* (T1 D6), *togd(u)m* (YE 68:10), *toŋt(a)rt(ı)m*[51] (Tar. D8), *tutd(u)m* (BK G9), *tu(t)tum* (YE 45:4), *tüşd(ü)m* (ŞU B2), *udım(a)dım* (BK D22), *ud(ı)m(a)d(ı)m* (KT D27), *um(a)d(ı)m* (YE 68:11), *urt(u)m* (KT G10), *urturt(u)m* (KT G12), *y(a)brıtd(ı)m* (BK D31), *y(a)ńd(ı)m* (BK D33), *y(a)r(a)t(ı)td(ı)m* (ŞU D8), *y(a)r(a)turt(u)m* (KT G12), *y(a)yl(a)d(ı)m* (Tar. B2), *y(e)td(i)m* (ŞU D1, D3, G8), *yıll(a)d(ı)m* (Tar. G2), *yorıd(ı)m* (ŞU K7), *[y]ulım(a)d(ı)m* (ŞU D2), *yüg(ü)rtm(e)d(i)m* (T2 D4), *yük(ü)nt(ü)rt(ü)m* (BK K10).

Runik harfli metinlerden seçilen bu örneklerde ek ünlüsü çok büyük oranda yazılmamıştır. Ek ünlüsünün yazımda gösterildiği tanıklar şu şekildedir: *b(e)d(i)zet(d)im* (BK GB), *birtim* (ŞU D3), *boltum* (YE 45:3), *tu(t)tum* (YE 45:4), *udım(a)dım* (BK D22). Runik alfabenin imla özelliğinden ve ek ünlüsünün yazıldığı çok az örnekten ekin dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır. Yine de bunların yanında Del Uul Yazıtı'nda ek

[50] Aydın 2018'de bu şekilde okunan kelime Şirin 2016'da *kott(ı)m* olarak düz ünlü ile okunmaktadır.

[51] "Yalnızca Ta D8'de geçen sözcüğü, Klyaştornıy *tokıtırtım*, Tekin ve Şirin User *toktartım*, Berta *toŋDarDım* [?] okur. Erdal sözcüğü, *toŋtartım* 'I overturned' biçiminde okur ve anlamlandırır (OTWF 738, not 463). Clauson, *toŋtar*- fiilini *töŋder*- fiiline gönderir ve bu maddede *töŋit*- fiilinin ettirgenlik biçimi olduğunu belirtir (ED 518b)" (Aydın 2018: 181).

ünlüsü açıkça yazılan *öl(ü)rtim* örneğinde yuvarlak ünlülü tabandan sonra ek ünlüsü düz-dar şekilde dudak uyumuna aykırı biçimde yer almaktadır. Aynı metnin aynı satırında iki kez *öl(ü)rt(ü)m* de geçmektedir (Bkz. User 2016: 658). Runik harfli metinlerde bu *öl(ü)rtim* biçimi dışında dudak uyumuna girmeyen başka bir örnek bulunmamaktadır.

Maniheist Uygur Metinleri: *almadım* (HamTouTou 22:10), *atd(ı)m* (DreiPrinzen 21), *ayd(ı)m* (DreiPrinzen 24), *bard(ı)m* (M3 32:5_2), *birtiim* (M3 15:12), *ayu birtim* (M3 15:14), *boltum* (ManTürkFrag 6), *bultum* (HamTouen 28:7), *bulmadım* (HamTouen 26:5), *erdim* (HamTouTou 21:7), *intim* (M3 23:1.7), *eşidtim* (HamTouen 28:8), *erd(i)m* (DreiPrinzen 42), *işidtim* (M3 23:11), *kazgantım* (BT V 2:32), *k(e)ltim* (M1 33:24), *k(e)lürdüm* (DreiPrinzen 69), *kedt(i)m* (DreiPrinzen 33), *kıltım* (BT V 2:29), *kılmadm* (M3 31:1.1), *kodtım erdi* (HamTouen 28:11), *kördüm* (M3 23:7_2), *körm(e)dim* (M3 23:12), *ogurladım* (BT V 2:35), *ötedim* (HamTouen 22:9), *sakınt(ı)m* (DreiPrinzen 77), *sıdım* (HamTuen 29:17), *sözledi[m]* (M3 32:6_2), *tidim* (HamTouen 26:4), *tokıd(ı)m* (DreiPrinzen 47), *tokıntı-m* (HamTouen 8:7), *tuymadım* (BT V 27:627), *umadım* (HamTouen 21:7),

Budist Uygur Metinleri: *adırtım* (U II 8:16), *altım* (U II 8:44), *askançuladım* (U II 8:24), *biltim* (U III 26:15), *bilmedim* (BT I A1:14), *bultum* (KP 55:2), *bulgadm* (U II 8:52), *çagurdum* (U II 8:23), *emgettim* (U II 8:52), *erdim* (MaytS. 9r5), *ıdaladım* (U III 36:37), *ıglad(ı)m* (KP V:6), *igtüledem* (U II 8:47), *irintürtüm* (U II 8:52), *keltim* (KP 48:4), *kıltım* (U II 8:59), *kirtküntüm* (KP Ek:7), *közetdim* (U III 36:5), *kurtultum* (MaytS. 116v24), *ogurladım* (U II 8:22), *ozdum* (MaytS. 116v24), *ögdüm* (Sukh 74), *ölürdüm* (U II 8:17), *[ö]lürdim* (U II 8:21), *öntüm* (KP 54:6), *sakıntım* (U II 8:54), *sakıntm* (U II 1:2.2), *sıdım* (U II 8:26), *sözledim* (TT X 555), *sözledm* (U II 8:23), *tegintim* (U III 36:2), *tiledim* (U III 36:19), *togdum* (KP V:1), *tutdum* (MaytS. 1r10), *tuyurmatım* (U II 8:25), *umadam* (KP 27:3), *yançdım* (U II 8:31), *yanıltım erser* (KP Ek:1), *yaşadım* (MaytS. 9r6), *yidim* (U II 8:41), *yorıtım* (U II 8:56).

Klasik öncesi Manihesit ve Budist çevre metinlerinde de teklik 1. şahıs görülen geçmiş zaman eki dudak uyumuna girmektedir. Bu metinlerde de birer tane uyum dışı istisna bulunmaktadır: *kodtım* (HamTouen 28:11), *[ö]lürdim* (U II 8:21). Bu örnekler

birer yazım hatası olabilir. Zaten HamTouen 28'de uyuma giren *bultum* ve U II 8'de de üç satır önce *ölürdüm* yapıları bulunur. Yuvarlak tabanlı fiillerden sonra -DUm, düz tabanlı fiillerden sonra -DIm şeklinde görülen ekin, Budist Uygur metinlerinde iki yerde son hecesi düz ünlülü tabanlardan sonra -DAm biçimi de yer almaktadır: *igtüledem* (U II 8:47), *umadam* (KP 27:3). /A/'lı biçimler Manihesit metinlerde hiç tanıklanmamaktadır yalnız ek ünlüsü yazılmamış -dm şekli Maniheist çevre metinlerinde Budist örneklerine göre daha fazladır. Bu ünlüsü yazılmamış biçimlerin tamamı da son hecesinde düz ünlü bulunan tabanlardan sonra yer aldığı için buradaki eklerin –DAm olarak düşünülmesi mümkündür. Ayrıca Runik harfli metinlerde de benzer şekilde düz ünlülü tabanlardan sonra /A/'lı yapıların yer alması muhtemeldir. Sonuç olarak ek ünlüsü /I/, /U/ ve /A/ biçimlerinde tanıklanarak altılı değişkenlik göstermektedir.

3.9. –DXmXz Çokluk 1. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki:

Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarından sonra –DXmXz şeklinde görülen ekin ünlüleri /A/, /I/ ve /U/ biçimlerinde tanıklanarak altılı ses değişkenlik göstermektedir.

Runik Harfli Metinler: *(a)çd(ı)m(ı)z* (T1 K4), *(a)dr(ı)ld(ı)m(ı)z* (A 46:1), *(a)dr(ı)ldım(ı)z* (Ç 1), *(a)kıt(tı)m(ı)z* (KT K8), *(a)lt(ı)m(ı)z* (KT D36), *(a)şd(ı)m(ı)z* (T1 K2), *b(a)rd(ı)m(ı)z (*T1 K2), *b(a)sd(ı)m(ı)z* (KT D35), *birt(i)m(i)z* (BK D17), *b(i)t(i)d(i)m(i)z* (KT GB), *buzd(u)m(u)z*[52] (KT D31), *(e)rt(i)m(i)z* (O 7), *irt(i)m(i)z* (T2 G1), *(e)rtürt(ü)m(ü)z* (KT KD), *(e)rt[d](i)m(i)z* (T2 B9), *ıt(tı)m(ı)z* (KT D40), *ils(i)r(e)td(i)m(i)z* (KT D18), *itd(i)m(i)z* (BK D18), *k(a)g(a)ns(ı)r(a)td(ı)m(ı)z* (KT D18), *k(e)çd(i)m(i)z* (T1 K11), *k(e)lt(i)m(i)z* (T2 B3), *kışd(ı)m(ı)z* (KT D34), *koonturt(u)m(u)z* (KT D21), *korkm(a)d(ı)m(ı)z* (T2 B6), *ol(u)rt(u)m(u)z* (T1 K8), *öl(ü)rt(ü)m(ü)z* (KT K7), *s(a)nçd(ı)m(ı)z* (KT K6), *sök(ü)rt(ü)m(ü)z* (BK D16), *sözl(e)şd(i)m(i)z* (KT D26), *sül(e)d(i)m(i)z* (T2 B9), *süŋ(ü)şd(ü)m(ü)z* (BK D27), *süŋ(ü)şd(ü)m(ü)z* (T2 B5), *t(a)ş(ı)kd(ı)m(ı)z* (KT K8), *t(e)gd(i)m(i)z* (T1 K11), *tutd(u)m(u)z* (T2 B6), tüşürt(ü)m(ü)z

[52] Örnekteki gibi yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra bu ek Talat Tekin tarafından hep düz biçimde verilmektedir: *buzd(u)m(ı)z*. Şirin (2016) ve Ölmez (2015) de aynı şekilde bu yapıları düz-dar biçimde okumaktadır. Berta (2010) ve Aydın (2015b)'da ise yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ek dudak uyumuna göre verilmektektedir.

(T1 K3), *y(a)nt(ı)m(ı)z* (T1 K4), *y(a)ńd(ı)m(ı)z* (T2 B6), *y(a)nturt(u)m(u)z* (T2 G1), *yolıd(ı)m(ı)z* (T2 B4), *yorıd(ı)m(ı)z* (KT D37), *yükünt(ü)rt(ü)m(ü)z* (KT D18).

Runik harfli metinlerde ekin her iki ünlüsü de hemen hiç yazılmamıştır. Yalnız Çoyr Yazıtı'nda *(a)dr(ı)ldım(ı)z* örneğinde ekin ilk ünlüsü yazımda gösterilmiştir. Ekin ünlüleri yazılmasa da bu metinlerde çokluk 1. şahıs görülen geçmiş zaman ekinin dudak uyumuna girdiğini söylemek mümkündür. Öncelikle metinlerin imlâ özellikleri buna imkân verir. Yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ek ünlüsü düz-dar /I/ şeklinde olsaydı Runik alfabenin imlâ özelliklerine göre yazılması gerekirdi. Ayrıca yazıtlara yakın tarihlerde yazılan Manihesit ve Budist çevre eserlerinde dudak uyumunun görülmesinden yola çıkarak ekin bu metinlerde de dudak uyumuna girdiği sonucuna ulaşılabilir.

Maniheist Uygur Metinleri: *açıt<t>ım(ı)z agrıt<t>ım(ı)z* (Huast. 95), *agıtd(ı)m(ı)z* (Huast. 224), *alkanmad(ı)m(ı)z* (Huast. 250), *anuntumuz* (M3 47:3), *artatd(ı)m(ı)z* (Huast. 146), *bad(ı)m(ı)z* (Huast. 274), *bardamaz* (M1 10:12), *barmad(ı)m(ı)z* (Huast. 306), *berd(i)m(i)z* (Huast. 276), *b(e)rt<t>im(i)z* (Huast. 89), *b(e)rtd(i)m(i)z* (Huast. 367), *biltim(i)z* (Huast. 200), *biltimi[z]* (M3 7:9), *boltumuz* (TT II A: 54), *bultumaz* (HamTouen 16:5), *bultumuz* (HamTouen 20:11), *busantmaz* (HamTouen 20:13), *egsüt<t>ümüz k(e)rget<t>tim(i)z* (Huast. 370-371), *teginür ertim(i)z* (M3 34:14), *eşidtmiz* (HamTouen 20:8), *eşidtimiz* (HamTouen 20:7), *ı-dtmz* (HamTouen 5:81), *ıdtımz* (HamTouen 29:12), *ınantım(ı)z tayantım(ı)z* (Huast. 213-214), *igided(i)m(i)z* (Huast. 137), *isledemez* (M1 10:13), *işled(i)m(i)z* (Huast. 153), *kamşatt(ı)m(ı)z* (Huast. 225), *keltemez* (M1 10:12), *keltimez* (HamTouen 16:4), *kılt(ı)m(ı)z* (Huast. 91), *kltımz* (M3 37:0), *kertkünmed(i)m(i)z* (Huast. 109), *korkıt<t>(ı)m(ı)z ürkit<t>(i)m(i)z* (Huast. 125-126), *oztumuz* (M3 35:3_2), *ölürdüm(ü)z* (Huast. 128), *ölürdümüz* (Huast. 148), *sevintimiz* (HamTouen 20:12), *sözled(i)m(i)z* (Huast. 144), *tamgalad(ı)m(ı)z* (Huast. 216), *uduntumuz tapınt(ı)m(ı)z* (Huast. 187), *tapınt(ı)mız* (Huast. 190), *t(e)vled(i)m(i)z körled(i)m(i)z erser* (Huast. 149), *tıdtım(ı)z* (Huast. 113), *töktümüz saçtım(ı)z* (Huast. 277), *tuydumuz* (M3 7:8), *ukdumuz* (M3 7:10), *umad(ı)m(ı)z* (Huast. 271), *umadımız* (HamTouen 22:15), *urt(u)muz yünt<t>ümüz* (Huast. 126-127), üzned(i)m(i)z (Huast. 111), *yaŋ(ı)lt(ı)m(ı)z* (Huast. 157), *yed(i)m(i)z* (Huast. 151), yelviled(i)m(i)z (Huast. 147), *yorımad(ı)m(ı)z* (Huast. 366), *yüküntümüz* (Huast. 177).

İncelenen Manihesit çevre metinlerinden Huastuanift'te çokluk 1. şahıs görülen geçmiş zaman ekinin oldukça fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu metinde ek ünlüleri çoğunlukla yazılmamıştır. Onun dışında ekin ilk ünlüsünün yazılıp ikinci ünlüsünün gösterilmediği biçimler ikinci sırada gelir. Yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ek ünlüsü genelde yazılmaktadır. Bu özellikler bu metinler ile Runik harfli metinlerin imlâ husussiyetlerinin bazı noktalarda ortaklaştığını göstermektedir. Huastuanift ve diğer metinlerdeki örneklere bakıldığında ekin dudak uyumuna girdiği anlaşılır. Ekin /I/'li ve /U/'lu biçimleri yanında /A/ ünlüsü ile -DAmAz, -DImAz ve ilk ünlüsü yazılmamış olarak -DmAz şekilleri de tanıklanmaktadır. Bu /A/'lı biçimlerin tanıklandığı metinler şunlardır: M1 10 (*bardamaz, isledemez, keltemez*), HamTouen 16 (*keltimez, bultumaz*), HamTouen 20 (*busantmaz*). /A/ ünlülü biçimler genellikle düz ünlülü tabanlardan sonra yer almaktadır. Bu durumda Maniheist metinlerde ve hatta Runik harfli metinlerde düz tabanlı olup ek ünlüsü yazılmayan biçimleri /A/ sesi ile okumak mümkündür. Bunun yanında HamTouen 16'da ilginç bir şekilde yuvarlak ünlülü tabandan sonra ekin /A/'lı biçimi görülmektedir: *bultumaz*. Tespit edilen yapılar içinde dudak uyumuna aykırı olarak ortaya çıkan tek örnek budur.

Budist Uygur Metinleri: *bultumuz* (Sekiz 365), *teginmegey ertim(i)z* (KP VIII:1), *erdim(i)z* (MaytH. 13: 9r13), *ıdtım(ı)z* (KP 49:3), *kıltmz* (Sekiz 367), *kltımz* (SekizK 367), *ötüntümüz* (MaytS. 1r12), *tegintimz* (MaytS. 1v4), *tükedi-mz (*MaytS. 12r1-2), *yagadım[ız]* (MaytS. 10v12).

Budist metinlerde tespit edilen örnekler sınırlı sayıda olup tamamı dudak uyumuna girmektedir. Ekin ikinci ünlüsünün yazılmama temayülü burada da görülür. Ekin /A/'lı varyantları bu metinlerde tanıklanmamıştır.

3.10. –DXŋXz Çokluk 2. Şahıs Görülen Geçmiş Zaman Eki:

Hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına –dXŋXz şeklinde getirilen bu ekin ünlüleri Runik harfli metinlerde hemen hiç gösterilmemiştir. Sadece YE 26'da *irtiŋ(i)z* örneğinde ekin ilk ünlüsü yazılmıştır, ikinci ünlüsünün bu metinlerde yazıldığı bir örneğe ise hiç rastlanılmamıştır.

Runik Harfli Metinler: *(a)dr(ı)ld(ı)ŋ(ı)z* (YE 98:2), *b(a)rd(ı)ŋ(ı)z* (O 12), *b(a)rd(ı)g(ı)z* (KT GD), *irtiŋ(i)z* (YE 26:11), *(e)rt(i)ŋ(i)z* (YE 48:6), *(e)rt(i)g(i)z* (KT K9), *k(a)zg(a)nd(ı)ŋ(ı)z* (YE 98:1), *ökünm(e)d(i)ŋ(i)z* (YE 26:12).

Maniheist Uygur Metinleri: *boltuŋuzlar* (M3 15:5), *ert(i)ŋ(i)zler* (M2 6:10), *sözledügüz* (HamTouen 21:9), *tudadıŋız* (HamTouen 1:42), *tirltiŋzl[er]* (M3 42:5), *y(a)rl(ı)kad(ı)ŋız* (TT II A:45).

Budist Uygur Metinleri: *aytıŋız* (Sekiz 240), *barıg-sadıŋaz* (KP 68:8), *biltiŋiz* (BT I A1:13), *birdiŋiz* (MaytS. 12r10), *boltuŋuz* (KP 66:7), *bultuŋuz mu* (KP 55:1), *keltiŋiz* (KP 47:4), *kirtküntüŋüz mü* (KP Ek:6), *yidiŋiz* (Höllen 8).

İncelenen Maniheist çevre metinlerinde ek ünlülerinin dudak uyumuna girdiği görülür. Yalnız *sözledügüz* örneğinde fiil tabanının son hecesi düz ünlülü olduğu hâlde ek yuvarlak biçimde getirilmiştir. Ağca, HamTouen 21 numaralı bu metnin erken tarihli olup burada görülen yuvarlaklaşma hadisesinin ağız sızması olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu metinde ağız sızması olarak değerlendirilebilecek başka dil özelliklerinin de görüldüğünü vurgular (*siler*, *-sA* şart eki gibi) (2006: 53).

Maniheist metinlerde ek ünlülerinin yazılmadığı durumlar görülebilmekteyse de Budist metinlerdeki örneklerin hepsinde ek ünlüleri yazımda gösterilmiştir. Budist çevrede tanıklanan bu örneklerin hepsi dudak uyumuna uymaktadır. Ayrıca tek bir yerde düz ünlülü tabandan sonra ekin ilk ünlüsü dar /ı/, ikincisi ise geniş /a/ şeklindedir: *barıg-sadıŋaz* (KP 68). 10. yüzyılın başlarına tarihlendirilen KP metninde başka eklerde de /A/ ünlüsü sıkça tanıklanmaktadır. Bu örnekten yola çıkarak Runik harfli metinler ile Maniheist çevre metinlerinde çokluk 2. şahıs görülen geçmiş zaman ekinin ünlülerinin düz ünlülü tabanlardan sonra yazılmadığı -ki ünlüsü yazılmayan örneklerin hepsi düz ünlülü tabanlardan oluşmaktadır- yapıların /A/'lı biçimde -dAŋAz olarak okunması mümkündür. Ayrıca Maniheist ve Budist çevrede bu ekin dudak uyumuna göre şekillenmesi Runik harfli metinlerde de dudak uyumuna girdiğini düşündürür.

3.11. +X- İsimden Fiil Yapım Eki:

Ünlü isimden fiil yapım eki her üç gruba ait metinlerde çoğunlukla her koşulda

tabana +A- biçiminde getirilmektedir. Yalnız taranan metinlerde *agrı-*, *alŋu-*, *biti-*, *boşu-*, *ükli- yagrı-*, *yaru-*, *yıdı-* örneklerinde isimden fiil yapım eki +I- ve +U- şeklinde görülmektedir. Bu kelimelerde *boşu-*, *biti-*, *yıdı-* örneklerinde ekin dudak uyumuna girdiği görülse de *alŋu-*, *ükli-*, *yaru-* fiillerinde böyle bir uyumdan söz edilemez. Bu örneklerdeki durumun fonolojik değil daha çok leksikal kaynaklı olduğu düşünülebilir. *agrı-*, *boşu-*, *ükli-* hem Maniheist hem Budist eserlerde, *yıdı-* hem Runik harfli hem Maniheist metinlerde, *biti-* ise her üç çevreye ait metinlerde aynı şekilde görülmektedir. Bu nedenle söz konusu durumun kronolojik ve diyalektik bir sebepten kaynaklanması da mümkün değildir. Runik harfli metinlerde çekimli fiil durumunda söz içinde kalan ek ünlüsü çoğunlukla yazılmamıştır.

Runik Harfli Metinler: *(a)ş(a)-* (T1 K3), *(a)t(a)-* (Tar. D5), *b(e)d(i)z(e)-* (A 43:1), *biti-* (KT G13), *k(a)mş(a)-* (Irk 16), *k(a)zg(a)-* (T2 D4), *kırg(a)-* (BK K11), *kubr(a)-* (ŞU K5), *kür(e)-* (KT D23), *(o)gur(a)-* (Talas 2:8), *sıgta-* (BK D5), *tigr(e)-* (Irk 50), *t(i)l(e)-* (T1 D6), *tüke-* (Irk 3), *tüşne-* (Irk 61), *ula-* (Irk 48), *y(a)grı-* (Irk 16), *y(a)ş(a)-* (KÇ 3), *yıdı-* (Irk 59), *yimşa-* (KT G5), *yol(a)-* (BK GD).

Maniheist Uygur Metinleri: *agrı-* (M3 11:2_2), *aşa-* (DreiPrinzen 42), *ata-* (M1 9:8), *biti-* (M1 28:22), *boşu-* (Huast 326), *kamşa-* (BT V 10:190), *kiŋe-* (ManBuch 147:7), *kısga-* (M1 21:3), *kora-* (ManWett 80), *kurşa-* (BT V 23:520), *kuvra-* (M3 21:13), *küçe-* (BT V 16:341), *küre-* (ManWett 71), *küse-* (M1 10:10), *meŋze-* (M1 23:27), *ogla-* (M3 22:2_2), *ogşa-* (Windgott 50), *orna-* (BT V 10:179), *ota-* (M1 15:6), *oyna-* (BT V 18:390), *öçe-* (ManWett 54), *örte-* (M3 12:1), *sına-* (ManWett 42), *tile-* (ManTürkFrag 19), *tüke-* (HamTouen 5:16), *tülte-* (Windgott 35), *ula-* (M3 22:13), *ükli-* (M3 20:10), *yalana-* (BT V 20:435), *y(a)ru-* (M1 15:4), *yaşa-* (M3 10:10_2), *yaşu-* (M1 21:4), *yayka-* (M3 10:6), *yıdı-* (M1 6:5), *yumuşa-* (M1 24:9).

Budist Uygur Metinleri: *agna-* (KP 58:7), *agrı-* (Heilk II 2:28), *alŋu-* (KP 37:2), *aşa-* (KP 50:5), *ata-* (U II 3:4), *biti-* (Sekiz 52), *boşu-* (ZiemeBhai 7), *esne-* (MaytS. 153v30), *kamşa-* (Sekiz 421), *kana-* (Heilk II 3:3), *kanı-* (Höllen 10), *kazga-* (KP 12:7), *keŋşe-* (MaytS. 11v16), *kına-* (U II 8:13), *kuvra-* (Sekiz 221), *küçe-* (Höllen 43), *küse-* (MaytS. 8v22), *meŋize-* (U III 29:33), *ogla-* (TT X 448), *ogra-* (U III 34:2), *okşa-* (MaytS. 3r26),

orna- (Sekiz 260), *ota-* (Heilk II 3:84), *öçe-* (TT X 452), *ögre-*[53] (MaytS. 64v9), *örte-* (Sekiz 115), *sana-* (MaytS. 9r6), *sıkta-* (U III 42:26), *suva-* (KP 1:3), *tile-* (U II 3:3), *tona-* (Sekiz 392), *tuma-* (Heilk II 5:27), *tüke-* (MaytS. 12r1), *tülte-* (MaytH. 14: 7v14), *ükli-* (Sekiz 104), *yaga-* (MaytS. 10v12), *yalına-* (TT X 358), *yaşa-* (KP 24:4), *yiriŋe-* (MaytS. 12v10), *yola-* (MaytS. 12v7), *yumşa-* (Heilk II 2:13).

3.12. –Xn Fiilden İsim Yapım Eki:

Ek hem vokal hem de konsonantla biten fiil tabanlarına -Xn şeklinde gelmektedir. Ek ünlüsü dudak uyumuna girer. Düz ünlülü tabanlardan sonra /I/, yuvarlak ünlüye sahip tabanlardan sonra ise /U/ şeklindedir. Marcel Erdal bu ekin baskın bir nitelikte olduğunu belirtir (1991: 300): *uza- > uzun*, *yaru- > yarın* yapılarında görüldüğü gibi fiil tabanındaki ünlü bu ek karşısında düşer ve genelde /U/~/I/ arasında değişkenlik gösteren ekin biçimlerinden biri getirilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)d(ı)n* (KT G12, Tes D2), *(i)y(i)n* (O 5), *k(a)l(ı)n* (T1 G6), *k(a)lın* (YE 120:2), *kelin* (KT K9), *kıy(ı)n* (ŞU D2), *tüg(ü)n* (T2 D4), *tügün* (Irk 18), *uz(u)n* (T2 D2), *uzun* (Irk 47), *y(a)r(ı)n* (Irk 22).

Maniheist Uygur Metinleri: *ad(ı)n* (M3 12:14), *adın* (DreiPrinzen 112), *bolun* (M3 24:10), *bütün* (M3 41:4), *kalın* (BT V 23:517), *kıy(ı)n* (M3 39:7), *kösün* (M3 37:17), *oyun* (BT V 18:390), *örten* (<*örte-* M1 9:13), *tütün* (M2 11:20), *uzun* (Huast. 155), *yakın* (M3 17:1), *yaln* (M3 41:1_3), *yalan* (BT V 20:435), *yaşın* (M1 25:34), *yarın* (M3 7:16_2), *yodun* (M1 9:11).

Budist Uygur Metinleri: *adan* (MaytS. 122v9), *adın* (KP 7:3), *bütün* (U III 41:5), *ekin* (Sekiz 14), *esin* (U II 2:5_2), *iyin* (U III 29:19), *kalın* (KP 70:5), *kösün* (MaytS. 12v13), *oyun* (Panc B3:203), san (Sekiz 54), *tütün* (TT V A:130), *uzun* (MaytS. 1v9), *ükün* (Sekiz 102), *yakın* (TT X 172), *yalan* (MaytH. 13: 9v25), *yalın* (Höllen 38), *yarun* **(**MaytS. 15r5).

Yukarıda verilen örneklerde dudak uyumuna aykırı olarak *yarun* (<yaru-) biçimi

[53] Bkz. Marcel Erdal, *OTWF*, s. 33; Tekin 1993, s. 201-202.

bulunmaktadır. Bu yapının *yarın* şekli de metinlerde yer alır. Erdal, *yarın* şeklinin sadece Karahanlı ve Maniheist Uygur metinlerinde yer alırken, bütün Budist metinlerde sadece *yarun* biçiminin bulunduğuna işaret eder. Bu çalışmada yapılan taramalarda da aynı durum gözlenmektedir. Buna göre Karahanlı metinlerinin arkaik eğilimi sürdürdüğü düşünülebilir. Ayrıca bunu Doğu ve Batı Türkçelerine ait ağızları gösteren bir özellik olarak da ele almak mümkündür ki Eski Türklere Maniheizm ve İslâm etkileri batıdan, Budizm tesiri ise doğudan gelmiştir (1991: 300).

Bunun dışında erken tarihli Maniheist metinlerden bir örnekte *yalan* "alev" bir örnekte de *yaln* biçimleri bulunmaktadır. İlki BT V 20 numaralı metinde, diğeri ise M3 27 numaralı metinde geçmektedir. Her iki metin de 2. grupta yer alan erken dönem Maniheist çevre metinlerindendir. Maytrismit'in Sengim-Murtuk nüshasında ise yine -Xn ekiyle türemiş olan *adan* ve *adın* biçimleri bir arada bulunur. Maytrisimit de erken dönemde oluşturulmuş Budist çevreye ait bir metindir ve geçiş dönemi eserlerinden biridir. Bu nedenle metinde hem kelime tabanları hem de eklerde geniş /A/'lı ve dar /I, U/'lu şekilde ikili biçimler çok fazla görülmektedir: *savag ~ savıg, burhan-naŋ ~ burhan-nıŋ, kim-neŋ ~ kim-niŋ, agaz ~ agız, bakar ~ bakır, yavız ~ yavaz*. BT V 20'deki *yalan* ve Maytrismit'teki *adan* ve *adın* biçimlerine bakarak -Xn ekinin ünlüsünün önceki dönemlerde düz-geniş /A/'lı biçimlerinin de bulunduğu, düz-geniş ünlülü tabanlara bu şekilde getirildiği düşünülebilir. Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü yazılmayan ve düz-geniş ünlüye sahip tabanlarda da -An biçiminin varlığı mümkündür. Bu durumda ek ünlüsü önce altılı değişkenlik gösterirken daha sonra yalnızca dar biçimleri kullanılmaya başlanmış, dörtlü ses uyumuna girmiştir denilebilir.

III. BÖLÜM
BAĞLANTI ÜNLÜSÜNE GÖRE EKLER

Konsonantla biten bir taban ve konsonantla başlayan bir ek arasında ekin kelimeye daha kolay bağlanmasını sağlamak için ortaya çıkan sese bağlantı ünlüsü denilir. Bağlantı ünlüsü ekin bir parçası değildir ve söz konusu durumda ortaya çıkar. Kelime tabanı ile ek arasında beliren ünlünün bağlantı ünlüsü mü olduğu yoksa ekin bünyesine dâhil mi olduğu konusu tartışmalıdır ve duruma göre değişiklik göstermektedir. Ahmet Bican Ercilasun bunu belirleyebilmek için şöyle bir yöntem kullanır:

> Ünsüzden önce gelen ünlünün yardımcı ses olup olmadığını ayırt etmenin yolu, ünlüyle biten bir tabana ekin nasıl eklendiğine bakmaktır. Meselâ *görün-*, *giyin-*; *korkut-*; *koşuş-*, *yazış-*; *kırık*, *dökük*; *başım*, *gözüm* örneklerine bakalım. Örneklerdeki *–n-, -t-, -ş-, -k, +m* ünsüzlerinden önce gelen dar ünsüzler yardımcı ses midir, eke dâhil midir? Sorunun cevabını bulmak için aynı ekleri, ünlüyle biten tabanlara getirelim: *tara-n-*, *süsle-n-*; *başla-t-*, *yükle-t-*; *ağla-ş-*, *bekle-ş-*; *çürü-k*, *çatla-k*; *anne+m*, *baba+m*. Ünlüyle biten tabanlara doğrudan doğruya gelebildiklerine göre bu örneklerdeki ekleri *–n-, -t-, -ş-, -k, +m* olarak kabul etmek; aradaki ünlüyü yardımcı ses saymak gerekir (2014a: 349).

Bunun dışında kelime tabanı ile ek arasında /y/ yardımcı sesinin belirmesi de vokalin eke ait olup olmadığını belirlememizi sağlar. Şöyle ki Eski Türkçede şimdiki-geniş zaman eki örnek olarak konsonantla biten *kel-* fiiline *kelir* şeklinde eklenmiştir. Buradaki /i/ sesinin bağlantı ünlüsü mü ek ünlüsü mü olduğunu anlayabilmek için ekin vokalle biten bir fiil tabanından sonraki durumuna bakmak gerekir. Örneğin; *nomla-* fiilinde bu ek *nomlayur* şeklinde görülmektedir. Eğer *kelir* örneğinde aradaki ses bağlantı ünlüsü olsaydı ve ek sadece –r biçiminde olsaydı vokalle biten bu fiile *nomlar* şeklinde gelebilmesi gerekirdi. Bu da gösteriyor ki erken tarihli metinlerde şimdiki-geniş zaman eki –(y)Xr biçimindedir.

1. Bağlantı Ünlüsü İkili Değişkenlik Gösteren Morfemler

Bu grupta yer alan eklerin sayısı çok fazla olmamakla birlikte daha ziyade yapım

eklerinden oluşur. Bunlar içinde de isme gelen ekler ağır basar. Yapım eklerinin çekim eklerine göre daha az kullanılması birçok durumda ek alamorflarının daha az çeşitte olmasına sebep olmaktadır. Ayrıca Korkmaz'ın (1994) ifade ettiği gibi isme gelen bazı yapım eklerinin 8. yüzyıldan önce -çok eski sayılmayacak bir dönemde- müstakil kelimelerden gramerleşerek oluştuğu düşünülürse bu eklerin sadece damak uyumuna göre iki altbiçime sahip olması olağandır.

1.1. Bağlantı Ünlüsü Düz-Geniş (A) Fonemli Morfemler

Araştırmacılar tarafınan Türkçede çoğunlukla sadece dar ünlüler bağlantı ünlüsü olarak kabul edilmektedir (Gabain 1998: 33). Dildeki eklerin ve bağlantı seslerinin ağırlıklı olarak /I, U/ seslerinden oluşması da buna imkân vermektedir. Ercilasun vokalle biten bir taban ve vokalle başlayan bir ek arasındaki fonetik çatışmayı gidermek için en az çaba kanununa en uygun ünsüz olan /y/ sesinin seçildiğini belirtir. Aynı şekilde bağlantı ünlülerinde de en az çaba kanununa uygun olarak dar ünlüler tercih edilmiştir:

> Dar ünlülerin geniş ünlülere göre daha az çabayla çıkarıldığı, dilde görülen daralma olaylarının genişlemeye göre çok daha fazla olmasından da bellidir. Nitekim dil yalnız bu imkânsızlığı çözmek için değil diğer alıntılarda da aynı seçimi yapmış; *akl, ilm, şükr* gibi alıntıları, Türkçenin ses düzenine sokmak için geniş ünlüleri değil dar ünlüleri tercih etmiştir. Sistem gayet mantıklı ve açıktır; sistemin dışında görünen örneklerin başka şekilde değerlendirilmesi gerekir. Elbette konuya eş zamanlı gramer açısından yaklaşıyorum ve dilin belli bir lehçesinden ve belli bir tarihî kesitinden bahsediyorum. Ele aldığım kesit Bugünkü Türkiye Türkçesidir (Ercilasun 2014a:348).

Yalnız hem Eski Türkçede bilhassa erken dönem metinlerinde bu başlık altında aşağıda verilen eklerin bağlantı ünlüsünün daima düz-geniş biçimde olması hem de dörtlü ve altılı değişkenlik gösteren eklerde düz-geniş biçimlere de rastlanması /A/ sesinin de bağlantı ünlüsü olarak kullanıldığını göstermektedir.

1.1.1. –(A)yXn Teklik 1. Şahıs Emir-İstek Eki:

Teklik 1. şahıs emir-istek eki vokalle biten tabanlara genelde -yIn, konsonantla

biten tabanlara ise /A/ bağlantı ünlüsü vasıtasıyla -AyIn şeklinde getirilmektedir. Ek ünlüsü çoğunlukla düz-dar biçimdeyken bağlantı ünlüsü her koşulda düz-geniş şekilde metinlerde yer alır. Runik harfli metinlerde ek ünlüsü çoğu zaman yazımda gösterilmiştir. Yalnız bağlantı ünlüsü *y(a)l(ı)kay(ı)n* (YE 10:10) örneği dışında bu metinlerde hiçbir zaman yazılmamıştır. Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılan metinlerde her zaman /A/ olarak görülen bağlantı ünlüsünün Runik harfli metinlerde de aynı şekilde olması beklenir.

Runik Harfli Metinler: *(a)l(a)yın* (Irk 58), *aṅ(ı)t(a)y(i)n* (BK D41), *(a)rtatm(a)yın* (Irk 59), *(a)y(a)yın* (T1 K8), *bulg(a)yın* (ŞU G4), *ıdm(a)yin* (BK D33), *ig(i)d(e)yin* (KT D28), *it(e)yin* (KT D 39), *kış(a)yin* (T1 B5), *koon(a)yin* (KT G7), *ölür(e)yin* (KT D10), *t(a)şık(a)yın* (ŞU D10), *t(e)g(e)yin* (T1 G4), *tıŋl(a)yın* (Irk 58), *tur(a)y(ı)n* (Tar. G4), *tüş(e)yin* (T1 K6), *ur(a)y(ı)n* (A 88:1), *ur(u)gs(ı)r(a)t(a)yin* (KT D10), *uyın* (Irk 45), *y(a)l(ı)kay(ı)n* (YE 10:10), *y(a)zm(a)yın* (ŞU B5), *yogl(a)t(a)yin* (T1 K7), *yıdıtm(a)yın* (Irk 59), *yorıyın* (Irk 45).

Maniheist Uygur Metinleri: *atayın* (M3 26:3_4), *ay-gayn* (M1 12:20), *baray(ı)n* (DreiPrinzen 63), *bol-ayan* (M1 12:11), *bulayın* (M3 24:8), *edmeyin* (M3 25:10_2), *erksireyin* (M2 6:8), *erteyn* (BT V 14:271), *ıdayın* (HamTouen 22:7), *ıdayn* (HamTouen 28:7), *kılayın* (M2 6:10_2), *kirey(i)n* (M2 8:13_2), *kötürmeyin* (M2 6:14_2), *oluray(ı)n* (M1 33:5), *olurdmayın* (M3 25:12_2), *sözleyin* (M3 14:11), *tirileyin* (M3 26:3_3), *tutay(ı)n* (M3 41:3).

Budist Uygur Metinleri: *açayın* (Sukh 42), *açınayın* (KP 73:4), *alay(ı)n* (Panc B3:199), *barayın* (KP 19:1), *berteyin* (KP 9:7), *bertmeyin* (KP 12:1), *bireyin* (SekizK 241), *bireyn* (Sekiz 241), *bolayın* (U II 8:5), *bolayn* (U II 1:13), *boşgurayın* (Sukh 19), *büteyin* (Sukh 20), *egideyin* (KP 70:2), *elteyin* (KP 75:5), *ereyin* (MaytS. 10r19), *ıdayın* (TT X 78), *kemişeyin* (U III 47:18), *kılayın* (KP 12:3), *kirey(i)n* (KP 15:6), *kitereyin* (U III 42.20), *köreyin* (TT X 202), *körmeyin* (KP 63:2), *küdeyin* (MaytS. 12r25), *nomlayın* (U III 11:10), *ozgurayın* (U III 45:2_2), *sıkurayın erdi* (MaytH. 10:2a17), *tileyn* (U II 1:12), *tüşüreyin* (TT V A:122), *yaratayın* (U III 11:6), *yimireyin* (TT X 201).

1.1.2. –(A)lXn/ -(A)lXm Çokluk 1. Şahıs Emir-İstek Eki:

Vokalle biten fiil tabanlarına -lXm, konsonantla biten fiil tabanlarına ise -(A)lXm şeklinde getirilen ekin hem bağlantı ünlüsü hem de ek ünlüsü Runik harfli metinlerde hiç gösterilmemiştir. Maniheist ve Budist çevrede oluşturulan metinlerde ise çok az örnekte ya bağlantı ünlüsü ya da ek ünlüsünden birinin yazılmadığı görülür. Ekin bağlantı ünlüsü Maniheist ve Budist çevre metinlerinde her koşulda /A/ biçimindedir. Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsünün hiç yazılmaması bu sesin diğer çevre metinlerindeki gibi düz-geniş bir ses olması gerektiğini desteklemektedir. Çünkü Türk Runik alfabesinde söz başı ve söz içi /a-e/ sesleri yazımda çoğu zaman gösterilmez.

Runik Harfli Metinler: *(a)dr(ı)lm(a)l(ı)m* (O 11), *(a)zm(a)l(ı)m* (O 11), *b(a)s(ı)n(a)l(ı)m* (T2 B4), *k(a)b(ı)ş(a)l(ı)m* (T1 D3, ŞU D11), *kış(a)l(ı)m* (T1 G4, YE 68:14), *sül(e)l(i)m* (T1 D3), *t(e)g(e)l(i)m* (T2 B4), *tir(i)l(e)l(i)m* (T1 K9), *y(a)n(a)l(ı)m* (T2 B2), *yorıl(ı)m* (T1 K5).

Maniheist Uygur Metinleri: *aç(a)lım* (BT V 5:81), *adr(ı)lmal(ı)m* (M2 8:17$_2$), *baral(ı)m* (ManWett 82), *birelim* (M3 29:9), *bolalım* (M1 29:31), *brtmalım* (M3 30:6), *erelim* (M2 10:8), *ıdalam* (HamTouen 20:6), *ıdalım* (HamTouen 26:3), *işidelim* (M2 11:3), *körelim* (M1 11:17), *kurtulalım* (M2 11:5), *oluralım* (M2 9:20), *ögelim* (M2 9:5), *ötünelim* (M3 30:5), *sınalım* (ManWett 42), *sınışal(ı)m* (ManWett 83), *talulalım* (M3 30:7), *tapınalım* (M2 11:4), *turalım* (M3 28:27), *unıtal-am* (M1 11:19).

Budist Uygur Metinleri: *açalım yadalım erdi* (MaytS. 70v19), *alalım* (U II 8:82), *baralım* (U III 56:5), *bilelim* (Sekiz 379), *birelim* (TT V A:76), *bolalım* (KP 30:3), *erelim* (Sekiz 262), *işidmelim erdi* (MaytS. 70r23), *körmelim erdi* (MaytS. 70r22), *ozalım* (KP 52:1), *ökünelim* (U II 8:62), *ötünelim* (Sekiz 368), *söz-lelim* (Heilk II 3:12), *tapınalım* (KP 49:6), *teginelim* (Sekiz 380), *turmalım* (U III 56:3), *tutalım* (SekizK 370), *tutalm* (Sekiz 370), *udunalım* (KP 49:6), *ukalım* (Sekiz 379), *yadalım erdi* (MaytS. 70v19).

1.1.3. +(A)D- İsimden Fiil Yapım Eki:

Bu isimden isim yapım ekinin ünlüsü Runik harfli metinlerde sadece *ulgat-* (YE 7:2) ve *t(e)rit-* (Irk 50) örneklerinde yazılmıştır. Bu ikisi dışındaki örneklerde bağlantı ünlüsü, söz içinde kaldığı için Runik metinlerin imlâsı gereği gösterilmemiştir. Onun dışındaki tüm örneklerde düz ve geniştir. *t(e)rit-* kelimesindeki /i/, burada dar biçimi görülen tek istisnadır ve bu kelimenin "ter" kelimesiyle ilgisi mutlak olduğu hâlde oluşumu netlik kazanmamıştır. Bu nedenle, kesinliği olmayan tek bir istisnası olduğu için bağlantı ünlüsünün her zaman düz ve geniş olduğunu ve dudak uyumuna girmediğini söylemekte sakınca yoktur.

Runik Harfli Metinler: *b(a)ş(a)d-* (BK G8), *buln(a)d-* (KÇ 22), *buŋ(a)d-* (T1 K2), *küŋ(e)d-* (KT D 13), *kuul(a)d-* (KT D13), *og(a)d-* (YE 51:2), *t(e)rit-* (Irk 50), *ulg(a)t-* (YE 29:1), *ulgat-* (YE 7:2), *y(a)g(ı)d-* (ŞU K4), *yok(a)d-* (KT D10).

Maniheist Uygur Metinleri: *alŋad-* (MannWett 62), *b(e)ged-* (TT II A:43), *eded-* (Windgott 9), *kıvad-* (M1 28:15), *közed-* (HamTouen 28:5:3), *kutad-* (M3 46:6_2), *ö-ŋed-* (BT V 21:458), *ulgad-* (Windgott 9), *yiged-* (BT V 22:405).

Budist Uygur Metinleri: *alŋad-* (TT V A:88), *kırgılat-* (U III 55:16), *közed-* (Sekiz 48), *kutad-* (U II 3:1), *muŋad-* (TT X 21), *öŋed-* (Heilk II 3:39), *ulgad-* (MaytS. 7v22), *yiged-* (Sekiz 267), *yokad-* (KP 54:1-2).

y(a)g(ı)d- sözcüğü vokalle bittiği için ek sadece +d- şeklinde görülmektedir. İncelenen metinlerde bunun dışında vokalle biten başka bir tabana gelmiş örneği bulunmamaktadır. Dolayısıyla buradaki /A/ sesinin ek ünlüsü değil de bağlantı ünlüsü olduğunu gösteren tek örnek budur. Zeynep Korkmaz +(A)d- ekinin *adın*, *adınçıg*, *adır-* gibi Eski Türkçede birçok yapının kökü olarak tasarlanan **ad-* fiilinin ekleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedir (1990: 143). Ek ünlüsünün sadece ikili ses uyumuna girip dar ve yuvarlak biçimlerinin bulunmaması Korkmaz'ın bu görüşünü desteklemekte ve bu ekin gramerleşme sürecinin henüz çok ileri bir aşamada olmadığını göstermektedir.

1.1.4. +(A)r- İsimden Fiil Yapım Eki:

Daha çok renk adlarından yapılan fiillerde görülen bu ek vokalle biten tabanlara

+Ar-, konsonantla sonlanan tabanlara ise +r- şeklinde getirilmektedir. Bağlantı ünlüsü her koşulda tabana düz-geniş biçimde getirilmektedir. Runik harfli metinlerden sadece Irk Bitig'de bir örneği bulunmuştur.

Korkmaz, bu ekin *er-* fiilinden ekleşerek oluştuğunu belirtmektedir. Buna göre Kaşgarlı Mahmud tarafından da bu şekilde açıklanmış olan yapıdan anlaşıldığı üzere *er-* yardımcı fiili 8.-11. yüzyıllar arasındaki evrede bir yandan yardımcı fiil görevini devam ettirirken bir yandan da birleştiği sıfatlar ile kaynaşarak bir hâlden bir hâle dönüşmeyi ifade eden geçişsiz fiil türetme eki hâline gelmiştir. Fakat bu yapı Köktürkçede tam olarak ekleşememiştir ve bu dönemde bir geçiş devresinde bulunmaktadır (1990: 144). +(A)r- ekine dair Runik harfli metinlerde tek bir örnek bulunabilmiş olması Korkmaz'ın görüşünü desteklemektedir. Bu durumda +(A)r- ekinin bu çalışmada incelenen dönem için çok yeni bir ek olduğu, dolayısıyla gramerleşme sürecinin başlarında olduğu için bağlantı ünlüsünün yalnızca /A/'lı biçimlerinin bulunduğu söylenebilir. Vahit Türk ise *er-* fiilinden gelişen +(A)r- ve *ol-* fiilinden gelişen +(A)l- eklerinde, dar ünlülerin kullanılmamasını; *er-* ve *ol-* fiillerinin geniş ünlülerinin, eklendikleri kelimelerin ünlülerine baskın çıkmasıyla açıklanabileceğini belirtir (2006: 190).

Runik Harfli Metinler: *t(a)ŋl(a)r-* (Irk 26).

Maniheist Uygur Metinleri: *b(e)lgür-* (Windgott 11), *ermegür-* (TT II A: 94), *kadgur-* (M2 8:6), *karar-* (M3 17:7), *sargar-* (M3 46:1), *tüner-* (Huast. 199), *ürüŋer-* (M3 46:3), *yaŋır-* (< yanı+r-, TT II A: 84), *yaşar-* (M3 20:10).

Budist Uygur Metinleri: *alar-* (MaytS. 58v26), *b(e)lgür-* (TT V A:79), *eskir-* (MaytS. 52v16), *kapar-* (U III 45:12), *karar-* (Sukh 50), *keber-* (TT X 548), *kızar-* (Höllen 33), *tüner-* (MaytS. 11r5), *yaŋkur-* (MaytS. 18v12).

Yukarıdaki örneklere *ögir-* fiilini de eklemek mümkün olabilir. Şinasi Tekin "sevinmek" anlamındaki *ögir-* fiilinin, *ög* "anne" kökünden geldiğini; bunun ise Mani dininde "canlıların anası" olan ve neşe dağıtma vasfıyla ön plana çıkan "ög teŋri" ile ilgili olabileceğini belirtir (2015: 194-198). Tekin'in açıklaması malesef buradaki /i/ sesini izah etmemekte. *Er-* fiilinden oluştuğu düşünülen ve ek ünlüsü daima /A/ biçiminde görülen bu ekin *ög* tabanına neden /i/ sesi ile eklendiği belirsizdir. Ayrıca

KP'de bunun *ögür-* şekli de bulunur. Marcel Erdal ise bu konuda sadece *ögir-*'in opak[54] °Ir- fiillerinden biri olduğundan bahsetmektedir (1991: 505).

1.1.5. +(A)gU/ +(A)gUt Topluluk Eki:

+(A)gU ekinin +t çokluk ekiyle genişlemiş biçimi olan +AgUt şekli Clauson tarafından farklı bir şekilde ele alınır. Ona göre burada –gUt şeklinde bir fiilden isim yapım eki vardır:

> -ġut etimolojisi belli olmayan *alp* > *alpa:ġut* "cesur, savaşçı", *ba:y* "zengin" > *baya:ġut* "zengin denizci", *ara:ġut* "kadın" kelimelerinde karşımıza çıkar. Bu kelimelerin "-a" eki ile isimden türemiş fiillere "-ġut" ekinin getirilmesiyle oluştuğunu söylersek daha doğru olur. Çünkü –a yardımcı ses değil ekin parçasıdır ve "-ġıŋa" dışında bildiğimiz başka bir iki heceli ek yoktur. Çok eski olan bu ek işlek değildir (2007: 193).

Fakat +(A)gUt'un, +(A)gU topluluk eki üzerine getirilmiş +t çokluk eki ile oluştuğu görüşü genel kabul görmüştür (Erdal 1991: 80). Erdal +(A)gU biçimini topluluk eki olarak alırken +(A)gUt'un topluluk ifadesi taşımayıp saygın kişileri göstermek için kullanıldığını söyler (1991: 80).

Runik Harfli Metinler: *(a)lp(a)gu* (KT K7, YE 39:6, GY 4:1), *buç(e)gü* (T1 G5), *ik(e)gü* (KT K3), *üç(e)gü* (T1 D4), *yılp(a)gut* (BK D31).

Maniheist Uygur Metinleri: *[a]dagu* (DreiPrinzen 98), *adnaguka* (M3 21:5), *alpagut* (ManWett 20), *ikigü* (ManWett 43).

Budist Uygur Metinleri: *adınagu* (Sekiz 114, U III 4:3), *adnagu* (Sekiz 193, U II 1:13), *bayagut* (MaytS. 52v14), *içegü* (TT X 548), *ekigü* (KP 36:1), *kamagu* (U III 28:12), *uzagut* (MaytS. 61r4), *üçegü* (MaytS. 7r8), *yüzegü* (Daşakarma 1936).

Vokalle biten tabanlara +gU(t) şeklinde gelen ek, konsonantla biten tabanlara bağlantı ünlüsü vasıtasıyla getirilir. Bağlantı ünlüsü her koşulda düz-geniş şekildedir. Runik harfli metinlerde ek ünlüsü yazılmışken bağlantı ünlüsü muhtemelen düz-geniş bir ses olduğu için yazımda hiç gösterilmemiştir.

[54] "Saydam, geçirgen olmayan" anlamındaki kelimenin aynı zamanda "anlaşılması güç, belirsiz, muğlak, örtülü" karşılıkları da bulunmaktadır. Burada muhtemelen kastedilen kelimenin oluşumunun belirsiz olması, analiz edilememesidir.

1.1.6. +(A)n Çokluk Eki:

Eski bir çokluk eki olan +(A)n aslında çok sınırlı sayıda kelimeye eklenmiştir. Yalnız bunlar Eski Türkçe metinlerin hemen hepsinde yaygın kullanılan sözcükler olduğu için metinlerde donmuş +(A)n ekiyle çok sık karşılaşılır. Marcel Erdal, *erŋek* "parmak" kelimesinde de olduğunu düşündüğü bu ekin doğal grupları da işaretlediğni belirtir. Buna göre bu başka dillerde de olan bir gramer kategorisidir ve belki de iki tane bulunan organlar için kullanılan +z ekinin karşılığında ikiden fazla daha büyük grup oluşturan organlar için +(A)n eki kullanılmış olabilir (1991: 91).

Ekin bağlantı ünlüsü *bodun* kelimesi haricinde her koşulda düz-geniş /A/ biçimindedir. Erdal *bodun* şeklinin, sadece *bod*'un daha eski bir **bodX* biçiminden geldiğinin kabul edilmesiyle açıklanabileceğini söyler. Bu görüşün Moğolcadaki *boda* ile de desteklendiğini belirterek, bu durumda vokalle biten bir tabandan sonra eke ait ünlünün düştüğünü yani ekin baskın bir karaktere sahip olmadığı ortaya koyar (1991: 92). Gerçekten +(A)n ekinin vokalle biten bir tabandan sonra görülen hiçbir örneği bulunmamaktadır. Bu nedenle de /A/ sesinin ekin bir parçası mı yoksa bağlantı ünlüsü mü olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Erdal'ın varsayımına göre *bod* kelimesinin orijinalinde **bodu* şeklinde olduğu kabul edilirse bu durumda hem *bodun*'daki /u/ sesi açıklanmış hem de +(A)n ekinin baskın bir ek olmayıp vokalle biten tabanlardan sonra sadece +n şeklinde getirildiği açıklığa kavuşmuş olur.

Runik Harfli Metinler: *bodun* (YE 32:3, Irk 53), *bod(u)n* (KÇ 6, YE 147:5), *(e)r(e)n* (BK G11, Talas 4:2, A 88:2), *ogl(a)n* (KT GD, S 9, Irk 66).

Maniheist Uygur Metinleri: *bodun* (ManBuch 148:4_2), *bodunıı bukunıı* (M3 34:9), *oglan* (M1 14:12), *ogulan* (BT V 10:174).

Budist Uygur Metinleri: *bodun bukun* (MaytS. 146r6), *eren* (KP 28:2), *oglan* (Sukh 80), *ogulan* (Sekiz 247), *toran* (MaytS. 138r25).

2. Bağlantı Ünlüsü Düz-Dar (I) Fonemli Morfemler

İncelenen dönem için bağlantı ünlüsü her fonetik koşulda düz-dar /I/ şeklinde olan bir ek tespit edilememiştir. CVC ve CV yapısındaki ek ünlülerinde her daim /I/'lı biçimlere sahip birçok ek olsa da bağlantı ünlüsü aynı özellikte olan bir tanık mevcut değildir.

1.2. Bağlantı Ünlüsü Yuvarlak (U/O) Fonemli Morfemler

1.2.1. –(U/O)k Fiilden İsim Yapım Eki:

Bu ekin bağlantı ünlüsü genelde her koşulda tabandan sonra yuvarlak biçimdedir. Dudak uyumuna girmez. Erdal Clauson'un, Tibet ve Brahmi yazılı metinler üzerinden bu ekin bağlantı ünlüsünün /U/ değil /O/ şeklinde olduğunu ortaya çıkardığını belirtir (1991: 224). Runik harfli metinlerde birçok örnekte bağlantı ünlüsü yazımda gösterilmiştir. *ıduk, buyruk, (a)rtok, siŋük* gibi farklı tür tabanlarda bağlantı ünlüsünün yazıldığı örneklerden, ekin her koşulda yuvarlak biçimde olduğu, dudak uyumuna girmediği anlaşılmaktadır.

Runik Harfli Metinler: *(a)çuk* (YE 27:1), *(a)mr(a)k* (Irk 66), *(a)rtok* "çok fazla" (KT D15, KÇ 25), *b(e)dük* (O 6), *bulg(a)k* (BK D29), *buyruk* (Tes G4), *(e)gsük* (YE 44:5), *(e)mg(e)k* (KT D19, Irk 57), *ıduk* (ŞU D9), *ır(a)k* (T1 B5), *k(e)rg(e)k* (KT K10), *köpük* (Irk 20), *körk/körük* (Irk 18), *köznük* (Irk 18), *sınuk* (Irk 48), *siŋük* (KT D24), *til(e)k* (YE 135:3), *togr(a)k*[55] (Irk 64), *tok* (T1 G1), *tüşnek* "yuva" (< tüşne-k, Irk 61), *üzük* (Irk 48), *y(a)guk* (BK K5), *y(a)ruk* (Irk 26), *y(a)zuk* (ŞU D2), *yook* (O 1), *yuluk* (O 3), *yimşak* (KT G5).

Maniheist Uygur Metinleri: *adrok* (TT II A:5), *agsak* (BT V 21:455), *amrak* (M1 25:33), *anuk* (<anu-, BT V 13:256), *artuk* (HamTouen 5:63), *bdük* (Windgott 20), *brtük* (BT V 21:455), *boguk* (BT V 15:274), *bulgak* (M3 10:9), *buyruk* (BT V 27:616), *ıduk* (M3 34:19), *ırak* (ManBuch 148:1), *kapak*[56] (M3 14:11_2), *katık*[57] (M3 14:8_2), *köl-ük* (M3

[55] Erdal, belki de *togra*-'dan türemiştir der (1978: 114).

[56] Marcel Erdal "göz kapağı" anlamındaki *kapak* kelimesinin **kapa*- şeklinde bir tabandan gelmesi gerektiğini, çünkü Eski Türkçede –Ak biçiminde bir ek olmadığını söyler (1991: 190).

12:18), *köpik*[58] (M3 10:11), *körk* (ManWett 37), *sizik*[59] (M1 19:11), *siŋük* (M3 13:19), *süŋük* (M1 23:33), *t(e)glük* (M1 9:15), *tlgekk* (M3 10:15), *tilik*[60] (BT V 18:409), *tolkuk* (Windgott 23), *tützük* (Windgott 36), *üzük* (TT II A: 86), *yaŋluk* (M3 26:3_2), *yinik* (< yini-, ManWett 69).

Taranan Maniheist çevre metinlerinde ekin bağlantı ünlüsü büyük ölçüde yuvarlak şekilde olup dudak uyumuna girmemektedir. Yalnız *kapak*, *katık*, *köpik*, *sizik* ve *tilik* sözcüklerinde, yuvarlak biçimlerden farklı olarak bağlantı ünlüsü düz şekilde görülmektedir. Erdal, bu kelimelerin birçoğunu *OTWF*'de tek tek açıklamıştır. Bu "istisnalar" genel olarak, CVC- yapısındaki fiil tabanının Proto Türkçede *CVCV- olduğu şeklinde izah edilmektedir. Diğer bir ifadeyle yuvarlak biçimler dışında /A/ veya /I/ olarak görülen bağlantı ünlüleri, aslında bağlantı ünlüsü olmayıp kelimenin tarihî kökeninde bulunan son ses vokalidir ve ek sadece -k biçiminde eklenmektedir.

Budist Uygur Metinleri: *açuk* (U III 35:16) , *adruk adruk* (Sekiz 246), *agruk* (KP 68:3), *anuk* (Höllen 16), *aruk* (TT X 95), *bedük* (MaytS. 7v2), *bölük* (Sekiz 201), *buyruk* (U III 28:12), *esrük* (<esrü-, Sekiz 215), *eşük* (<eşü-, MaytS. 12r5), *ezük* (<*ez-, KP Ek:19), *ıduk* (MaytS. 5v8), *irpek* (<irpe-, MaytS., 68v17), *kalık* (TT V A:14), *kök kalak (*MaytH. 14: 9r12), *kapak* (TT X 437), *kerek* (MaytS. 170v31), *krgek* (MaytS. 114v2), *kılık*[61] (MaytS. 67v14), *konuk* (MaytS. 68v9), *kölük* (KP 28:3), *körk* (U II 3:26), *ögük* (<ög-, KP 5:8), *sizik* (TT V A:69), *süŋük* (Heilk II 3:29), *süzük* (ZiemeBhai 3), *tapıgsak* (Sekiz 107), *tavrak* (TT X 115), *tökük* (Sekiz 266), *töşek* (<töşe-, U III 35:15), *tutuk* (MaytS. 116v19), *tütsük* (TT V A:72), *üzük* (U II 3:4), *yaguk* (Panc B3:192), *yaltrak* (MaytS.

---

[57] Erdal, *katık* kelimesinin tabanı olan *kat-* fiilinin orijinalinde bir son ses /ı/ bulunduğunu düşünür. Tarihî dönemlerde *kat-* şeklinde görülen tabanın açıklanamayan bir şekilde /ı/ zarf-fiil ekini alması da aslında **katı-* kökünden geldiğini göstermektedir (1991: 234).

[58] Clauson bu kelimeyi *köp-* kökünden getirirken, Erdal ise **köpi-* kökünden getirmektedir (1991: 239-240).

[59] Erdal, "şüphe" anlamındaki bu kelimenin kökünün *sėz-* olamayacağını **sėzi-* olması gerektiğini söylemektedir (1991: 242).

[60] Uygur ve Karahanlı metinlerindeki telaffuzu belirsiz olduğu için Erdal bu kelimenin orijinalinde *tėle-*, **tėli-* veya **tėlX-* şeklinde bir tabanı olması gerektiğini söyler (1991: 247-248).

[61] Clauson kelime kökünü *kıl-* olarak almaktadır. Erdal ise şu şekilde izah eder: "**kılX-* changed to *kıl-* prehistorically, but we still have the aorist *kılı-r* in M1 8, 9 (TeilBuch).This was replaced by *kıl-ur* in all other Uigur sources" (1991: 237).

88r15), yaltrık (MaytS. 39r14), yruk (Sukh 49), yazuk (Sekiz 44), yinik (U II 8:36), yüksek (< yükse-, KP 61:5).

Klasik dönem öncesi Budist çevre metinlerinde de bu ekin bağlantı ünlüsü büyük oranda her koşuldaki tabandan sonra yuvarlak biçimdedir. Bunlar içinde de *biçek*, *kalak*, *kılık* ve *sizik* sözcüklerinde yuvarlak bağlantı ünlüsü bulunmamaktadır. *bıç-* fiilinin ünlü zarf-fiil ve geniş zaman biçimleri *bıça* ve *bıçar* şeklinde /A/'lı olduğu için Proto Türkçedeki tabanın sonunda /A/ sesinin bulunması mümkündür. Talat Tekin'in (2013a) izah ettiği gibi Proto Türkçede fiil tabanında bulunan son ses vokaller Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eki ve geniş zaman çekiminde ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Erdal'ın *OTWF*'de *bıçak* kelimesinin +çAk küçültme ekli biçimler altında ele alması daha geçerli bir açıklama olabilir (1991: 47). Çünkü Eski Uygur Türkçesinde *bı bıçgu* ikilemesinde tanıklanan bir *bı* kökü mevcuttur ve *bıçak*'ın *bı* kökünün küçültme ekiyle oluşturulmuş bir türevi olması mümkündür. *kılık* kelimesi Clauson tarafından *kıl-* köküne bağlanmaktadır. Erdal ise orijinalinde **kılX-* şeklinde bir tabana sahip olması gerektiğini düşünür (1991: 237, 2004: 99). Aynı şekilde *sizik*'in kökü olarak da **sėzi-* fiilini tasarlar (1991: 242). *kalı-* fiiline –k ekinin getirilmesiyle oluşan *kalık* sözcüğünün *kalak* biçiminde görülmesi ise Doerfer'in /a/ ve /ı/ sesleri arasında, kapalı /ė/ sesinin art damak karşılığı olarak tasarladığı /*ë/ sesiyle açıklanabilir (1976: 10).

Kısaca –(O)k ekinin bağlantı ünlüsü büyük ölçüde dudak uyumuna girmemekte ve hemen her koşulda yuvarlak biçimde tezahür etmektedir. Yalnız *biçek* kelimesi ve istisna durumunda olan diğer kelimelerin etimolojik izahının kesin olmadığı düşünülürse az sayıda örnekte /A/ ve /I/ bağlantı ünlülerinin olduğu ihtimali de bulunur.

1.2.2. –(U)t Fiilden İsim Yapım Eki:

Konsonantla biten fiil tabanlarına –Ut, vokalle biten tabanlara ise –t şeklinde getirilen bu ekin bağlantı ünlüsü daima dar ve yuvarlak biçimdedir. Marcel Erdal *-r* ile sonlanan tabanlara bağlantı ünlüsü olmadan sadece -t şeklinde getirildiğini *OTWF*'de gösterir: *adır-t*, *kör-t*, *ödür-t*, *ör-t* gibi. Yine aynı çalışmasında ekin *–rA* şeklinde biten yani vokalden önce /r/ sesinin bulunduğu fiil tabanlarında da son sesi düşürdüğünü belirtir. Buna göre /r/'den sonra gelen /A/ sesi düşer fakat bu kez /r/ sesinden önce fiil

tabanında bir ünlü türemesi görülür. /r/ son ses durumunda kaldığı için de -(U)t eki bağlantı ünlüsü olmadan yine –t şeklinde bu tarz kelimelere eklenmektedir: *maŋra-* > *maŋırt* örneğinde olduğu gibi. Bu durumların dışında -Ur-, -gUr-, -tUr- ettirgenlik ekleriyle türemiş olan fiillerden sonra bu ek getirildiğinde son ses /r/'nin düştüğü görülmektedir: *boşgur-* > *boşgut*, *kızgur-* > *kızgut*, *batur-* > *batut*, *yapşur-* > *yapşut*, *yantur-* > *yantut*. Bunlar içinde *batut-*, *yapşut* gibi kelimelerin doğrudan *bat-* ve *yapış-* şekillerinden mi yoksa *batur-*, *yapşur-* şekillerinden mi geldiğine karar vermenin zor olduğunu belirten Erdal, bunun için bu yapıdaki örneklerin cümledeki anlamlarına başvurur (1991: 308-314).

Runik Harfli Metinler: *kört* (YE 10:5), *ört* (T2 B5).

Maniheist Uygur Metinleri: *adrt* (M1 26:16), *basut* (BT V 13:228), *boşgut* (TT II A:95), *kört* (ManWett 38), *ödürt* (M1 26:16), *takşut* (M2 7:2).

Budist Uygur Metinleri: *adırt* (MaytS. 38v23), *adart* (MaytS. 114r7), *basut* (KP 9:7), *boşgut* (Sekiz 271), *kızgut* (MaytS. 66v5), *kört* (Sekiz 151), *közet* (<*köze-, KP 43:5), *maŋırt* (MaytH. 10: 7a18), *ölüt*[62] (Höllen 31), *ört* (U III 31:5), *yapşut* (MaytS. 165r13), *yaşut batut* "gizli kapaklı" (MaytS. 74r10), *yogrut* (MaytS. 68v14).

-(U)t ekli biçimler Runik harfli metinlerde sadece *örtçe* ve *körtle* kelimelerinde /r/ ile biten tabanlardan sonra bir iki yerde tanıklanmaktadır.

2. Bağlantı Ünlüsü Dörtlü Değişkenlik (X^4) Gösteren Morfemler

2.1. /I/~ /U/

2.2.1. +(X)nç Sıra Sayı Eki:

Bu ek vokalle biten tabanlara +nç, konsonantla biten tabanlara ise +Xnç şeklinde bağlantı ünlüsü vasıtasıyla getirilir. Runik harfli metinlerde sadece Irk Bitig'de geçen *üçünç* örneğinde bağlantı ünlüsü yazılmıştır. Son hecesinde düz-dar vokal bulunan

[62] Marcel Erdal, *ölüt* kelimesinde herhangi bir vefattan ziyade "kıyım" anlamı olduğunu belirtir. Buna göre *ölüt* her zaman biri tarafından öldürülme durumunda kullanılmıştır. Bu nedenle kelimenin *öl-* tabanından değil, *ölür-*'den gelmesi gerektiğini düşünür ve –(U)t ekinin getirilmesiyle vokalin ve /r/ sesinin düştüğünü ifade eder (1991: 311). Talat Tekin ise bu ekten önce /r/ sesinin düşmediği başka örnekleri gösterek bu düşünceye iştirak etmez (1993: 204).

tabanlardan sonra bağlantı ünlüsü /I/ şeklindedir: *bişinç*, *sekizinç*. Yuvarlak-dar vokallerden sonra bağlantı ünlüsü /U/ biçiminde görülür: *üçünç*, *onunç*, *tokuzunç*, *törtünç*.

Runik Harfli Metinler: *b(i)ş(i)nç* (Tar. G2), *on(u)nç* (YE 109:1), *s(e)k(i)z(i)nç* (ŞU D6), *tok(u)z(u)nç* (KT KD), *tört(ü)nç* (BK D31), *üçünç* (Irk 15), *üç(ü)nç* (Ç 1), *y(e)g(i)rm(i)nç* (ŞU G1), *y(i)tinç* (O 12).

Maniheist Uygur Metinleri: *altınç* (BT V 16:346), *bişinç* (Windgott 44), *onunç* (HamTouen 5:12), *otuzunç* (M1 12:16), *sekizinç* (HamTouen 26:6), *tokuzunç* (M3 19:4$_2$), *törtünç* (M1 13:4), *üçünç* (DreiPrinzen 4), *ygrminç* (HamTouen 5:13), *yitinç* (BT V 16:346).

Budist Uygur Metinleri: *altınç* (Sekiz 398), *bişinç* (KP 18:2), *onunç* (Heilk II 3:126), *otuzunç* (MaytS. 175v14), *sekizinç* (Sekiz 399), *tokuz-unç* (Heilk II 3:125), *törtünç* (KP 17:8), *üçünç* (Panc B3:203), *yitinç* (Sekiz 300).

2.2.2. –(X)nç Fiilden İsim Yapım Eki:

Vokalle biten fiil tabanlarına –nç, konsonantla biten fiil tabanlarına ise bağlantı ünlüsü ile –Xnç şeklinde eklenmektedir. /I/~/U/ arasında değişkenlik gösteren bağlantı ünlüsü düz vokalli tabanlarda /I/, yuvarlak vokalli tabanlarda /U/ biçimindedir. Clauson (2007: 192) bu ekin sadece –ç şeklinde olduğunu düşünür:

> **-ç** Dönüşlülük bildiren fiillerden isimler türetmede kullanılır: **ögrün-** *"neşeli ol"*- > **ögrünç** *"neşe"*. Dönüşlülük fiillerine gelmeyen *-ış/-iş* ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur. Bazı kaynaklarda *–nç* şeklinde gösterilse de bu doğru bir şekil değildir.

Runik Harfli Metinler: *bulg(a)nç* (T1 D5), *(e)rinç* (BK D33), *er(i)nç* (YE 109:4), *(e)r(i)nç* (BK D5), *k(a)zg(a)nç* (Irk 30), *kıl(ı)nç* (ŞU K12), *kork(ı)nç* (Irk 36), *ödk(ü)nç* (Tes D2), *ögr(ü)nç* (Irk 36), *ök(ü)nç* (YE 60:1), *öt(ü)nç* (T1 G8), *t(a)rk(ı)nç* (T1 D5), *unç* (T1 D7).

Maniheist Uygur Metinleri: *bulunç* (DreiPrinzen 110), *bulnç* (HamTouen 5:43), *ınanç* (HamTouen 5:21), *ıy(ı)nç basınç* (TT II A: 15), *irinç* (M3 6:3), *kamşanç* (M3 31:8$_3$), *kılınç* (Huast. 181), *kiginç* (ChrMani 1208:0), *kirtgünç* (M3 16:16), *korkınç* (BT V

13:247, Huast. 291, M3 24:10), *korkunç* (BT V 19:418), *közünç* (M2 8:17), *ögrinç* (BT V 13:242), *ögrünç* (M1 11:20, M3 14:5), *sakınç* (Huast. 134), *serinç* (M1 32:10), *s(e)vinç* (ManWett 77), *sizinç* (BT V 19:418), *taplanç* (M3 31:8_3), *tayanç* (M3 5:4_2), *todunç* (Huast. 290), *yitinç* (M3 31:1_3), *yükünç* (Huast. 168).

Budist Uygur Metinleri: *adranç* (MaytS. 135r13), *alkınç* (U II 3:10), *ayınç* (MaytS. 4r18), *basınç* (MaytS. 3r18), *bulunç* (Sekiz 140), *erinç* (KP 11:3), *esirkenç* (MaytS. 10r14), *ınanç* (KP 8:7), *irinç* (Höllen 8), *kanınç* (TT X 152), *kazganç* (Sekiz 104), *kılınç* (ZiemeBhai 7), *kikinç* (KP 15:8), *kirtgünç* (U II 8:75), *korkınç* (Sukh 5), *küvenç* (Sekiz 72), *sakınç* (KP 45:1), *sevinç* (U III 31:3), *tayanç* (U III 62:2_2), *tegzinç* (Höllen 54), *teprenç* (Sekiz 412), *tutunç* (TT V A:49), *tüzgerinç* (Sekiz 118), *umunç* (MaytS. 11r2), *yarlıkanç* (Höllen 6), *yazınç* (Sekiz 242), *yitinç* (KP 50:5).

Ekin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmesine rağmen yalnız *kork-* ve *ögir-* fiillerinin ikili biçimleri görülmektedir: *korkınç ~ korkunç*, *ögrinç ~ ögrünç*. Yaygın olan *ögrünç* biçimine karşılık BT V 13 numaralı metinde hem *ögrünç* hem de *ögrinç* biçimleri bulunur. *kork-* fiilinin ise dudak uyumuna aykırı bir şekilde *korkınç* biçimi daha yaygın kullanılmaktadır. *korkunç* ise BT V 19 numaralı metinde görülür. Ayrıca Maytrisimit'in Sengim-Murtuk nüshasında *korkınç* daha çok olmak üzere *korkunç* şekli de bulunur. Ferruh Ağca *kork-* fiilinin *korkınç* ve ettirgenlik eki almış *korkıt-* biçimlerinde dudak uyumuna girmemesinin Erdal'ın dediği gibi *kork-* fiilinin **korı-k-* "birini korumak"tan geldiğine kanıt teşkil ettiğini belirtir (2006: 234). Bu durumda aslında uyuma aykırı bir durum söz konusu değildir. *ögrinç* biçimi ise *ögir-* fiilinden türeyen yapıda düşen orta hece ünlüsünün eke tesiri ile ortaya çıkmış olmalıdır.

2.2.3. –(X)z Fiilden İsim Yapım Eki:

Yaygın bir kullanımı olmayan bu ek vokalle biten fiil tabanlarına –z, konsonantla biten fiil tabanlarına ise bağlantı ünlüsü ile –Xz şeklinde getirilmektedir. Ekin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Düz ünlüye sahip tabanlarda bu ses dar-düz /I/, yuvarlak ünlüye sahip tabanlara ise dar-yuvarlak biçimde /U/ olarak eklenmektedir. Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü çoğunlukla gösterilmemiştir.

Runik Harfli Metinler: *b(a)z* (BK D12, Tes K5), *bog(u)z* (T1 K2), *(e)s(i)z* (YE 147:4), *kood(u)z* (T2 G4), *s(e)m(i)z* (<*semri-z, T1 B5), *uç(u)z* (T1 G6), *uz* (A 43:1), *y(a)vız* (<*yavrı-z, YE 45:10).

Maniheist Uygur Metinleri: *kadız* (M3 31:1_3), *köz* (M1 31:4), *semz* (Windgott 19), *t(e)piz* (M3 14:4_2), *uçuz*[63] (TT II A:44), uz (M1 16:13).

Budist Uygur Metinleri: *boguz* (Heilk II 3:84), *kopuz* (KP 70:7)[64], *küvez* "mağrur" (<*küve-z, MaytS. 7v15), *munduz* (<*mud-dur-(u)z, KP Ek:14), *uçuz* (Sekiz 278), *uz* (KP 2:5), *yavız* (MaytS. 58v13), *yavaz* (MaytS. 65v6).

2.2.4. –(X)nçU Fiilden İsim Yapım Eki:

Fiilden isim yapan –(X)n ve isimden isim yapan +çU eklerinin birleşmesiyle ortaya çıkmış olan bu ek –(X)nç ekinden oldukça farklı gelişmiş ve ayrı bir ektir. -(X)nç, ne fonetik ne de morfofonemik açıdan sanıldığı gibi –(X)nçU'nun bir değişkeni değildir (Erdal 1991: 285). Vokalle biten fiil tabanlarına –nçU, konsonantla biten fiil tabanlarına ise –XnçU şeklinde getirilmektedir. Bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Düz ünlülü tabanlara düz-dar /I/ biçiminde, yuvarlak ünlülü tabanlara ise yuvarlak-dar /U/ biçiminde getirilmektedir. Ekin bağlantı ünlüsü dörtlü ses uyumuna girerken ek ünlüsü yalnız ikili ses uyumuna tâbi olur.

Runik Harfli Metinler: *(a)k(ı)nçu* (Tar. K1), (*e)z(e)nçüm e küz(e)nçüm e*[65] (YE 28:6), *ın(a)nçu* (Tar. B6, YE 26:1), *ögr(ü)nçü* (Irk 55).

Maniheist Uygur Metinleri: *alkınçuu* (M3 30:3), *irinçü* (BT V 3:40), *kizlençü* (M3 11:7), *ögrünçü* (TT II A:54), *y(a)rlagkançu* (M1 10:6), *yrlıkançu* (M3 28:12).

---

[63] "*uçuz*, whose first and most dominant meaning is 'easy' may have come from *uç-* 'to fly', taking in latter in an (unattested) metaphorical sense." (Erdal 1991: 324).

[64] "W. Bang'ın, ''NegVerb'', s. 116'da önerdiği gibi, büyük bir ihtimalle *qopuz* kelimesi, akustikle ilgili olarak, gitardan kopan nameler gibi, "yankı vermek, çınlamak" anlamındaki *qop-* fiilinden türemiş olmalıdır. Fiil eki *–z*'nin (AG, 135), ilk zamanlarda, *-r* ile (AG, 128) aynı ek olduğu kesin sayılabilir, zira o zamanlar R/Z, tek bir fonem hâlindeydi, dolayısıyla da "yapar"daki *-r* gibi geniş zaman sıfat-fiili için de *-z* kullanılabiliyordu, yani *qopuz* kelimesi "çınlatır, yankı yapar" gibi bir anlam taşıyordu." (Hamilton 2011: 116).

[65] *ezençü* ve *küzençü* sözcükleri için bkz. Talat Tekin "The Fist Altın Köl Inscription", *Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri*, TDK Yayınları, Ankara, 2013, s. 528-29.

Budist Uygur Metinleri: *alkınçu* (Sekiz 205), *bulunçu* (KP 14:7), *ınançu* (UigBrief A:1), *ilinçü* (KP 5:4), *irinçü* (SP Zieme 42), *yirinçü* (MaytS. 5r5), *irinçkençü* (MaytS. 106r10), *ögrünçü* (U III 34:24), *tançu*[66] (Höllen 63), *yrlıkançu* (Sekiz 77).

2.2.5. –(X)pAn / -(X)pAnIn Zarf-fiil Eki:

-(X)pAn(In) zarf-fiil eki vokalle biten tabanlara –pAn(In) şeklinde, konsonantla biten fiil tabanlarına ise bağlantı ünlüsü vasıtasıyla eklenir. Bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girerek dörtlü değişim gösterir. Düz ünlüye sahip tabanlardan sonra bağantı ünlüsü düz-dar /I/ şeklinde, yuvarlak ünlüye sahip tabanlardan sonra ise yuvarlak-dar /U/ şeklindedir. Runik harfli metinlerde ek ünlüsü yazımda hiç gösterilmemiştir fakat bağlantı ünlüsünün *Irk Bitig*'de açıkça yazıldığı birçok örnek bulunmaktadır. *Irk Bitig* dışındaki Runik harfli metinlerde bu ekin bağlantı ünlüsü hiç yazılmamıştır. *Irk Bitig*'deki yazımdan ve Maniheist ve Budist çevre metinlerinde ekin dudak uyumuna girdiğinin tanıklanmasından dolayı bağlantı ünlüsünün Köktürk metinlerinde de dörtlü ses uyumuna girip yalnız dar şekillerinin olduğu söylenebilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)g(ı)p(a)n* (Irk 62), *b(a)rıp(a)n* (Irk 17), *b(a)r(ı)p(a)n* (YE 30:4), *bulup(a)n* (Irk 31), *içip(e)n* (Irk 17), *k(e)l(i)p(e)n* (KT D23), *k(e)sip(e)n* (Irk 8), *kopup(a)n* (Irk 43), *körüp(e)n* (Irk 17), ol(u)r(u)p(a)n (KT D16), *ozup(a)n* (Irk 49), *öp(e)n* (Irk 16), *sök(ü)p(e)n* (KT D35), *sül(e)p(e)n* (BK D3), *t(a)lulap(a)n* (Irk 19), *t(e)g(i)p(e)n* (YE 28:2), *tip(e)n* (Irk 44), *tut(u)p(a)n* (KT D7), *tüşüp(e)n* (Irk 64), *urup(a)n* (Irk 29), *urup(a)nın* (Irk 35), *ügüşüp(e)n* (Irk 44), *ürküp(e)n* (Irk 27), *y(a)grıp(a)n* (Irk 16), *yip(e)n* (Irk 17), *yor(ı)p(a)n* (BK D37).

Maniheist Uygur Metinleri: *barıpan* (ManBuch 146:3), *bolupan* (M3 28:6_2), *inipen* (WilkensMan 9), *[in]türüpen* (WilkensMan 15), *k(e)lipen* (ManBuch 147:3), *kelipenin* (M3 35:6), *k[ör]üpenin* (M3 28:4), *küyürüpen* (M3 28:5_2), *taşıkıpan* (M3 29:13), *tipen* (Huast. 168), *turupan* (BT V 29:668), *yakışıpan* (M2 8:17_2), *yaratıpan* (BT V 13:253-254).

[66] Erdal, bu biçimin **tanç-ınçu*'dan haploloji ile ortaya çıkmış olabileceğini belirtir (1991: 446).

Budist Uygur Metinleri: *körüpen* (MaytS. 106r6), *okıpanın* (MaytS. 23r13), *ukupanın* (MaytS. 23r13).

-(X)pAn ve –(X)pAnIn şekilleri Budist metinlerde neredeyse hiç kullanılmamıştır. –(X)pAnın erken dönem metinlerinde her üç grup içinde –(X)pAn'a göre çok az tanıklanmıştır. Runik harfli metinlerden sadece *Irk Bitig*'de bir, erken dönem Budist çevre metinlerinden ise sadece MaytS'de iki yerde –(X)pAnIn görülür. Ağca, -(X)pAnIn'ın görüldüğü metinlerin sadece –(X)pAn biçimini bulunduran metinlere göre daha geç tarihli olduğu ve her iki biçimin de 10-11. yüzyıllardan sonra unutulmaya başlandığını belirtir (2006: 342-343). –(X)pAn(In) M2 7 (=ETŞ 6) metninde sık kullanılmıştır. M2 7 ise Ağca tarafından 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 12. yüzyıl arasında yer alan V. grup metinler içinde ele alınmıştır (2006: 533).

Zeynep Korkmaz –(X)pAn biçiminin –(X)p zarf-fiil ekine yine bir zarf-fiil eki olan –n ekinin getirilmesiyle oluşmuş, pekiştirilmiş bir biçim olduğunu düşünür. Aynı şekilde –(X)pAnIn biçimi de aşınmaya uğrayan ekin anlamını güçlendirmek için aynı –n zarf-fiil ekinin ikinci kez getirilmesiyle oluşturulmuş bir biçimdir (1987). Yalnız -(X)pAn ve –(X)pAnIn biçimlerinin –(X)p zarf-fiil ekinden vasıta hâl eki olan +(X)n ile genişletilmiş yapılar olduğu görüşü daha yaygın kabul görmüş durumdadır (Ağca 2006: 338, Erdal 2004: 176, Gabain 2007: 85, Johanson 1988, Tekin 1976: 317). Korkmaz bu biçimlerin oluşumuyla ilgili yazısında –n ekinin neden önce –(X)pAn içinde –An ve daha sonra –UbAnIn biçimleri içinde –In şeklinde ekli olduğunu yani aynı ekin bağlantı ünlüsünde genişlik darlık ayrılığının neden bulunduğunu sorgular. Bunun bir lehçe veya yazı dili farklılaşması olarak mümkün olabileceğini belirtir ve tarihî ve modern Türk dillerinde aynı eklerin farklı lehçelerde dar ve geniş kullanımlarına örnekler verir (1987:163-164).

Korkmaz'ın bu eklerin oluşumuyla ilgili görüşü genel kabul görmemiştir fakat burada sorduğu soru önemlidir. –(X)pAn şeklinin –(X)pAnIn'a göre daha erken tarihli metinlerde kullanıldığı ve oluşumunun daha önce olduğu görülmektedir. Bu durumda ilk aşamada /A/, ikinci aşamada ise /I/ bağlantı ünlüsünün gelmesi; –(X)pAn şeklinin /A/ bağlantı ünlüsünün daha işlek olarak kullanıldığı önceki dönemlerde oluşması, -(X)pAnIn şeklinin de /A/ bağlantı ünlüsünün kullanımdan düştüğü veya oldukça seyrek

görülmeye başlandığı daha geç bir dönemde oluşması ile açıklanabilir.[67] Yalnız burada bir sorun çözülememiş durumdadır. Eklerin genişlemesi veya ek yığılması olayı bir ekin işlevini yitirmesi, yıpranması, aynı anlamı karşılayamaması durumlarında yeni bir ek ihtiyacıyla ortaya çıkmaktadır. -(X)p ekinden geliştiği düşünülen –(X)pAn ve –(X)pAnIn şekillerinin kullanıldığı metinlerde –(X)p zarf-fiil eki zaten çok işlek bir şekilde bu biçimlerden daha fazla kullanılır durumdadır. Bu durumda Johanson'un -(X)pAnIn'ın diğerine göre daha eskicil biçim olabileceği görüşü ihtimal dâhilindedir (1988: 144). Bunun dışında ya bu iki biçimin ağız özelliği olması ya da –(X)p eki ile bu ekler arasında işlev, anlam açısından bazı farklar bulunması gerekmektedir.[68]

2.2.5. –(X)n- Fiilden Fiil Yapım Eki:

Eski Türkçe metinlerde işlek bir şekilde kullanıldığı görülen bu ek; vokalle biten fiil tabanlarına –n, konsonantla biten tabanlara ise –Xn şeklinde getirilmektedir. Bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Düz ünlüye sahip tabanlara çoğunlukla düz-dar, yuvarlak ünlülü tabanlara ise genelde yuvarlak-dar biçimde getirilmektedir. Yalnız Ağca'nın III. grup metinler içerisinde verdiği M3 5 numaralı metinde *alk-* tabanından türeyen *elitii kelmiş azuqıı* ***alqanmaddı*** "onu yaşama getiren (?) azığı tükenmedi" örneğinde bağlantı ünlüsü /A/ şeklinde görülmektedir. Marcel Erdal bu metinde normalde beklenenen *kamagıg* biçimi yerine *kamgag* yapısının da bulunduğunu belirterek bu metnin /I/ sesi yerine arasıra /A/ sesini kullanan metinlerden biri olduğunu söyler (1991: 587). Bunun dışında M1 10'da sık rastlanan *sakın-* yerine *sakan-* şekli yer alır. Bu metin de I. grupta yer alan ve yükleme, ilgi ve vasıta hâl eklerinde de /A/ bağlantı ünlüsünün bulunduğu en erken tarihli metinlerden biridir. Bu örnekler gösteriyor ki –(X)n fiilden isim yapma eki daha eski dönemlerde /A/'lı altbiçimlere de sahipti.

Runik Harfli Metinler: *(a)dr(ı)n-* (YE 32:13), *(a)lk(ı)n-* (O 7), *at(a)n-* (<ata-, Irk 55), *(a)yın-* (Irk 19), *b(a)s(ı)n-* (T2 B4), *b(a)zl(a)n-* (Tes K5), *bil(i)n-* (YE 32:16), *boş(u)n-*

[67] Marcel Erdal da vasıta hâli ekinin daha erken dönemlerde /A/'lı biçimlerinin olduğunu açıklarken -(X)pAn şeklini de bunu kanıtlayan örnekler içinde ele alır (2004: 177).

[68] -(X)pAn ve -(X)pAnIn biçimlerinin oluşumu ve –(X)p ile işlevsel açıdan farklılıkları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Johanson 1988.

(ŞU D7), *ıçg(ı)n-* (<ıçgı-, KT D13), *ert(i)n-* (BK D19), *it(i)n-* (KT D10), *k(e)ŋren-* (Irk 22), *kıl(ı)n-* (Tes K1), *ög(ü)n-* (Ç 1), *ökün-* (BK D19), *ök(ü)n-* (BK D38), *ötün-* (Irk 54), *öt(ü)n-* (T1 G5), *s(a)kın-* (Irk 42), *s(a)k(ı)n-* (KT K10), *s(e)b(i)n-* (Ç 1), *s(e)bin-* (Irk 30), *suçulun-* (Irk 44), *t(e)gz(i)n-* (YE 29:2), t(e)l(i)n- (KT D22), *tıtın-* (Irk 44), *tut(u)n-* (T1 K1), *tük(e)n-* (<tüke-, YE 149:6), *ur(u)n-* (YE 32:15), *y(a)r(a)t(ı)n-* (BK D9), *y(a)r(a)tun-* (KT D10), *y(a)z(ı)n-* (BK D16), *yük(ü)n-* (T2 G2), *yükün-* (T2 B8).

Ekin bağlantı ünlüsü Runik yazıtlarda yuvarlak biçimde olduğu durumlarda bazen yazılmıştır. Düz biçimleri ise yazıtlarda hiç gösterilmemiştir. Yalnız *Irk Bitig*'de bağlantı ünlüsünün hem düz hem de yuvarlak biçimlerini açıkça görmek mümkündür. Ekin yazımda gösterilmeyen bağlantı ünlülerinin yazıtlarda düz-geniş ünlülü tabanlardan sonra /A/ şeklinde, düz-dar ünlülü tabanlardan sonra ise /I/ şeklinde olabileceğini düşünmek mümkündür.

Maniheist Uygur Metinleri: *açın-* (<açı-, HamTouen 5:70), *açın-* (<aç-, Windgott 32), *agazlan-* (M1 25:3), *al(ı)n-* (M3 14:4), *alkan-* (<alk-, M3 10:9_2), *alkan-* (<alka-, ManWett 5), *anun-* (<anu-, M1 14:5), *arıtın-* (M1 7:21), *atan-* (<ata-, ManBuch 148:3), *basın-* (TT II A:12), *boşun-* (Huast. 161), *bögülen-* (M3 15:66), *busan-* (<*busa-, HamTouen 20:13), *erklen-* (DreiPrinzen 67), *ertin-* (M3 23:12), *ertn-* (DreiPrinzen 108), *isin-* (HamTouen 22:1), *kargan-* (M1 9:9), *klın-* (HamTouen 20:1), *kızgan-* (M3 21:3), *körün-* (M2 9:6), *küven-* (<*küve-, ManWett 75), *ornan-* (BT V 10:179), *öglen-* (M3 25:11), *öpün-* (M3 11:10), *ötün-* (TT II A:83), *sakın-* (TT II A: 38), *sakan-* (M1 10:19), *s(e)rin-* (ManTürkFrag 9), *sevin-* (BT V 13:244), *silkin-* (M3 23:6_2), *tapn-* (M3 38:12), *tapın-* (M2 11:4), *tapun-* (M2 11:7), *tegin-* (BT V 30:703), *tegün-* (M3 26:5_3), *tegzin-* (M3 8:7), *utrun-* (M3 19:9), *yazn-* (Huast. 99), *yükün-* (ManWett 4).

Budist Uygur Metinleri: *açın-* (<açı-, Heilk II 3:65), *adın-* (MaytS. 13r6), *adkan-* (Sekiz 462), *alkın-* (U II 3:19), *bilin-* (KP 10:1), *boşgun-* (Sekiz 140), *boşun-* (U II 8:71), *busan-* (TT X 524), *ertin-* (KP 15:8), *ertün-* (KP 3:8), *ıçgın-* (Sekiz 203), *kılın-* (Höllen 62), *kiŋren-* (KP 68:3), *körün-* (MaytS. 12v24), *küven-* (TT X 438), *ornan-* (Sekiz 260), *öglen-* (KP 62:1), *ögren-* (MaytS. 80v5), *örten-* (<örte-, Höllen 37), *ötün-* (UigBrief A:4), *sakın-* (U II:4), *salın-* (U III 33:5), *san-* (KP 11:7), *sevin-* (UigBrief A:5), *sıgın-* (MaytS. 5r28), *sın-* (KP 17:5), *tapın-* (U II 3:4), *tegin-* (Höllen 13), *tegzin-* (MaytS.

114v5), *telgen-* (<telge-, MaytS. 2r30), *tun-* (Heilk II 2:29), *udun-* (<udı- "uyumak", Panc B3:191), *udun-* (<udu- "değer vermek, saymak", Sekiz 53), *üzlün-* (Sekiz 381), *yalın-* (TT V A:121), *yapşın-* (U III 30:25), *yazın-* (U II 8:40), *yilin-* (U III 30:25), *yirin-* (KP 68:5), *yükün-* (MaytS. 114r5), *yüz-len-* "yönelmek" (TT V A:71).

Bağlantı ünlüsü büyük ölçüde dudak uyumuna giren bu ekin bazı uyum dışı ikili biçimleri de görülmektedir. Uyum dışı biçimler çok az görülür. Bunlar *ertin- ~ ertün-*, *tapın- ~ tapun-*, *tegin- ~ tegün-*, *y(a)r(a)t(ı)n- ~ y(a)r(a)tun-* şeklindedir. İlki çoğunlukla "çok" anlamındaki *ertiŋü* < *ert-i-n-gü* kelimesi içinde yer alır. Taranan metinlerin hepsinde *ertiŋü* biçimi bulunurken KP'de tek bir yerde *ertüŋü* geçer: *körüp* ***ertüŋü*** *busuşlug kadgulug bolup* (3:8). Buna karşılık aynı metinde *ertiŋü* şekli sekiz defa geçmektedir. Burada *ertüŋü* şeklinde gerileyici benzeşme nedeniyle bir yuvarlaklaşma vuku bulmuş olmalıdır. Yine ilgili metinlerin tamamında yer alan *tapın-* sözcüğüne karşılık tek bir yerde M2 6 numaralı metinde *tünerig yeklerke* ***tapunugmalar*** "karanlık şeytanlara tapınanlar" ifadesi içinde *tapun-* şekli görülür. Bu metin IV. grup eserler içinde yer alıp nispeten klasik dönem eserlerine yakın bir evrede oluşturulmuştur. Ayrıca bu metinde daha yaygın olan *kamag* sözcüğü yerine *kamug* yer almaktadır. Hem metnin erken dönem metinlerinin son grubunda bulunması hem de *kamug* biçiminin bulunması burada yuvarlaklaşma eğiliminin olduğunu göstermektedir. Hem *kamug* hem *tapun-* kelimelerinde dudak ünsüzleri bulunur. Ferruh Ağca, Eski Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşmanın asıl olarak geç dönem metinlerinin bir özelliği olduğunu, yalnız erken dönem metinlerinde öncelikle dudak ünsüzlerinin tesiriyle yuvarlaklaşmaların görülmeye başlandığını belirtir. Buna göre bu metinlerde görülen yuvarlaklaşma örnekleri dönemin genel yapısını yansıtan bir kaide olmayıp kişi ve boylara ait ağız özelliklerinin metinlere yansımasıdır (2015a: 250). M3 9 numaralı metinde görülen *tegünür* şekli de yine erken dönem metinleri içinde tek istisna olup kalan tüm metinlerde *tegin-* biçimi görülmektedir. Burada da *ertüŋü*'deki gibi bir gerileyici benzeşme söz konusu olabilir.

Son uyum dışı örneğimize gelirsek Köl Tigin yazıtında *it(i)nü* ***y(a)r(a)tunu*** *umaduk* "düzene sokup (iyi) örgütlenememiş" (D10) ifadesinin Bilge Kağan yazıtındaki karşılığı *it(i)nü* ***y(a)r(a)t(ı)nu*** *um(a)duk* (D9) şeklindedir. Marcel Erdal, Köl Tigin yazıtındaki biçimin bir yazım hatası olup Bilge Kağan yazıtında düzeltildiğini

düşünmektedir (1991: 657). Talat Tekin ise bu iki yazıtı neşrettiği çalışmasının notlar kısmında (2010: 85) söz konusu örneği şu şekilde açıklar:

> KT'deki bağlama ünlüsü *u*'nun bir yazım yanlışı olduğu görüşüne (Hovdhaugen 1974:61) katılmak güçtür. Eski ve Orta Türkçe *aşun-* (< *aş-u-n-*) "geçmek" fiilindeki bağlama ünlüsü de *ı* değil, *u*'dur. Erdal'ın *aşun-* fiilini, içindeki *u* ünlüsünden ötürü *aşuk-* ile ilgili görmesi de (1976:144) kabul edilemez; çünkü *aşuk-* "acele etmek" demektir. Türkçenin daha eski döneminde yuvarlak *u, ü* ünlülerinin de bağlama ünlüsü olarak kullanılmış olması mümkündür. Moğolca'da bağlama ünlüsü *u, ü*'dür. Poppe'ye göre Ana Altay dilinde bağlama ünlüleri *-u-/-ü-* ve *-ı-/-i-* idi (1955:187). Sonuç olarak *yaratun-* ve *aşun-* fiillerindeki *-u-* bir arkaizm sayılabilir. Ayrıca *yaratunu* şekli *yaratınu*'dan gerileyici benzeşme ile de meydana gelmiş olabilir.

2.2.6. –(X)ş- Fiilden Fiil Yapım Eki:

Çoğunlukla işteşlik bildiren bu fiilden fiil yapım ekine ait bağlantı ünlüsünün erken dönem metinlerinde büyük ölçüde dudak uyumuna girdiği görülür. Düz ünlüye sahip tabanlardan sonra dar-düz /I/, yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ise dar-yuvarlak /U/ şeklinde görülmektedir Çalışmada ekin geniş ünlülü biçimine hiç rastlanılmamıştır. Yalnız dudak uyumundan çıktığı bir iki örnek bulunmaktadır. KP'de geçen *qavışıp* ***öpişti*** *quçuştı ıglaştı* "kavuşup öpüştüler, kucaklaştılar, ağlaştılar" (52:8) ifadesinde yuvarlak ünlülü, üstelik dudak ünsüzü bulunan tabandan sonra bağlantı ünlüsü düz-dar şekildedir. Marcel Erdal *öpiş-*'in bu şekilde /I/'lı olarak DLT'den önceki tek örnek olduğunu belirtir ve bunun belki kelimenin kökeninde bir **ep-* şekline işaret ettiğini söyler (1991: 565).

Diğer uyum dışı örnek ise MaytrS.'de karşımıza çıkar. Bu metinde *bıçış-* kelimesi dört kez tanıklanırken bir yerde *bıçuş-* şekli geçmektedir: *bir ikintiş-ke* ***bıçuşur-lar*** *kesişür-ler toqışur-lar sançı-şurlar yançı-şur-lar öçeşür boguşur-lar örlüşür-ler* "birbirleri ile vuruşurlar, kesişirler, dövüşürler, kapışırlar, (birbirlerine) kin beslerler, boğuşurlar, birbirlerini kızdırırlar" (81v28-32). Burada aoristin etkisiyle bir gerileyici benzeşme düşünülebilir. Yalnız –(X)ş- ekiyle türetilmiş hemen sonraki kelimelerde yuvarlak aorist ekinin düz bağlantı ünlüsünü etkilemediği görülmektedir. Ferruh Ağca, yuvarlaklaşmanın asıl olarak Uygurcanın geç döneminde görüldüğünü, bunun yanı sıra

klasik öncesi dönem metinlerine ağız özellikleri sık sık yansımış bulunduğu için erken dönem metinlerinde de ağız özelliği olarak yuvarlaklaşmaların görülebileceğini söylemektedir (2015a: 249). Dilin henüz standart bir hâl almadığı dönemde yazılmış olan bu eserde görülen *bıçuş-* şekli de ağız yansıması olarak kabul edilebilir.

-(X)ş- ekinin bağlantı ünlüsü Runik harfli metinlerde çoğu zaman yazılmamıştır. Irk Bitig'de yuvarlak ünlülü biçimlerde açıkça yazılmıştır. Bağlantı ünlüsünün bu dönem metinlerinde de dudak uyumuna girdiği tahmin edilebilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)z(ı)ş-* "ayrılmak" (YE 2:1), *bök(ü/i)ş-* (YE 59:2), *k(a)b(ı)ş-* (ŞU D11), *k(a)l(ı)ş-* (Tar. G2), *körüş-* (Irk 15), *ögl(e)ş-* (T1 D3), *sokuş-* (Irk 16), *sözl(e)ş-* (KT D26), *süŋ(ü)ş-* (BK D23, KÇ 12), *t(a)rt(ı)ş-* (Kara Balgasun C:9), *ügüş-* (<ügi-, Irk 44), *üŋüş-* (Irk 44), *y(a)m(a)ş-* (Tar. D6), *yoŋ(a)ş-* (<yoŋa-, BK D7).

Maniheist Uygur Metinleri: *biliş-* (HamTouen 28:20), *iştrüş-* (TT II A:56), *kekreş-* (M1 9:17), *k(e)miş-* (ManWett 26), *kömüş-* (M3 32:2_2), *körüş-* (BT V 27:610), *külüş-* (M2 9:20), *küreş-* (<kür+e-, ManWett 71), *öçeş-* (<öçe-, ManWett 71), *ögrünçüleş-* (DreiPrinzen 109), *okış-* (M1 9:11), *sınaş-* (<sın+a-, ManWett 83), *söküş-* (M1 9:15), *süŋüş-* (M2 5:6), *yakış-* (M2 8:17_2), *yaraş-* (M3 19:9_2), *yöleş-* (M3 18:7_2), *yöntüş-* (M1 9:16),

Budist Uygur Metinleri: *bıçış-* (MaytS. 173r11), *bıçuş-* (MaytS. 81v28), *biriş-* (Sekiz 309), *boluş-* (Sekiz 308), *boguş-* (MaytS. 81v30), *ıdış-* (MaytS. 157v1), *ıglaş-* (KP 53:1), *irpeş-* (MaytS. 68v17), *karış-* (Sekiz 64), *kavış-* (U III 33:16), *kemiş-* (Höllen 20), *keŋşeş-* (MaytS. 11v16), *körüş-* (KP 76:3), *kuçuş-* (KP 52:8), *öçeş-* (TT X 452), *ölrüş-* (MaytS. 166v5), *öpiş-* (KP 52:8), *sıktaş-* (KP 53:1), *sokuş-* (MaytS. 10v8), *sözleş-* (MaytS. 7r10), *tankarış-* (MaytS. 157r29), *tiş-* (<ti-, MaytS. 146r11), *tokış-* (MaytS. 81v29), *üzüş-* (MaytS. 173r10), *yapış-* (Heilk II 3:198), *yaraş-* (Panc B3:211), *yöleş-* (MaytS. 13v20), *yumuz-* (<yum-uş-, Sekiz 93).

2.2.7. +(X)t Çokluk Eki:

Türkçeye Moğolca veya Soğdcadan alındığı düşünülen bu ekin (Erdal 1991: 78)

Eski Türkçede çokluk belirtme işlevi unutulmaya yüz tutmuş durumdadır. Bunu *özütler*, *tigitler* örneklerindeki gibi üzerine bir çoğul eki daha almasından anlayabiliriz. Marcel Erdal bu ekin yazıtlar dışında çoklukla hiçbir ilgisi olmadığını ve genelde belli bir sosyal sınıfa ait kişileri işaretlediğini söyler. Buna göre +(X)t eki önce yüksek zümreden sosyal gruplarla ilgili kelimelere eklenirken daha sonra kullanımı genişlemiş ve alt sınıftaki sosyal gruplar için de kullanılır olmuştur: *kulut* gibi (1991: 79).

Runik Harfli Metinler: *oglıt* (KT D5, BK D5), *oglı-t* (YE 26:2), *s(e)ŋüt* (Tar. G4), *t(a)rk(a)t* (KT G1), *t(i)g(i)t* (Tar. K2).

Maniheist Uygur Metinleri: *kulut* (BT V 30:700), *tigitleriŋe* (DreiPrinzen 102), *t(i)git* (BT V 20:46), *özüt* (M2 10:5), *özütler* (M3 34:1).

Budist Uygur Metinleri: *özüt* (Sekiz 123), *tigitler* (MaytS. 112v23), *ur(u)ngut-ları* (MaytS. 161r20).

Daha çok /n/ ile biten isim tabanlarına eklendiği görülen +(X)t eki, bu /n/ sesini düşürerek doğrudan -t şeklinde isme getirilir. Ekin bağlantı ünlüsü taranan örneklerde *oglıt*, *kulut* ve *üzüt* kelimelerinde açıkça görülebilmektedir. Üçü de yuvarlak ünlüye sahip bu tabanlardan birine düz ünlülü /I/, diğer ikisine ise yuvarlak ünlülü /U/ sesinin gelmesi şaşırtıcıdır. İlk örnekte *ogul* değil de *oglan* üzerine gelerek /n/ sesini düşürdüğü düşünülse bile /I/ sesi sorunludur. Bu ek çok sınırlı sayıda kelimede kullanılmıştır. Bu nedenle bağlantı ünlüsünün durumu hakkında bir şey söyleyebilmek için elde yeterli veri bulunmamaktadır. Buna rağmen bu sesin /I/ ve /U/ arası değişkenlik gösterdiği tahmin edilebilir.

3. Bağlantı Ünlüsü Altılı Değişkenlik (X^6/A~I~ U) Gösteren Morfemler

3.1. +(X)g Akuzatif Eki:

Eski Türkçede en yaygın kullanılan akuzatif eki olan +(X)g, yalın hâldeki isimlerden sonra getirilmektedir. Vokalle biten isim tabanlarına +g, konsonantla biten isim tabanlarına ise +Xg şeklinde getirilen ekin erken dönem metinlerindeki görünümü karışık bir hâl arz eder.

Runik Harfli Metinler: *(a)dıgıg* (YE 68:18), *(a)z(ı)g* (BK D14), *b(a)rk(ı)g b(e)d(i)z(i)g uz(u)g* (BK GB), *b(a)şl(ı)g(ı)g* (KT D15), *b(e)d(i)zçig* (KT G12), *bod(u)n(u)g* (T2 K4)[69], *b(e)gli bod(u)nlıg* (KT D6), *buluk(u)g* (ŞU D10)[70], *bul(u)ŋ(u)g* (O 1), *buŋ(u)g* (KT G8), *çıg(a)ń(ı)g* (KT D16), *çor(u)g* (KÇ 24), *(e)b(i)g* (BK D32), *(e)dgüg* (BK D20), *(e)lt(e)b(e)r(i)g* (KT K3), *(e)r(i)g* (YE 32:10), *(e)rig* (YE 130:3), *y(i)nçge (e)rkl(i)g* "ince olanı" (T1 G6), *(e)ş(i)m(i)g* (T1 G2), *ıg* (BK G15), *ill(i)g(i)g* (KT D15), *iş(i)g küç(ü)g* (ŞU D5), *k(a)g(a)n(ı)g* (T1 G10), *k(a)r(ı)g* (T1 K1), *karluk(u)g* (ŞU G1), *k(a)rlukug* (KT K2), *kırk(ı)z(ı)g* (T1 K3), *kid(i)n(i)g* (Kara Balgasun II:4), *kidizig* (Irk 33), *kişig* (T1 B4), *kum(u)g* (T1 B7), *kuug* (B G9), *kuzgunug* (Irk 14), *og(u)z(u)g* (T1 B7), *ordug* (KT K8), *öküzüg* (Irk 25), *öŋ(ü)g* (BK GD), *öŋt(ü)n(ü)g* (Kara Balgasun II:3), *s(a)b(ı)g* (BK K6), *süg* (T1 K8), *ş(a)d(ı)g* (KT D14), *t(a)bg(a)ç(ı)g* (T1 G3), *t(a)ş(ı)g* (O 13), *t(a)t(a)r(ı)g* (ŞU D8), *t(e)gmişig* (Irk 59), *t(ı)gıg* (Irk 39), *t(i)gin(i)g* (YE 68:17), *tizl(i)g(i)g* (KT D2), *totok(u)g* (ŞU K11), *totokug* (KT D38), *törüg* (BK D2), ***udıgm(a)g*** *odguru* ***y(a)t(ı)glıg*** *turguru* "uyuyanları uyandırıp yatanları kaldırarak" (Irk 20), *üg(ü)z(ü)g* (KÇ 16), *ük(ü)ş(ü)g* (O D7), *y(a)mt(a)r(ı)g* (BK D40), *yıp(a)r(ı)g* (BK D27), *yış(ı)g* (T1 K4), *y(i)r(i)g* (YE 84:1).

+(X)g ekinin bağlantı ünlüsü Runik yazılı metinlerde çoğunlukla gösterilmemiştir. Bu metinlerde kelime tabanı ünlüyle biterse kelimelerin son sesi yazılmış, akuzatif eki de doğrudan tabana eklenmiştir*: b(e)d(i)zçi+g, törü+g*. Runik harfli metinlerde akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünün yazıldığı örnekler az da olsa bulunmaktadır. Özellikle Irk Bitig, Yenisey Yazıtları ve Köl Tigin Yazıtı'nda bağlantı ünlüsünün yazımda gösterildiği örnekler mevcuttur. KT'de *k(a)rlukug* ve *totokug* örneklerinde bağlantı ünlüsü yuvarlak ünlüye sahip bir tabandan sonra yuvarlak bir şekilde görülmektedir.

[69] Yazıtlarda çok sık görülen *bodun* kelimesinin akuzatif ekli biçimi, Şine Usu yazıtında Aydın 2007'de *bod(u)n(ı)g* olarak okunmaktadır (s. 37, 50). Yalnız 2018 yılında çıkan son çalışmasında Erhan Aydın aynı biçimleri *bodunug* şeklinde vermektedir (s.55, 61). Aydın'ın daha sonradan Berta'nın dudak uyumuna göre yaptığı okumaları kabul ettiği anlaşılıyor.

[70] Yine Aydın 2007'de bu kelime *bulukıg* olarak okunmuştur, Aydın 2018'de *bulukug* şeklindedir. Aslında Runik harfli yazıtlarda verilen tüm örnekler için farklı okumalar yapılabileceği unutulmamalıdır. Çünkü öncelikle bu yazıtlar çok işlenmiş, farklı araştırmacılar tarafından pek çok kez neşredilmiştir. Bu nedenle hemen her kelime için farklı bir biçimin de mevcut olabileceği göz önünde bulundurulmalı. Yazıtlarda vokallerin büyük ölçüde yazılmaması da farklı yorumlara yol açmaktadır. Burada verilen örnekler genelde T.Tekin'in *Orhon Yazıtları*, *Tunyukuk Yazıtı* ve *Irk Bitig* yayınları ve Aydın vd.'nin *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig* çalışması temel alınarak verilse de yeri geldiğinde Aydın (2007, 2015a, 2015b, 2018), Berta (2010), Clauson (1972), Ercilasun (2016), Erdal (1978, 1991, 1997, 2004, 2011), Ölmez (2015), User (2016) ve Yıldırım (2017)'den de faydanılmıştır.

KT'de yuvarlak ünlülü bu biçimler dışında bağlantı ünlüsü yazılmamıştır. Yenisey Yazıtları'ndaki *(a)dıgıg* ve *(e)rig* tanıkları ise bu eke ait bağlantı ünlüsünün düz ünlülü tabanlardan sonra düz-dar şekilde olduğunu açıkça göstermektedir. Bu durumda Maniheist ve Budist çevre metinlerinde olduğu gibi Runik harfli metinlerde de akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır. *Irk Bitig*'de de hem düz hem de yuvarlak biçimdeki bağlantı ünlüsünün yazımda gösterildiği olmuştur: *kidizig, kuzgunug, öküzüg, tegmişig*.

Maniheist Uygur Metinleri:

Bağlantı ünlüsü olmayan veya yazılmayan biçimler: *agıg* (<agı, M3 11:20), *az(a)nt(ı)g* (DreiPrinzen 123), *[b]arkg* (Windgott 34), *birgüçig* (M3 29:7_2), *ç(a)hşap(a)t(ı)g* (Huast. 320), *dendarlar(ı)g* (TT II A:11), *edgüg* (Huast. 27), *em(i)g* (M1 29:14), *ıgaçg* (Windgott 16), *kurug* ***kang*** *yimeŋ* "kuru kanı yemeyin" (M3 39:7_2), *[kı]lınçlarg* (M3 38:10_2), *kuzılarg* (M3 7:9_2), *n(i)goşaklar(ı)g sartlar(ı)g* (TT II A:16), *[ö]rküçlenmekg* (M3 9:3_2), *sapxay(ı)g* (DreiPrinzen 30), *sav(ı)g* (TT II A:25, DreiPrinzen 89), *sav(a)g* (M3 33:7_2), *savlar(ı)g* (TT II A:28), *şmnug* (<şmnu, M1 19:10), *tŋrig* (<tŋri, ManWett 5), *tınl(ı)g(ı)g tural(ı)g(ı)g* (Huast. 148), *yosıpas(a)g* (M3 33:2).

Düz-geniş (/A/) ünlülü biçimler: *açmakag* (BT V 15:287), *agrıgag* (BT V 15:288), *anıgag* (Huast. 28), *axrwnag* (M1 15:17), *bal(a)kag* "balık" (M1 36:21), *barmag* (<barım, M3 11:20), *bulgaklarag* (M3 10:9), *burxanag* (BT V 15:294), *çgşaptag* (M3 21:1_3), *d[in]tarag* (M1 23:2), *ıgaçag* (M1 7:3), *iligeg* (DreiPrinzen 94), *isigeg* (Windgott 46), *kamgag* (M3 11:12), *kanag* (HamTouen 1:40), *kuşlara[g]* (M1 36:5), *n(i)goşakag* (M1 23:3), *savag* (ChrMani 1210:2), *savl-arag* (M3 12:7_2), *temireg* (M1 8:12), *tumlıgag* (BT V 15:289), *yvlakag batag* (BT V 13:260), *yıparag* (HamTouen 20:17).

Dar (/I^4/) ünlülü biçimler: *anvamıg* (M3 14:3), *biligig* (M3 15:10), *bitigig* (M3 43:10), *bulxakıg tlgekig* (M3 9:2_2), *bulgamakıg* (M3 10:5), *buluŋug* (Huast. 50), *buyrukug* (BT V 27:616), *edig* (DreiPrinzen 8), *edlerig* (DreiPrinzen 64), *ermekig* (M3 21:5), *esmekig* (M3 9:3_2), *evig* (Windgott 33), *ıgaçıg* (Huast. 356), *içgekig* (BT V 15:285), *idişig* (DreiPrinzen 69), *ilenmekig* (M3 20:14), *isigig* (BT V 15:288), *işig* (Huast. 153), *kapakug* (M3 14:11_2), *kıl-ınçıg* (M3 11:1), *kılınçlarıg* (M3 5:3_2), *kişi-lerig* (M3 11:4), *kopug* (M2 5:11), *köküzüg* (M1 26:14), *köŋülüg* (M1 26:12), *kösedüküg* (M3 46:9),

kunçuy-ug (ManBuch 147:3_3), *kuşug* (M1 7:1), *kuzularıg* (M3 5:2_2), *künüg* (M3 34:13), *mgi-stakig* (M3 36:9), *nomug* (HamTouen 5:3), *ödrülmişleriig* (M3 6:1_4), *ölügüg* (M1 24:27), *savıg* (M3 23:5_2), *suvug* (Windgott 28), *tıŋrilerig* (Huast. 29), *tiginig* (ManWett 61), *tolkukug* (Windgott 23), *tünerigig* (M3 6:3_4), *yrlıkamşıg* (BT V 30:705), *yarukug* (HamTouen 20:17), *yaykanmakıg* (M3 10:6), *yazukug* (Huast. 67), *yekig* (BT V 15:284), *yir-ig* (M1 14:4), *yeklerig* (M1 19:1), *yıltızıg* (Huast. 196).

Erken dönem Manihesit çevre metinlerinde Runik harfli metinlerde olduğu gibi bağlantı ünlüsünün yazılmadığı pek çok örnek vardır. Bağlantı ünlüsü bu metinlerde genelde düz ünlüye sahip isim tabanlarına düz-dar /I/, yuvarlak ünlüye sahip tabanlardan sonra ise yuvarlak-dar biçimde /U/ dudak uyumuna göre getirilmektedir. Yalnız bunların yanında bağlantı ünlüsünün düz-geniş /A/ olduğu biçimlere de rastlanılır. Geniş bağlantı ünlüsü bulunduran örnekler büyük oranda kalın sıradan isim tabanlarına gelmiştir. Az da olsa ince sıradan isim tabanlarına geniş bağlantı ünlüsü ile eklenen biçimler de bulunur: *iligeg*, *isigeg*, *temireg* gibi. Bu örneklerin sırasıyla görüldüğü DreiPrinzen, Windgott ve M1 8 numaralı metinlerin üçü de en erken tarihli metinlerden olan I. grup metinler içinde yer almaktadır. /e/ bağlantı ünlüsü, sadece son hecesinde dar-düz ünlü bulunan tabanlardan sonra yani son hecesinde CiC yapısını gösteren bazı kelimelerden sonra tanıklanabilmiştir. /a/ ise hem düz-dar (CıC) hem de düz-geniş (CaC) ünlüye sahip tabanlardan sonra gelebilmektedir, yalnız yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra hiç görülmez. Bu durumda erken dönem Maniheist çevre metinlerinde, akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünün genelde dar biçimde olup dudak uyumuna girdiği yalnız bazen düz-art sıradan ünlü bulunduran tabanlarda /a/, düz-dar-ön ünlü bulunması durumunda ise /e/ de olabileceği görülmektedir. Maniheist çevre metinlerinde bağlantı ünlüsü gösterilmeyen örneklerin ise düz-geniş biçimde de okunabileceği göz önünde tutulmalıdır. Zaten bağlantı ünlüsü yazılmayan örneklerin hepsi /A/'lı biçimlerde olduğu gibi son hecesinde düz ünlü bulunduran isim tabanlarıdır. Yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra bağlantı ünlüsü yazımda mutlaka gösterilmiştir.

Bu genel görünümün dışında bir de M3 7 numaralı metinde *kapakug* örneği yer almaktadır. Taranan metinler içinde düz ünlülü bir tabandan sonra akuzatif ekinin yuvarlak bağlantı ünlüsü ile eklendiği başka bir örnek bulunmamaktadır. Burada ne ses benzeşmesi ne de komşu dudak ünsüzünün tesiriyle oluşabilecek bir yuvarlaklaşma

mümkün değildir. Bir ağız özelliği olarak düşünülebilse de bu örneğin tabanının *kapak* değil de *kapagu* şeklinde bir kelime olması da mümkündür. Le Coq bu kelimeyi "battaniye, örtü" gibi bir anlamda çevirmektedir: *takıı ınçe kaltı ötsüz* ***kapakug*** *yme yügürügli, akıglıı suvka k(e)mişip [el]gin arıtırça..* "Und so wie man eine nicht löcherige Decke wieder in laufendes fließendes Wasser wirft und mir der Hand reinigt.." (1922: 14).

Budist Uygur Metinleri:

Bağlantı ünlüsü olmayan veya yazılmayan biçimler: *arvışg* (Sekiz 374), *blgüg* (Sekiz 459), *bodisvtg* (Sekiz 22), *bramang* (MaytS. 12r6), *burxang* (U III 35:30), *burxan-larg* (Sukh 2), *edgüg* (Sekiz 199), *erd(i)nig* (KP 55:8), *kartg* (Heilk II 3:172), *kızlarg* (Sekiz 344), *nizvanilarg* (Sekiz 210), *şastrlarg* (MaytS. 19v17), *tatagg* (Sekiz 176), *tınlıg(a)g* (Panc B1:145), *tınlglarg* (Sekiz 215), *toprakg* (Sekiz 294), *yrlgg* (Sekiz 296),

Düz-geniş (/A/) ünlülü biçimler: *agıçılarag* (KP 10:4), *anıgag* (Sekiz 199), *aragag simekag* (MaytH. 13: 9r11), *arxantag* (MaytS. 170r6, TT X 422), *balıkag* (MaytS. 139v7), *barkag* (MaytS. 23r16), *bitigeg*[71] (Sekiz 212), *bodisvtag* (MaytS. 17r2), *bolmagag* (U II $1:5_2$), *bukagularag* (MaytS. 116r18), *burkan-ag* (TT V A:73), *burxanlarag* (SP Zieme 42), *bursoŋ-larag* (MaytS. 128r11), *dintar-ag* (MaytS. 136v3), *dintarlarag* (MaytS. 94r8), *ışıg-ag* (KP 80:4), *kadagag* (MaytS. 84v5), *kalıkag* (MaytS. 18r18), *kanag* (Heilk II 3:147), *krarıgag* (Sekiz 422), *kılınçag* (MaytS. 100v9), *kızag* (Sekiz 343), *kızlarag* (MaytS. 5r1), *koltguçı-larag* (KP 75:6-7), *kuvragag* (U III $34:4_2$), *nizvanı-larag* (MaytS. 13r15), *nomlarag* (MaytS. 1v2), *otlarag* (Heilk II 3:103), *sansarag* (MaytH. 11: 13b21), *sartlarag* (Daşakarma 429), *savag* (KP 77:2, MaytS. 9v10, MaytH. 10: 5a16, U III 28:17, BT I A1:6, BT V A1:3, TT X 321), *savlarag* (U III 13:8), *şaki-larag* (MaytS. 5r3), *şastr-larag* (MaytS. 19v16), *tagag* (MaytS.164v3), *tarıgçı-larag* (KP 1:2), *tavarag* (MaytS. 83v25), *taymakag* (MaytS. 13r21), *tıdagag* (ZiemeBhai 7), *tıltagag* (MaytS. 80v8), *tınlgag* (U III 41:2), *tınlıg-larag* (KP 2:2), *tınlaglarag* (MaytH. 11: 6b21), *toprakag* (Sekiz 98), *[to]prakag* (Panc A1:67), *toyınag*

[71] TT VI'da *bitigig* olarak okunan bu kelime, Oda (2015) tarafından *bitigeg* şeklinde okunmuştur. Metnin tıpkıbasımına bakıldığında Oda'nın okuyuşunun doğru olduğu görülür. Benzer şekilde metinde geçen *sansaz* yazımı birçok kez TT VI'da *sansız* şeklinde verilmiştir. Oda (2015) bunları düzelterek doğru okunuşlarını verir.

(MaytS. 57v11), *toyın-larag* (MaytS. 23r13), *tutayagag* (U II 1:9$_2$), *tuymakag* (Sekiz 462), *yagı-larag* (MaytS. 2v7), *yıŋak-ag* (MaytS. 140r6), *yumgakag* (Daşakarma 1892).

Dar (/I^4/) ünlülü biçimler: *ayıgıg* (SekizK 199), *arxantıg* (MaytS. 81r5), *arvışıg* (SekizK 374), *azunug* (MaytS. 131v20), *azunlarıg* (U II 2:9), *bakarıg* (Daşakarma 1892), *balıkıg* (U II 8:54), *barkıg* (MaytS. 146v7), *begig* (TT X 193), *bilgelerig* (MaytS. 8r29), *bitigig* (Sekiz 52), *bodun-ug bukunug* (TT X 51-52), *braman-larıg* (U III 13:14), *bulmadukug* (Sekiz 457), *buluŋug* (Sekiz 244), *burkanıg* (TT V A:112), *burkan-larıg* (MaytS. 202r26), *bürtmekig* (Sekiz 181), *dintar-larıg* (MaytS. 172r20), *edig* (MaytS. 61v12), *edlerig* (MaytS. 13r17), *emgekig* (MaytS. 131v20), *erig* (KP 73:2), *ermezig* (MaytS. 227v4), *esinig* (U II 2:5$_2$), *eşidmedüküg* (Sekiz 457), *etözüg* (MaytS. 96v6), *içkek-lerig* (TT V A:84), *igligig* (Heilk II 3:122), *işig* (Panc B3:197), *kanıg* (Heilk II 2:22), *kararıgıg* (SekizK 422), *katun-ug* (MaytS. 90r5), *kızıg* (SekizK 343), *kızlarıg* (MaytS. 146v24), *kirmişig* (KP 15:3), *kişi-lerig* (U II 8:51), *köŋülüg köküzüg* (MaytS. 69v16), *körtüküg* (U III 29:35), *kuvragıg* (MaytS. 176r5), *nizvanı-larıg* (MaytS. 56v6), *nomug* (BT I A1:10), *oguş-larıg* (MaytS. 97v13), *otug* (Heilk II 2:62), *öküşüg* (MaytS. 85v26), *özüg* (Höllen 4), *sartlarıg* (Daşakarma 434), *savıg* (MaytS. 10r7, U III 22:1$_3$, BT I A1:6, TT X 31, Höllen 122), *savlarıg* (U III 32:13), *arıg simekig* (MaytH. 14: 10v14), *sökmekig* (Heilk II 3:104), *suvug* (Sukh 66), *şlokug* (U III 34:23), *tamulug-larıg* (Höllen 19), *tavarıg* (MaytS. 164r1), *teginmekig* (U II 1:16$_2$), *tınlg-ıg* (MaytS. 33v10), *tınlg-larıg* (KP 3:2), *toprakıg* (SekizK 98), *toyunug* (U III 39:7), *törülerig* (Sekiz 187), *tuymakıg* (SekizK 462), *tüpüg* (MaytS. 13r8), *tüşmekig* (MaytS. 13r20), *uluşug* (SP Zieme 43), *yapşınmaklarıg* (U III 36:36), *yrlıgıg* (SekizK 296), *yrukug* (Sekiz 345), *yaşıg* (Höllen 4), *yazukug* (MaytS. 83v30), *yekig* (TT X 80), *yıltızıg* (MaytS. 182v25), *yırıg* (KP 71:3), *yirig* (TT V A:123), *yimişig* (KP 72:8), *yokug* (Sekiz 152), *yükmekig* (Sekiz 161).

Budist çevre metinlerinde de akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü genelde dudak uyumuna girer; yuvarlak hece ile biten tabanlardan sonra bağlantı ünlüsü /U/ (*yazukug, uluşug, üzütüg*), kelime düz hece ile sonlanırsa bağlantı ünlüsü /I/ (*biligig, yimişig*) şeklindedir. /U/ ve /I/ dışında bu ekin bağlantı ünlüsü Budist çevre metinlerinde /A/ da olabilmektedir. /A/ bağlantı ünlüsünün görüldüğü örnekler çoğunlukla kalın sıradan tabanlara sahiptir. Yalnız Sekiz'deki *bitigeg* (212) örneğinde akuzatif ekinin düz-geniş bağlantı ünlüsünün ince sıradan kelimelere de gelebildiği görülmektedir. Buradaki /e/

ünlüsü de tıpkı Maniheist metinlerde olduğu gibi son hecesinde düz-dar ünlüye sahip CiC yapısında bir tabandan sonra görülmüştür. Düz-geniş ünlülü (CeC) bir tabana /e/ ünlüsünün geldiği örnek yoktur. /a/ bağlantı ünlüsü ise yine Manihesit metinlerdeki gibi ancak düz ünlü bulunduran tabanlardan sonra gelebilmektedir. Yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra düz-geniş /A/ bağlantı ünlüsü hiç bulunmaz.

Gabain, /A/ bağlantı ünlüsünü *n* ağzına yani Mani metinlerinin diyalektine ait bir özellik olarak değerlendirmektedir (2007: 4). Fakat erken tarihli Budist metinlerinden *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (KP) ile *Maytrisimit*'in Sengim nüshasında düz-geniş tabanlı kelimelere akuzatif eki çoğunlukla /A/ bağlantı ünlüsünü alarak eklenmiştir. Ağca da /A/ bağlantı ünlüsünü bir ağız özelliği olarak kabul etmez ve Eski Türkçe metinlerin tarihlendirilmesi için fonolojik bir ölçüt olarak ele alır:

> Uygur Türkçesi'nde, hem kelime tabanlarında hem de eklerdeki /A/ bağlantı ünlüsü, sadece Maniheist metinlerde görülmez. /A/ ünlüsü, erken tarihli oldukları bilinen Budist metinlerin de özellikleri arasındadır. İster Maniheist ister Budist olsun, klasik ya da geç dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde aynı eklerde /A/ ünlüsüne rastlanmaz. Erken ya da klasik öncesi Budist Uygur metinlerinde /A/ ünlüsünün bulunması ve Pothi, TT III gibi geç Maniheist metinlerde /A/ yerine /I/ ünlüsünün olması , ünlülerdeki değişkenliğin ağız özelliği olmadığına, tersine metinlerin tarihsel gelişimini gösteren bir dillik ölçüt olduğuna işaret etmektedir (2006: 140).

Düz-geniş hece ile sonlanan tabanlardan sonra bağlantı ünlüsünün bu dönem metinlerinde /A/ ~ /I/ karışık kullanıldığı daha sonra ise yerini tamamen /I[4]/ sesine bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu durumda Köktürk metinlerinde yazılmayan seslerin de yeniden ele alınması gerekmektedir. Tek bir kelime üzerinden örnek vermek gerekirse, 10. yüzyıla tarihlendirilen KP ile 8-9. yüzyıllara tarihlendirilen Maytrisimit'de *sav* kelimesi akuzatif eki ile *savag* şeklinde görülmektedir. Bu durumda akuzatif ekinin bağlantı sesinin gelişmesi dikkate alınırsa, Orhun yazıtlarında *sbg* şeklinde yazılmış olan ve araştırmacılar tarafından *s(a)b(ı)g* veya *s(a)v(ı)g* şeklinde okunan biçimin de *s(a)v(a)g* olması gerekmektedir. Runik yazıtlarda olduğu gibi akuzatif ekinin bağlantı ünlülerinin hiç gösterilmediği, en erken tarihli Mani metinlerinden TT II A metninde de *savg* şeklinde geçen biçim *sav(a)g* biçiminde transkribe edilebilir.

Erken tarihli Budist çevre metinlerinden özellikle Maytrisimit'in Sengim-Murtuk

nüshasında aynı kelimede akuzatif ekinin ikili biçimleri oldukça yaygındır: *arxntag ~ arxantıg, barkag ~ barkıg, burkan-ag ~ burkanıg, dintar-larag ~ dintarlarıg, kızlarag ~ kızlarıg, kuvragag ~ kuvragıg, nizvanı-larag ~ nizvanı-larıg, savag ~ savıg, savl-arag ~ savlarıg, tavarag ~ tavarıg, tınlgag ~ tınlg-ıg, tınlg-larag ~ tınlg-larıg* gibi. MaytS. dışında Sekiz, TT V A, TT X, Daşakarma, BT I A1, KP, U III metinlerinde de ikili biçimler bulunur. Özellikle *sav* kelimesi erken dönem Budist metinlerin hemen hepsinde, TT X ve Daşakarma gibi klasik evreye yakın metinlerde bile *savag* şeklinde sık sık görülür. *sav* kadar olmasa da *burkan* ve *tınlıg* sözcüklerinin akuzatif ekli biçimleri de /a/ bağlantı ünlüsü ile oldukça sık kullanılmıştır. Bu durum, akuzatif ekinde /a/ bağlantı ünlüsünün sadece düz ünlülü tabanlara eklenebilmesi koşulu yanında leksikal koşullu olduğunu da düşündürmektedir. *burkan, dintar, kuvrag, nizvanılar, sav, tınlıg/tınlag* gibi çok sık kullanılan ve çoğu dinî terminolojiye ait kelimelerde /a/ bağlantı ünlüsü donmuş bir şekilde yer almış olabilir. Bu kelimeler önceki nüshalar kopya edilirken bu dinî terminolojiye ait kelimeler orijinalindeki şekliyle değiştirilmeden yazılmış olabilir. Sadece erken dönem metinlerinde görülen bu durumdan akuzatif ekinde /A/ bağlantı ünlüsünün daha eskicil olduğu, daha sonra yerini sadece dar ünlülere bıraktığı anlaşılmaktadır.

Erken dönem Budist çevre metinlerinde bağlantı ünlüsü yazılmayan akuzatif ekli biçimlerin hepsi Manihesit metinlerde olduğu gibi düz ünlülü tabanlardan oluşmaktadır. Yuvarlak ünlülü bir tabana gelen bu ekin bağlantı ünlüsünün yazılmadığı görülmez. /A/'lı biçimlerde de aynı koşulun geçerli olduğu düşünülürse bağlantı ünlüsü gösterilmeyen örneklerin /A/'lı şekilde okunması mümkündür. Yine bağlantı ünlüsünün çok büyük oranda yazılmadığı Runik harfli metinlerde düz ünlüye sahip tabanlara gelen akuzatif ekinin +(A)g şeklinde olması ihtimali yüksektir. Ayrıca yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra akuzatif ekinin Runik harfli metinlerde mutlaka /U/ şeklinde olması gerektiğini de rahatlıkla söyleyebiliriz.

3.2. İyelik Ekinden Sonra Gelen +(X)n Akuzatif Eki

Erken dönem metinlerinde akuzatif eki yalın hâldeki isimlerden sonra +(X)g,

zamirlerden sonra +nI, iyelik ekli isimlerden sonra ise genelde +(X)n şeklindedir. Teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik ekinden sonra +n biçiminde görülen ek, teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra bağlantı ünlüsü alarak +Xn biçiminde eklenmektedir.

Runik Harfli Metinler: *(a)dg(ı)rin* (BK K11), *(a)kin* (KÇ 19), *(a)nt(a)g(ı)ŋ(ı)n* (KT G8), *(a)ltunın* (KT GB), *(a)t(ı)m(i)n* (S 8), *b(a)r(ı)mın* (ŞU D3), *b(a)rkin* (KT GD), *b(a)ş(ı)mın* (Irk 8), *b(e)lgüm(i)n* (Tar. B2), *b(e)ŋgüm(i)n*[72] (YE 28:9), *bil(i)g(i)n* (BK K4), *bit(i)g(i)m(i)n* (ŞU D8), *bod(u)nin* (T2 B8), *bod(u)n(u)m(ı)n* (BK K11), *çıt(ı)m(ı)n* (ŞU G2), *(e)b(i)m(i)n* (ŞU G6), *(e)çisin* (KT D5), *(e)l(i)m(i)n* (Tar. B3), *il(i)ŋ(i)n* (BK D19), *(e)r(i)n* (O 3), *k(a)n(ı)ŋ(ı)n* (T1 B3), *k(a)tunın* (ŞU K10), *kız(ı)m(i)n* (S 7), *kisis(i)n* (KÇ 5), *kor(u)g(u)n(ı)ŋ* (O 12), *köpükümin* (Irk 20), *kümül(ü)min* (YE 45:10), *küm(ü)şin* (BK K11), *oglın* (Irk 29), *ogl(u)ŋ(ı)n* (BK D20), *ogl(a)n(ı)m(ı)n* (YE 59:1), *öls(i)k(i)ŋ(i)n* (KT G10), *örginin* (ŞU G10), *öt(ü)nç(ü)m(i/ü)n*[73] (T1 G8), *öz(ü)m(i/ü)n*[74] (ŞU K6), *sab(ı)m(i)n* (KT G2), *s(e)bdük(ü)min* (Irk 3), *sub(u)m(ı)n* (Tar. B4), *süsin* (KÇ 10), *t(a)b(a)rın* (ŞU G5), *t(a)pladuk(u)min* (Irk 3), *t(a)ş(ı)n* (T1 G6), *tuts(ı)k(ı)ŋ(ı)n* (BK K8), *törüm(i)n* (Tar. D3), *törüŋ(i)n* (KT D22), *y(e)g(e)n(i)m(i)n* (S 8), *y(e)r(i)n* (BK D35), *y(e)r(i)m(i)n* (Tar. B4).

İyelik ekinden sonra getirilen +(X)n akuzatifinin bağlantı ünlüsü hakkında bir tespitte bulunabilmek için bu ekin 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonraki durumunu incelemek gerekmektedir. 3. şahıs iyelik eklerinden sonra kelime tabanı vokalle sonlandığı için ek doğrudan +n şeklinde getirilmektedir. Runik harfli metinlerde 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra ekin bağlantı ünlüsü daha çok Irk Bitig'de birkaç örnekte yazılmıştır: *b(a)ş(ı)mın*, *köpükümin*, *s(e)bdükümin*, *t(a)pladuk(u)min*. Irk Bitig dışında Şine Usu (*b(a)r(ı)mın*) ve Yenisey Yazıtları'ndan (*kümül(ü)min*) birer örnekte de bağlantı ünlüsü yazımda gösterilmiştir.

Burada Irk Bitig'de yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü düz-dar biçimde görülmektedir. Irk Bitig yazılış tarihi ve oluşturulduğu çevre itibariyle dil özellikleri bakımından Runik harfli metinlerin geneliyle aynı hususiyetleri göstermek zorunda değildir, fakat aynı alfabenin kullanılması imla ve bazı durumlarda

[72] Tekin 2013c'ye göre verilen bu kelime, Aydın 2013 ve 2015a'da *beŋgümün* şeklinde okunmuştur.
[73] Tekin 1994a'ya göre *öt(ü)nç(ü)m(i)n*, Aydın 2015'e göre *ötünçümün*.
[74] Aydın 2007'de *özümin* şekli tercih edilse de Aydın 2018'de aynı yer *özümün* olarak okunmuştur.

seslik özellikler bakımından ipucu vermektedir. Çünkü bu metinde ünlülerin yazılması temayülü diğer Runik harfli metinlere göre daha fazladır. Irk Bitig dışında YE 45 numaralı metinde *kümül(ü)min* örneğinde yuvarlak ünlülü tabandan sonra +n akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü düz-dar biçimdedir. Bu örneklere bakarak Runik harfli metinlerde iyelik ekinden sonra gelen yükleme hâl ekinin bağlantı ünlüsünün hep düz-dar biçimde olup dudak uyumuna girmediği söylenebilir. Fakat bu sınırlı sayıda örnek bu konuda net bir şey söylemek için yeterli değildir. Üstelik Runik Harfli metinlerin tamamında her zaman aynı imlâ ve dil özellikleri görülmez. Özellikle Yenisey Yazıtları ile Kağanlık Yazıtları'nda birbirinden farklı yapılara rastlamak mümkündür. Bu metinler üzerine yapılan yayınlar da iyelik ekinden sonra akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü konusunda bir kesinliğin bulunmadığını göstermektedir. Örneğin; Talat Tekin'in yayınlarında bu ekin yuvarlak ünlülü tabandan sonra gelen ve yazımda gösterilmemiş bağlantı ünlüsü hep /I/ şeklinde verilmiştir. Berta ve Aydın ise aynı biçimleri dudak uyumuna göre okumaktadır. Bu ekin bağlantı ünlüsünün Runik harfli metinlerdeki durumu hakkında daha iyi çıkarım yapabilmek için, ekin bu metinlere yakın tarihlerde oluşturulmuş Maniheist ve Budist çevre eserlerindeki durumuna da bakmak gerekir.

Manihesit Uygur Metinleri: *kuzınıŋ* ***aatın*** "kuzunun etini" (M3 39:2_3), *amrakımın* (M2 8:8), *begedmekiŋiz(i)n* (DreiPrinzen 66), *bögülenmekin* (M3 15:6), *edgüsin* (HamTouen 5:61), *emgek(e)mezin* (M1 11:19), *etözin* (M2 11:14), *evin barkın* (Windgott 32), *iseŋez(e)n* (M1 10: 13), *kanatımın* (M3 23:6_2), *kanatıŋın* (M3 23:3_2), *kapagın* (M1 13:7), *k(e)ltükümün kirtgünzünler* (DreiPrinzen 65), *kırkınların* (BT V 10:173), *kizlençüŋün* (M3 11:7, nr. 6), *kolumın kavşurup* (M3 26:2, nr. 9), *köŋlin* (M1 15:3), *köŋülümn* (M3 24:8), *körküŋüzün* (M1 10:7), *küçin* (BT V 12:223), *[og]luŋızın* (M3 25:10_3), *özümin* (M3 26:6_3, nr. 9), *özümüzün üzütümüzün üze* (M3 7:10-11, nr. 1),*tıŋrim yrlkaŋ ol mŋigü tökelig münsüz* ***özüŋüzün*** *körelim* "Tanrım, bağışlayın, sizin ebedî mükemmel masum varlığınızı görelim" (M1 11:17), savın (BT V 13:252), *ulug-lar-ıŋızın* (M3 25:8-9_3), *üzütümn* (M3 24:4), ***yazukumn*** *boşuŋ* ***suyumın*** *tarkaraŋ* ***irinçümin*** *arıtıŋ* "günahlarımı bağışlayın, hatalarımı bitirin, zavallılığımı arındırın" (M3 25:8-9-10_2, nr. 9), *yörügin* (DreiPrinzen 123), *yürüglerin* (M3 15:11), *yüzüŋüzen* (M1 10:9).

Erken dönem Maniheist çevre metinlerinde iyelik ekinden sonra getirilen

akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü karışık bir durum sergiler. Düz ünlüye sahip tabanlardan sonra düz-dar /I/ şeklinde gelen bağlantı ünlüsünün yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra durumu ikilik gösterir. Yuvarlak ünlülü tabanda hem dudak uyumuna uygun olarak /U/, hem de uyuma girmeden /I/ şeklinde olan örnekler Maniheist metinlerde mevcuttur. Bunların yanında bir de aynı şekilde yuvarlak tabandan sonra bağlantı ünlüsünün yazımda gösterilmediği örnekler de bulunmaktadır: *köŋülümn*, *üzütümn*, *yazukumn*. Üçü de M3 9 numaralı metinde bulunan bu örneklerde bağlantı ünlüsünün düz-dar olduğu tahmin edilebilir, çünkü aynı metinde yuvarlak ünlülü tabandan sonra akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü hep dudak uyumu dışındadır. Dudak uyumuna giren örnekler çoğunluğu birinci grupta yer alan en erken metinlerden olan DreiPrinzen, M1 10-11, M3 1 ve M3 6'da görülmektedir. Özertural 2008'de bu biçimler yanlış yazım olarak gösterilmektedir. Ancak dudak uyumuna giren ve uyum dışı olan örnekler nerdeyse eşit sayıdadır ve uyuma giren örneklerin çoğu birinci grup metinlerinde görülür. Bunlardan M3 1 ise ikinci grup metinleri içinde yer almaktadır. Bu durumda iyelik ekinden sonra gelen akuzatif ekinin daha önceki dönemlerde dudak uyumuna girdiği, bu eserlerin oluşturulduğu dönemde ise uyum dışına çıkıp, 3. şahıs iyelik ekinin etkisiyle yalnız /I/'lı biçimlerinin kullanıldığı düşünülebilir. Bu durumda Runik harfli metinlerde bu ekin bağlantı ünlüsünü dudak uyumuna göre okumak mümkündür.

Bunların dışında incelenen Maniheist çevre metinlerinde tek bir yerde iyelikten sonra gelen akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü düz-geniş biçimdedir: *yaltraglı isig* ***yüzüŋüzen*** *körökseyür biz* "parlak, canlı yüzünüzü görmek isteriz" (M1 10:9). Aynı metinde bağlantı ünlüsü yazılmamış şu örnek de Le Coq tarafından düz-geniş şekilde düşünülmüştür: *ay-duk* ***iseŋez(e)n*** *is-ledemez* (M1 10:13). *iseŋez(e)n* örneği için /e/ bağlantı ünlüsü mümkün olsa da *yüzüŋüzen* biçimi yazım yanlışı olarak değerlendirilebilir. Fakat bu metinde /A/ bağlantı ünlüsü başka eklerde de yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Yine de yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra /A/ bağlantı ünlüsünün gelmesi sadece bu ek için değil, başka eklerde de sık görülen bir durum değildir.

Budist Uygur Metinleri: *anasın* (MaytS. 4v11), *atımın* (Sukh 37), *barımımın* (MaytH. 13: 5v19), *blgüsin* (Heilk II 3:12), *bogzın* (MaytS. 2r8), *borlukumın* (KP 73:3), *bulmışın* (MaytS. 1r28), *emin* (Heilk II 3:12), *erdemin* (Sukh 74), *etözin* (Sukh 40), *etözümin*

(MaytS. 3v9), *inisin* (KP 58:3), *işimin* (Sukh 46), *kadagın* (U II 1:4), *köŋülüŋin* (TT X 285), *körklerin* (KP 43:3), *kötügümin* (Sukh 46), *közümin* (KP 58:5), *külin* (Heilk II 2:26), *nomımın* (U III 33:3), *nomumın* (MaytH. 10: 6a8), *oglumın* (KP 25:5), *ögümin köŋülümin* (U II 8:60), *özümin* (U III 32:10), *savımın* (Panc A1:150), *tavaran* (U II 8:41), *tavarın* (U II 8:21), *tavarımın* (MaytS. 12v18), *tonangusın* (U II 3:13), *töpümin* (MaytS. 2v28), *töpün üze* (TT V A:59), *törüsin* (Panc B3:209), *tözümin* (KP 67:1), *ülgüsüzün üçün* (Sekiz 8), *ülügsüzin üçün* (SekizK 8), *ülüşin* (Sekiz 78), *yrumışın yaşumışın* (TT A:6-7), *yazukumın* (U II 8:58), *yimişiŋin* (KP 75:3).

Erken dönem Budist çevre metinlerinde iyelik ekinden sonra gelen akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü büyük oranda yalnız düz-dar /I/ biçiminde olup dudak uyumuna girmemektedir. Son hecesinde hem düz hem de yuvarlak ünlü bulunan tabanlardan sonra yalnız /I/ biçiminde görülmektedir. Maniheist metinlerde dudak uyumuna giren biçimleri de bulunan +(X)n akuzatif ekinin bağlantı ünlüsü, Budist çevre metinlerinde yalnız düz-dar şekilde görülmektedir. Maniheist metinler içinde de yalnız I. ve II. gruptaki bazı metinlerde görülen dudak uyumuna ve Budist eserlerde hiç uyuma girmemesine bakarak ekin Köktürkçe döneminde dudak uyumuna girdiğini sonraki dönemlerde uyumdan çıkarak yalnız /I/ şeklinin görüldüğünü söylemek mümkündür. Budist eserlerde görülen *tavaran, ülügsüzün* gibi şekiller akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünün değil, 3. şahıs iyelik ekinin ünlüsünün durumuyla ilgilidir. Bunlar yanlış yazım veya ağız özelliği olarak ele alınabilir. Ayrıca Manihesit metinlerde +(X)n akuzatifinin /e/ şeklinde görüldüğü bir örnek yuvarlak ünlülü bir tabana sahip olduğu için fakat diğer yandan ise söz konusu örneğin bulunduğu M1 10 metni /A/ bağlantı ünlüsünün en yoğun biçimde görüldüğü metinlerden biri olduğu için bu örnek üzerine kesin bir şey söylemek zor görünmektedir. Yalnız bu biçimden yola çıkarak Maniheist ve Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü yazılmayan +(X)n ekinin bazı düz ünlülü tabanlarda /A/ biçiminde olabileceği düşünülebilir. Sonuç olarak Eski Türkçenin erken safhasında iyelik ekinden sonra gelen akuzatif ekinin bağlantı ünlüsünün /I/ ağırlıklı olmak üzere /U/ ve /A/ biçimlerinin de olduğu görülmektedir.

3.3. +(X)n Vasıta Hâli Eki:

Vasıta hâl eki vokalle biten isim tabanlarına +n, konsonantla biten tabanlara ise bağlantı ünlüsü ile +Xn şeklinde getirilmektedir. Ferruh Ağca ses ve şekil özelliklerine göre Eski Uygurca metinleri tarihlendirdiği çalışmasında vasıta hâli ekinin bağlantı ünlüsünü de tarihlendirme ölçütlerinden biri olarak kullanır ve bağlantı ünlüsünün erken tarihli I. ve II. grup metinlerinde dudak uyumuna girdiğini, III. grupta hem uyumlu hem de uyum dışı biçimlerin bir arada göründüğünü belirtir. Buna göre IV. gruptan itibaren vasıta hâli ekinin bağlantı ünlüsü dörtlü uyumdan ikili uyuma geçmiş şekilde yalnızca düz-dar /I/'lı biçimleriyle görülür (2006: 219, 230, 432).

Runik Harfli Metinler: *(a)lpun* (YE 11:9), *(a)nın* (KÇ 21), *(a)z(ı)n* (KÇ 20), *(e)l(i)g(i)n* (KT D32), *(e)r(i)n* (BK D10), *k(e)ç(i)gs(i)z(i)n* (T1 K11), *kıl(ı)çın* (Irk 8), *kop(u)n* (T1 G9), *köz(ü)n* (BK K11), *kuulk(a)k(ı)n* (BK K11), *okun* (KT D33), *s(a)k(ı)şın* (ŞU D4), *suk(u)n* (BK D38), *süŋ(ü)g(ü)n* (T1 K4), *törün* (BK K9), *üzükiŋin* (Irk 48), *y(a)d(a)g(ı)n y(a)l(a)ŋ(ı)n* (KT D28), *y(a)lŋusun* (Irk 40), *y(a)yın* (BK D39), *y(a)z(ı)n* (BK G2), *y(e)g(i)n* (BK G10), *yol(u)n* (T1 D6), *yols(u)z(u)n* (T1 K11).

Vasıta hâli ekinin bağlantı ünlüsü Runik harfli metinlerde genellikle yazılmamıştır. KT'de açıkça yazılan *okun* örneğinden bağlantı ünlüsünün bu metinlerde dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır. Irk Bitig'deki *y(a)lŋusun* örneğinde de uyuma girdiği görülmektedir. Bu durumda Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü yazılmayan biçimlerin dudak uyumuna göre okunması mümkündür. Talat Tekin, T1 G9'daki *kopn* biçimini 1994 yılındaki Tonyukuk Yazıtı neşrinde *kop(ı)n* olarak vermiştir. 2000 yılında yeniden Türkçe olarak yayımladığı *Orhon Türkçesi Grameri*'nde ise araç ekinin dudak uyumuna girdiğini belirtir fakat bu örneği yine *kopın* olarak verir (Tekin 2016: 110). Aydın, Şirin, Ölmez yayınlarında bu kelimeyi *kopın* şeklinde okurlar. Berta (2010) ve Ercilasun (2016) ise *kopun* biçiminde dudak uyumuna göre okumaktadır.

Vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü Eski Türkçede dörtlü uyumdan ikili uyuma geçiş gösterdiği için Köktürk metinlerinde de dudak uyumuna girmesi beklenmelidir. KT'deki *okun* biçimi de bunu kanıtlar. Dolayısıyla T1 G6'daki biçimin *kopun* olarak okunması mümkündür. Yalnız bunun dışında YE 11'deki *(a)lpun* "güçlükle" örneği uyum dışı bir durum arz etmektedir. Burada /p/ sesinin etkisiyle bir yuvarlaklaşma

meydana gelmiş olabilir. Yenisey Yazıtları'nda ara sıra standart dilden (Kağanlık yazıtlarının dili) sapmalar görülebilmektedir[75].

Maniheist Uygur Metinleri: *adakın* (Huast. 352), *adasızı-n* (M1 18:27), *adasazan* (BT V 23:518), *adaszn* (DreiPrinzen 121), *alkıgın* (BT V 23:509), *amlın* (ManTürkFrag 21), *anın* (HamTouen 26:11), *arıgın* (Huast. 255), *amranmakı-n* (M1 28:21), *başın* (M3 34:3), *biligin* (Huast. 89), *biligsizin* (M3 18:13), *bosuşun* (ChrMani 1210:4), *bosuşsuzun* (M1 29:29), *bölükün* (BT V 10:191), *bütünün* (M1 28:26), *çının* (M3 17:12), *dşiniŋizen* (M3 25:12$_2$, nr. 9), *erŋekin* (Huast. 92), *esenin edgün* (BT V 30:705), *el(i)gin* (ManWett 87), *esrükün* (M1 6:16), *içgün ayakın* (BT V 27:612), *kad(a)ran* (M1 24:11), *kadgun* (ChrMani 1210:4), *kadgusuzun* (M1 29:29), *kam(a)gan* (HamTouen 5:26, M3 33:1, nr. 14), *k(a)magın* (M3 14:4, nr. 7), *katagın* (M1 28:26), *kiŋin* (BT V 9:141), *kirtün* (DreiPrinzen 6), *köŋlün* (ManTürkFrag 22), *körkün* (M1 24:24), *kutun* (BT V 20:435), *küçlügün bdükün* (M3 17:5, nr. 8), *külüşügin oluralım* (M2 9:20 = ETŞ 4), *meŋin* (DreiPrinzen 21), *muŋlugun* (M3 30:3$_2$, nr. 13), *muŋsuzun* (M3 30:6$_2$, nr. 13), *nomun* (ManTürkFrag 7), *ödün* (ManWett 10), *ögrünçün oyunun* (TT II A:66), *ögrünçülügin* (M3 33:4, nr. 14), *ögrünçülügün* (M3 17:2$_2$, nr. 8), *ölmekin* (M3 40:2$_2$), *özün* (Huast. 154), *sakın* (M3 32:3, nr. 13), *s(e)rinmekiin* (ManTürkFrag 9), *sözün* (HamTouen 8:3), *sözin* (Huast. 349), *tanukun* (M3 15:13, nr. 7), *temiren* (M1 8:11), *t(e)rkin* (DreiPrinzen 24), *trken* (BT V 15:301), *t(e)ven kürün armakan azgurmakan* (M3 9:11-12$_2$, nr. 4), *törösüz-ün* (TT II A:8), *adaszan tudaszan* (M3 41:3, nr. 25), *tudasazan* (BT V 23:518), *tuddaszn* (M3 36:2, nr. 17), *turugun* (M3 21:6, nr. 8), *turugın* (M3 21:4, nr. 8), *türlügün* (M1 24:8), *udugun sakan* (M3 18:4, nr. 8), *ulug ünin* (M3 9:12, nr. 3), *ünün* (M1 6:10), *yarukun yaşukan* (M3 22:14$_2$, nr. 8), *yavaşn* (ManTürkFrag 21), *yigiten* (M3 13:17, nr. 6), *yumşakı-n* (M1 24:9), *yürügün* (M3 15:12, nr. 7).

[75] Yenisey Yazıtları ile Kağanlık Yazıtları arasındaki imlâya ve dil özelliklerine ilişkin farklar öncelikle Yenisey Yazıtları'nın halkın konuşma dili, Kağanlık Yazıtları'nın ise standart yazı diliyle oluşturulmasından kaynaklanıyor olabilir. İkinci ihtimal bu yazıtların farklı ağızlara ait olma durumudur. Üçüncü olarak ise Talat Tekin'in belirttiği gibi Yenisey Yazıtları'nın güvenilir kopyalarının olmaması ve çok farklı okumalara açık olmasından da kaynaklabilir: "Bir kere Yenisey yazıtlarından çoğunun güvenilir kopyaları yoktur. Yazıtlardan bir kısmının rötuşa tabi tutulduğu da malumdur. Taşlar üzerinde hasıl olan yarık ve çizgilerin şu veya bu harfe benzetildiği, böylece taşlar üzerinde düzeltmeler (!) yapıldığını unutmamak lâzımdır. Asıllarını görmek imkânından mahrum olduğumuz, güvenilir kopyalarına sahip bulunmadığımız ve mühimce bir kısmının rötuşa tabi tutulduğunu bildiğimiz yazıtların metnine ve imlâsına ne derece itimad edileceği açıktır" (1966: 416).

İncelenen Maniheist çevre metinlerinde ekin bağlantı ünlüsü büyük ölçüde dudak uyumuna girmektedir. Dudak uyumuna girmeyen az sayıda örnek daha ziyade III. ve IV. grup metinlerinde bulunmaktadır. Yalnız I. grupta yer alan M3 8 numaralı metinde vasıta hâl eki bir yerde uyum dışıdır, bu metinde diğer örnekler dudak uyumuna girmiş durumdadır: *ögrünçülügün*, *bdükün*, *udugun* fakat *turugun ~ turugın*.

Uyum dışı örneklerin dışında bu metinlerde dikkate değer derecede /A/ bağlantı ünlüsüyle oluşmuş örnekler vardır. M3 4, M3 6, M3 8, M3 9, M3 14, M3 25, M1 8, M1 24, BT V 23 ve HamTouen 5 metinlerinde vasıta hâl ekinin /A/ bağlantı ünlüsü aldığı biçimlere de rastlanmaktadır: *dşiniŋizen*, *kam(a)gan*, *temiren*, *t(e)ven*, *tudasazan*, *yaşukan*, *yigiten* vb. /A/ bağlantı ünlüsü olan biçimler tek bir örnek hariç düz ünlülü tabanlara sahiptir. M3 8'de *yaşukan* örneğinde son hecesinde yuvarlak ünlü bulunan bir tabandan sonra /A/ bağlantı ünlüsünün getirildiği görülmektedir.

Budist Uygur Metinleri: *adakın* (KP 65:5), *adasızın* (SekizK 370), *adaszn tudaszn* (Sekiz 370), *adruksuzan* (Sekiz 145), *altunın* (MaytS. 30r9), *amraksızın* (U III 21:1), *asaglıgın tusulugın* (MaytS. 116r24-25), *ayın* (Sekiz 62), *azlanmakın* (MaytS. 13r2), *balıkan* (Sekiz 254), *barımlgın* (Sekiz 313), *biligin* (Heilk II 3:4), *birökin* (MaytS. 9r9), *edgülügin* (MaytS. 116r24), *edgülügün* (Sekiz 313), *emgekin* (TT X 50), *erin* (KP 24:2), *erkin türkin* (MaytS. 210r6), *erkligen* (Sekiz 90), *erkligin* (Sekiz 90), *esirkençsizin* (MaytS. 10v13), *kamgan* (Sekiz 365), *kamagın* (KP 23:2), *kamugun* (KP 24:7), *kılıçın* (U II 8:48), *kıvlgan* (Sekiz 101), *köŋülin* (SekizK 131), *köŋlün* (Sekiz 131), *kulgakın* (Höllen 93), *küsüşin* (KP 51:3), *neçükin* (KP 12:6), *ogurun* (U III 29:7), *ödün* (U II 3:16), *ögrünçülügin* (MaytS. 13r27), *ögrünçülügün* (Sekiz 313), *sançıgın* (Höllen 102), *savın* (MaytS. 5r6), *sizikszen* (Sekiz 305), *siziksizin* (SekizK 305), *sizikszin* (Sekiz 83), *suvın* (Heilk II 3:65), *şlokın* (MaytS. 116v17), *tarazukin* (U II 8:42), *terkin* (BT I A1:3), *tıltagın* (U II 2:20), *tudasızın* (SekizK 370), *tünin künin* (MaytS. 11r6-7), *künün tünün* (MaytS. 84r7), *tütsükin* (MaytH. 13: 8r6), *ünin* (MaytS. 11r8), *ünün* (MaytS. 78r8), *ürlüksüzin* (MaytH. 10: 1a10), *üzüksüzün* (Sekiz 192), *yalŋuzın* (MaytS. 116r27), *yıdan yparan* (Sekiz 292), *yıdın yparan* (Sekiz 144), *yaparın* (SekizK 144), *yarukın* (MaytS. 13v30), *yvlakszn* (Sekiz 244), *küler yüzin* (MaytS. 9r2).

Taranan Budist çevre metinlerinde Maniheist metinlere göre dudak uyumu

açısından ikili biçimler özellikle de MaytS.'de daha yoğundur. Fakat dağılıma bakıldığında yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra görülen vasıta hâl ekindeki uyum dışı örnekler ağırlıktadır. Bunun sebebi erken dönem Budist metinlerin genelde III. ve IV. grupta toplanması ve vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsünün de III. gruptan itibaren uyum dışına çıkmaya başlayıp IV. grup eserlerinde tamamen uyum dışında görülmesidir. Maniheist metinlerde olduğu gibi bu grupta da /A/ bağlantı ünlülü biçimler azımsanmayacak derecede mevcuttur. Fakat klasik öncesi Budist çevre eserlerinde /A/ bağlantı ünlülü vasıta hâl eki örneklerinin tamamı Sekiz Yükmek Sutra'nın Londra nüshasında yer alır. Sekiz Yükmek'in söz konusu nüshası Budist Uygur metinlerinin en erken metinlerinden olup II. grup eserler içinde yer alır.

Bütün malzeme birlikte değerlendirildiğinde vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü en erken tarihli metinlerde önce dudak uyumuna girerek düz ünlülü tabanlardan sonra düz olarak /I/ veya /A/, yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ise yuvarlak /U/ şeklinde görülmektedir. Ağca'nın da belirttiği gibi III. grup metinlerle birlikte 9. yüzyılın sonlarında uyum dışına çıkmaya başlamış ve yalnız dar biçimleri kullanılarak ikili uyuma geçmiştir. /A/ ünlülü biçimler M3 8'deki *yaşukan* ve Sekiz'deki *adruksuzan* örnekleri dışında yalnızca son hecesi düz ünlülü tabanlardan sonra görülmektedir.

3.4. +(X)m Teklik 1. Şahıs İyelik Eki:

Vokalle biten isim tabanlarına +m, konsonantla biten tabanlara ise +Xm şeklinde eklenen teklik 1. şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsü genellikle dudak uyumuna girmektedir.

Runik Harfli Metinler: *(a)g(ı)l(ı)m* (S 5), *(a)pam* (Tar. D3), *(a)n(a)ç(ı)m* (A 46:1), *(a)t(a)ç(ı)m* (O 12), *(a)t(ı)m* (Tar. D4), *(a)y(a)k(ı)m* (Irk 42), *b(a)g(ı)m* (YE 38:5), *b(a)ş(ı)m* (Irk 8), *b(e)gl(e)r(i)m* (KT K11), *b(e)ŋküm* (YE 20:1), *b(i)ltük(ü)m* (KÇ 28), *bod(u)n(u)m* (Tes K4), *buŋum* (YE 45:4), *çıt(ı)m* (ŞU G2), *(e)çim* (KT D17), *(e)gsük(ü)m* (YE 44:5), *(e)k(e)l(e)r(i)m* (KT K9), *(e)rd(e)mim* (YE 110:3), *ıl(a)g(ı)m* (Tar. B4), *idiş(i)m* (Irk 42), *in(i)ygün(ü)m* (KT G1), *k(a)d(a)ş(ı)m* (YE 21:1), *k(a)ŋ(ı)m* (Irk 58), *k(a)zg(a)ntuk(u)m* (T2 D5), *keliŋünüm* (KT K9), *kışl(a)g(ı)m* (Irk 56), *köpüküm* (Irk 20), *közŋ(ü)m* (YE 77:1), *kurugs(a)k(ı)m* (Irk 8), *kul(ı/u)m* (ŞU G9), *kunçuyum* (YE

45:6), *kut(u)m* (Kara Balgasun II:7), *küŋ(i/ü)m* (ŞU G9), *ogl(ı/u)m* (ŞU D7, Kara Balgasun II:12), *ogl(a)n(ı)m* (Irk 66), *ol(u)rs(ı)k(ı)m* (T1 G5), *ol(u)rt(u)k(u)m* (BK K9), *ödük(ü)m* (KÇ 28), *ög(ü)m* (YE 29:1), *ögüm* (Irk 58), *ögl(e)r(i)m* (KT K9), *(ö)l(ü)rm(e)dük(ü)m* (YE 10:8), *öl(ü)rm(i)ş(i)m* (YE 108:2), *öt(ü)nç(ü)m* (T1 G8), *özüm* (Talas 13:4), *s(e)bdük(ü)m* (Irk 3), *subum* (YE 45:6), *t(a)g(ı)m* (Irk 62), *t(a)pladuk(u)m* (Irk 3), *t(a)r(ı)gl(a)g(ı)m* (Tar. B4), *t(e)gdük(ü)m* (O 10), *t(i)g(i)t(i)m* (Tar. K2), *ud(ı)sık(ı)m* (T1 G5, D5), *ürüŋüm* (YE 45:7), *y(a)yl(a)g(ı)m* (Tar. B5), *y(e)g(e)n(i)m* (S 8), *yılkım* (S 5), *yolım* (Kara Balgasun II:9), *yür(e)k(i)m* (YE 44:1).

Runik harfli metinlerde ek ünlüsü çoğunlukla yazımda gösterilmemiştir. Bağlantı ünlüsü yazılan örneklerin çoğu Irk Bitig ve Yenisey Yazıtları'na aittir. Onun dışında Köl Tigin, Talas ve Kara Balgasun yazıtlarında birer örnekte teklik 1. şahıs ekinin bağlantı ünlüsü açıkça yazılmış durumdadır. Bağlantı ünlüsü yazılan örneklerin büyük oranda yuvarlak ünlülü tabanlara sahip olması nedeniyle ekin Runik harfli metinlerde dudak uyumuna girdiğini anlamak mümkündür. *buŋum* (YE 45:4), *(e)rd(e)mim* (YE 110:3), *keliŋünüm* (KT K9), *köpüküm* (Irk 20), *özüm* (Talas 13:4) gibi örneklerden bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır. Yalnız bu genel görünüme aykırı tek bir örnek mevcuttur. Kara Balgasun II'de *yolım* sözcüğü bu uyumu bozmaktadır. Erhan Aydın en son neşrinde bu kelimeyi *yolım (yolum?)* olarak verir (2018: 89). Rysbek Alimov da *yolım* olarak okuduğu bu kelimenin dışında aynı metinde 7. satırdaki kelimeyi /u/ ile *kut(u)m*, 12. satırda aynı eki alan kelimede bağlantı ünlüsünü /ı/ olarak *ogl(ı)m* şeklinde okumaktadır.

Maniheist Uygur Metinleri: *adak(ı)m* (DreiPrinzen 34), *aglıkı-m* (may 12v18), *[at]am* (M3 23:13), *bag(ı)rsakım* (M2 8:12$_2$)[76], *b(a)r(ı)m(ı)m* (DreiPrinzen 70), *begrekim* (M2 7:6), *belekim* (HamTuen 29:10), *biligligim* (M2 8:11), *bulunçsuzum* (M2 8:18), *burxan(ı)m* (M2 8:18), *elig(i)m* (DreiPrinzen 33), *etözüm* (BT V 14:267), *ev(i)m* (M1 37:14), *kanatım* (M3 23:6$_2$), *k(e)ltüküm* (DreiPrinzen 65), *kılınçım* (BT V 3:42), *köŋülüm* (DreiPrinzen 35), *kaşı körtlem* (M2 8:7), *körtlügüm* (HamTouTou 7:20), *köküzlügüm* (M2 8:14), *külügüm közünçüm* (M2 8:17), *oglanım* (M3 15:9), *ogulanm inilerm* (M3 9:5), *s(e)vüglerim* (ManTürkFrag 17), *sınım* (M1 23:33), *siŋil(i)m* (DreiPrinzen 73),

[76] Le Coq neşrinde bu biçimi *bag(ı)rsagum* şeklinde verir, fakat Clauson (1972: 319) ve Arat *bag(ı)rsakım* (2007: 20) olarak okumaktadır.

suyum (M3 25:1.9), *sünüküm* (M1 23:33), *üzütüm* (M3 24:4), *takı-gu-lar(ı)m* (M1 37:20), *t(e)ŋrim* (ManWett 36), *t(e)ŋrikenim* (M1 31:6$_2$), *tüzünüm* (M2 8:11), *yavaş(ı)m* (M2 8:16$_2$), *yazukum* (M3 25:8$_2$), *yıdl(ı)g(ı)m* (M2 8:15$_2$), *yüzlügüm* (M2 8:2).

İncelenen Maniheist çevre metinlerinde teklik 1. şahıs iyelik eki dudak uyumuna girmektedir. Düz ünlülü tabanlardan sonra bağlantı ünlüsü /I/, yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ise /U/ biçimindedir. Tek bir örnekte /A/ bağlantı ünlüsüne rastlanır: *meninŋ* ***[at]amın*** *atayu okıdı* "benim adımı çağırdı" (M3 23:13, nr. 8). Bu metinler içerisinde bağlantı ünlüsü yazılmayan kelimelerin bu örnekteki gibi /A/'lı şekilde olması mümkündür. Çünkü bağlantı ünlüsü yazımda gösterilmeyen örneklerin hepsi düz ünlülü tabanlardan oluşmaktadır. Özellikle I. grup metinleri içinde yer alan DreiPrinzen'de yuvarlak ünlülü biçimler dışında düz ünlülü tabanlara gelen teklik 1. şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsü yazılmamıştır. Bu durum Runik harfli metinlerdeki imlayı hatırlatır.

Budist Uygur Metinleri: *aglıkı-m* (MaytS. 12v18), *agzım* (KP 70:1), *agazım* (Daşakarma 2686), *anaçım* (U III 9:2.2), *atım* (Sukh 32), *birimim* (MaytS. 10v1), *borlukum* (KP 73:3), *bulmışım* (U III 32:17), *edim* (MaytS. 10v7), *emgekim* (U III 31:11), *eşidmişim* (MaytS. 9v15), *etözüm* (MaytS. 3v9), *evim* (U III 25:14), *işim* (Sukh 46), *kam kadaşım* (MaytH. 10: 2a1-2), *kaŋım* (KP 56:7), *kazgançım* (KP 16:4), *kızım* (U II 8: 76), *köküzim* (U III 36:21), *kögüzüm* (Daşakarma 2677), *kötügüm* (Sukh 46), *közüm* (Sekiz 403), *küçüm* (TT X 199), *künüm* (MaytS. 12r25), *küsün-üm* (MaytS. 13v7), *nomım* (U III 33:3), *nomum* (MaytH. 10:6a8), *ogulum* (TT X 392), *ogulanm* (Sekiz 247), *edgü öglilerim* (MaytH. 10: 2a3), *ögüküm* (KP 5:8), *ögüküküm* (KP 55:3), *ötügüm* (UigBrief A:2), *öz-kiem* (U III 21:11), *sakınçım* (MaytS. 13v2), *savım* (U III 28:10), *ünüm* (U III 8:7), *tavarım* (MaytS. 11r13), *tözüm* (KP 67:1), *tözünlerm* (Sekiz 199), *tözünlerim* (Sekiz K 199), *tüzünüm* (TT X 284), *udımışım* (MaytS. 9r11), *yavaşım* (MaytS. 94v3), *yazukum* (U II 8:58), *yürekim* (TT X 451).

Erken dönem Budist çevre metinlerinde de teklik 1. şahıs iyelik eki dudak uyumuna girmektedir. Yalnız *nomımın* (U III 33:3, nr. 2) örneği tek istisnadır. Buradaki biçim yazım yanlışı olabilir veya 3. şahıs iyelik ekinin gerileyici benzeşmesi ile olduğu düşünülebilir fakat /m/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi yanında böyle bir benzeşmenin olması pek mümkün görünmemektedir. Bunun dışında tüm örneklerde düz ünlülü

tabandan sonra bağlantı ünlüsü /I/, yuvarlak ünlülü tabandan sonra ise /U/ biçiminde görülmektedir. Bu gruptaki metinlerde Sekiz Yükmek'teki bir iki örnek dışında teklik 1. şahıs ekinin bağlantı ünlüsü daima yazılmıştır.

Sonuçta bu ekin bağlantı ünlüsünün Köktürk metinlerinden itibaren hep dudak uyumuna girdiğini, bunun yanında Runik harfli metinlerde ve Maniheist çevre metinlerinde düz ünlülü tabanlardan sonra yazımda gösterilmeyen bağlantı ünlüsünün /A/'lı şekilde olma ihtimalinin de bulunduğunu belirtmek gerekir. Burada tek bir *[at]am* tanığı dışında, teklik 1. şahıs iyelik ekinden +z çokluk eki ile genişlemiş olan çokluk 1. şahıs iyelik ekinde (Eraslan 2012: 162) daha çok tanıklanan /A/ bağlantı ünlüsünün varlığı da, +(X)m ekinin bağlantı ünlüsünün de belli koşullarda düz-geniş biçimde olabileceğini düşündürmektedir

3.5. +(X)mXz Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki:

Konsonantla biten tabanlara +XmXz şeklinde gelen çokluk 1. şahıs ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Runik harfli metinlerde bu ekin ne bağlantı ünlüsü ne de ek ünlüsü yazımda hiçbir zaman gösterilmemiştir. Bu nedenle bu dönem metinlerine yakın tarihte yazılmış olan Maniheist ve Budist eserlerdeki duruma bakarak Runik harfli metinlerde çokluk 1. şahıs ekinin bağlantı ünlüsü hakkında çıkarım yapılabilir. Runik harfli metinlerin imlâ özellikleri üzerinden ekin bağlantı ünlüsünü tespit etmek zordur, çünkü bu metinlerde ilk hecedeki yuvarlak ünlüden sonraki hecelerde hem yuvarlak ünlüler hem de düz-geniş ünlüler yazımda genellikle gösterilmez.

Runik Harfli Metinler: *(a)pam(ı)z* (O 1), *b(e)g(i)m(i)z* (YE 28:6), *(e)çim(i)z* (KT D 26), *(e)çüm(i/ü)z* (KT D19), *(e)l(i)m(i)z* (KT D22), *(e)r(e)n(i)m(i)z* (A 88:2), *il(i)m(i)z* (BK D18), *kaŋ(ı)m(ı)z* (BK D21), *süm(ü)z k(e)lt(e)ç(i)m(i)z b(a)r mu* (T1 G7), *törüm(i/ü)z* (KT D22), *türük(ü)m(i/ü)z* (KT D18), *y(a)g(ı)m(ı)z* (T1 D3).

Maniheist Uygur Metinleri: *alkamakım(ı)z* (BT V 9:147), *alkışım(ı)z* (Huast. 254), *aşadukumuz* (Huast. 338), *at(a)makım(ı)z* (M3 34:20, nr. 15), *begimz* (BT V 5:83), *belekimz* (HamTouen 29:7), *biligimiz* (M3 33:6, nr. 14), *biltükümüz* (Huast. 195),

bitigimz (HamTouen 26:1), *emgek(e)mez* (M1 11:18-19), *esengümüz* (HamTuen 28:5), *etözümüz* (M1 28:25), *il-ig(e)mez* (M1 10:4), *iligim(i)z* (M3 34:19, nr. 15), *kaŋamaz* (M1 10:3), *kaŋımız* (M3 30:12, nr. 12), *kaŋ(ı)m(ı)z* (M3 15:15, nr. 7), *köküzümüz* (M1 28:28), *köŋlümüz* (Huast. 215), *kulagımız* (M3 26:2$_4$, nr. 9), *küçümüz* (ManWett 41), *muŋumuz* (Huast. 238), *ötügümüz* (BT V 30:701), *ötügümz* (BT V 24:545), *özümüz* (M3 7:10, nr. 1), *sakınçım(ı)z* (Huast. 252), *suyumuz* (Huast. 301), *takım(ı)z* (Huast. 289), *tegintükümüz* (M3 34:16, nr. 15), *tegmekmez* (HamTouen 16:8), *tegmekimz* (BT V 26:598), *tŋrimz* (M3 35:2, nr. 16), *tŋrikenimz* (M3 40:4, nr. 23), *tutdukumuz* (Huast. 230), *üzüt(ü)müz* (M3 15:6, nr. 7), *yüzümüz* (TT II A:6).

Maniheist çevrede oluşturulan erken tarihli metinlerde çokluk 1. şahıs iyelik ekinin hem bağlantı ünlüsü hem de ek ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Bu metinlerde bağlantı ünlüsünün yazılıp ek ünlüsünün yazılmadığı biçimler çok sıktır. Tam tersi yani ek ünlüsünün yazılıp bağlantı ünlüsünün gösterilmediği veya her ikisinin birden gösterilmediği örnek ise çok az sayıdadır. *emgekmez* (M1 11:18-19), *iligmez* (M1 10:4), *tegmekmez* (HamTouen 16:8) gibi ek ünlüsü /A/'lı biçimde olan örneklerde bağlantı ünlüsü de aynı şekilde düz-geniş şekilde olmalıdır. Bu ekte /A/ bağlantı ünlüsü yalnızca düz ünlüye sahip tabanlardan sonra görülebilmektedir.

Budist Uygur Metinleri: *arvışımz* (Sekiz 368), *başımaz* (U III 55:15, nr. 6), *begimz* (MaytS. 11v4), *eçimz* (MaytS. 1v29), *ekemz* (MaytS. 1v31), *elgimz* (MaytS. 2v28), *emgekimz* (TT X 68), *etözümüz* (MaytS. 164r15), *ınagımz* (TT X 10:11), *kaŋımız* (U II 8:62), *kılıkımız* (MaytS. 67v14), *kılmışımaz* (Daşakarma 305), *köŋülümüz* (Sekiz K 380), *ögümüz* (MaytS. 1v7), *ötügümüz* (UigBrief B:3), *özümz* (U II 8:78), *saçımaz* (U III 55:16, nr. 6), *savam(a)z* (UigBrief B:3), *töpümüz* (MaytS. 5v28), *umugumuz* (TT X 11), *yaşımz* (U II 8:79), *yazugumuz* (U II 8:36), *yılımz* (U II 8:79), *yürekimiz* (U III 16:4, nr. 1).

İncelenen Budist Uygur metinlerinde de ekin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Bu metinlerde ek ünlüsünün yazılmadığı bir hayli örnek olmasına rağmen bağlantı ünlüsü daima yazımda gösterilmiştir. Manihesit metinlerde olduğu gibi düz ünlülü tabanlardan sonra /A/ bağlantı ünlüsünün görüldüğü tek bir örnek bulunur: *savam(a)z* (UigBrief B:3). Bunun dışında *başımaz* (U III 6), *kılmışımaz* (Daşakarma) ve

saçımaz (U III 6) örneklerinde ilginç bir şekilde bağlantı ünlüsü dar, ek ünlüsü geniş biçimdedir.

Sonuç olarak +(X)mXz ekinin bağlantı ünlüsü erken döneme ait hem Maniheist hem de Budist metinlerde dudak uyumuna girmektedir. Son hecesinde yuvarlak ünlü bulunan tabanlardan sonra /U/, düz ünlülü tabanlardan sonra ise /A/ veya /I/ olarak görülmektedir. Runik harfli metinlerde ne ek ne de bağlantı ünlüsü yazımda hiç gösterilmemiştir fakat yüksek ihtimalle bu ünlülerin durumu Maniheist ve Budist metinlerle aynıdır.

3.6. +(X)ŋ Teklik 2. Şahıs İyelik Eki:

İncelenen metinlerde tespit edilen teklik 2. şahıs iyelik ekine ait örnekler diğer iyelik ekleri kadar çok değildir. Bu tanıklar üzerinden bağlantı ünlüsünün büyük ölçüde dudak uyumuna girdiği söylenebilir. Yalnız Runik harfli metinlerden Irk Bitig'de bağlantı ünlüsü açıkça yazılmış ve yuvarlak ünlülü tabana sahip iki örnekte uyum dışı şekilde düz-dar bağlantı ünlüsü bulunmaktadır: ***sınukıŋ*** *s(a)p(a)r m(e)n* ***üzükiŋin*** *ulayur m(e)n* "kırıklarını onarırım kesiklerini kaynaştırırım" (48). Bunun yanında Irk Bitig'de dudak uyumuna giren örnekler de vardır: *uçruglug* ***kutuŋ*** *yook tir* "bayraklı halkın yok der"[77] (36), ***özüŋ*** *uzun bolzun timiş* "ömrün uzun olsun demiş" (47).

Runik Harfli Metinler: *(a)g(ı)l(ı)ŋ* (Irk 47), *(a)nt(a)g(ı)ŋ* (KT G8), *bilm(e)dük(ü)g* (BK D20), *(e)b(i)ŋ* (BK K14), *il(i)ŋ* (BK D19), *(e)tiŋ* (Irk 23), *k(a)g(a)n(ı)ŋ* (KT D23), *k(a)n(ı)ŋ* (T1 B3), *kork(ı)nçıŋ*[78] (Irk 36), *kor(u)g(u)ŋ* (O 12), *köŋl(ü)ŋ* (T1 G8), *kutuŋ* (Irk 36), *ogl(u)ŋ* (KT D24), *ögr(ü)nçüŋ* (Irk 36), *ök(ü)nç(ü)ŋ* (YE 28:2), *öls(i)k(i)ŋ* (KT G10), *özüŋ* (Irk 47), *sınukıŋ* (Irk 48), *siŋüküŋ* (KT D24), *süŋük(ü)g* (BK D20), *törüŋ* (KT

[77] Bu anlamlandırma için bkz. Fikret Yıldırım, *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, TDK Yayınları, Ankara, 2017, s. 124.

[78] Erdal bu kelimenin *korkunçıŋ* şeklinde de okunabileceğini belirtir: "*qwr*^{1}*qnçyŋ* diye yazılan sözcük belki bugüne değin okunduğu gibi *qorqınçıŋ* değil, *qorqunçıŋ* şeklinde okunmalıdır. İkinci ünlü yuvarlak değil de düz olsaydı yuvarlak bir ünlüden sonra bulunduğundan *y* olarak yazılırdı. Öte yandan, *qutuŋ* sözcüğünde de görüldüğü gibi, 2. kişi teklik iyelik ekinin ünlüsü dörtlü ses uyumuna göre değişir, yani arka yuvarlak ünlüden sonra *u* olarak karşımıza çıkar. Eski Orta Asya Türkçesi metinlerinde bu sözcüğün hem *qorqınç* hem de *qorqunç* şeklinde görülmesi bu sorunun çözümünü büsbütün zorlaştırıyor." (1978: 102).

D22), *tör(ü)g* (BK D19), *tuts(ı)k(ı)ŋ* (BK K8), *üzükiŋ* (Irk 48), *y(a)bl(a)k(ı)ŋ* (BK D20), *y(e)r(i)ŋ* (BK K13), *yılkıŋ* (Irk 47), *yog(u)ŋ* (O 12), *yür(e)k(i)ŋ* (YE 69:1) .

Maniheist Uygur Metinleri: *aygaŋ* (M3 23:6, nr. 8), *biligleriŋ* (M3 18:5$_2$, nr. 8), *kanatıŋ* (M3 23:3$_2$, nr. 8), *kizlençüŋ* (M3 11:7, nr. 6), *nizvani-laraŋ* (M3 12:16$_2$, nr. 6), *söŋükiŋ* (M3 29:4, nr. 11).

Budist Uygur Metinleri: *busuşuŋ* (TT X 197), *eşiŋ* (KP 53:4), *eviŋ* (TT X 277), *köŋülüŋ* (TT X 196, 285), *kösüşüŋ* (U III 18:11), *kutrulguŋ* (MaytS. 116v11), *ogluŋ* (U III 22:7), *ozguŋ* (MaytS. 116v10), *sakınçıŋ* (TT X 197), *tuşuŋ* (KP 53:5), *yimişiŋ* (KP 75:3).

Erken tarihli Budist çevre metinlerinde bu ekin bağlantı ünlüsü istisnasız dudak uyumuna girmektedir. Son hecesinde düz ünlü bulunan tabanlardan sonra bağlantı ünlüsü /I/, yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra ise /U/ biçimindedir. Maniheist metinler içinde iki yerde düz ünlülü tabana /A/ bağlantı ünlüsü ile eklenmiş biçimi de bulunmaktadır: *seniŋ* ***aigaŋ*** *ançag ol* "senin ...(?) şöyledir" (M3 23:6), ***nizvani-laraŋ*** *et'özke teŋ teŋ tatag tatag üçün ince küçlüg bolur-lar* "kötü tutkuların nefsani tatlara çok benzediği için bedende çok güçlü olur" (M3 12:16$_2$). Bu iki örnek M3 6 ve M3 8 numaralı metinlerde yer alır. İki metin de I. grupta yer alan, en erken tarihli metinlerdir. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Ağca'nın (2006) çalışmasında ortaya koyduğu gibi I. grup metinler yazılış tarihi ve diğer dil özellikleri bakımından Köktürk Yazıtları'a çok yakın olduğu için, bu metinlerde teklik 2. şahıs ekinde görülen /A/ bağlantı ünlüsünün Runik harfli metinlerde de mevcut olması mümkündür. Runik harfli örneklerde tabanında düz ünlü bulunan ve bağlantı ünlüsü yazımda gösterilmeyen biçimler /A/'lı şekilde olabilir.

3.7. +(X)ŋXz Çokluk 2. Şahıs İyelik Eki:

Vokalle biten isim tabanlarına +nXŋ, konsonantla biten tabanlara ise +XnXŋ şeklinde getirilen çokluk 2. şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsü Eski Türkçe metinlerde dudak uyumuna girerek dörtlü ses uyumu gösterir. Ayrıca düz-geniş /A/'lı biçimde de pek çok örneği bulunmaktadır. Runik harfli metinlerde fazla tanığı bulunmayan bu ekin bağlantı ünlüsü ve ek ünlüsü yazımda hiç gösterilmemiştir. Yazıtlara yakın tarihlerde

oluşturulan Uygur metinlerine bakarak bu örneklerdeki bağlantı ünlüsünün de dudak uyumuna girdiği tahmin edilebilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)d(a)ş(ı)ŋ(ı)z* (YE 26:10), *(a)t(ı)ŋ(ı)z* (YE 26:3), *il(i)ŋ(i)z* (YE 26:4), *ogl(a)n(ı)ŋ(ı)z* (KT GD), *t(a)ygun(u)ŋ(u)z* (KT GD).

Maniheist Uygur Metinleri: *agı-lıkıŋız* (M3 11:3$_2$), *ag(ı)zaŋız* (ManWett 8), *alpagutuŋuz* (ManWett 20), *atıŋız* (HamTouen 5:23), *begedmekeŋiz* (DreiPrinzen 66), *biligiŋiz* (M3 26:1), *bilikeŋiz* (ManWett 19), *btigiŋiz-ler* (HamTouen 20:11), *bulmakaŋaz* (BT V 9, Not 140), *bulm(a)xıŋz* (M3 42:12), *dşiniŋiz* (M3 25:12$_2$), *il-iŋiz* (TT II A:9), *erdemeŋiz* (ManWett 17), *erdemŋiz* (HamTouen 5:24), *erklenmekiŋiz* (DreiPrinzen 67), *ermekeŋz* (M3 42:14), *etözüŋü[z]* (ManWett 37), *eviŋiz* (M3 10:6$_2$), *iseŋez* (M1 10:13), *karı-makaŋaz* (BT V 26:592), *kirtgünmekiŋiz* (M3 24:6), *köŋül-üŋüz* (M3 26:3), *körküŋüz* (M1 10:7), *k[ö]rküŋüz* (M3 28:3), *kutuŋuz* (M3 25:8), *küçüŋüz* (M1 10:11), *[og]luŋız* (M3 25:10$_3$), *oyunçıŋız* (BT V 18:387), *ökmekiŋiz* (M3 24:5), *öŋüŋüz* (M3 24:5$_2$), *ösüŋüz* (M3 26:2), *öz-üŋüz* (M1 11:17), *savıŋız* (TT II A:49), *süŋüz* (ManWett 19), *tör-üŋüz* (M3 41:5), *ulug-lar-ıŋız* (M3 25:8-9$_3$), *üzütüŋüz* (TT II A:46), *yıltiziŋiz* (M3 37:14), *yimiş-likiŋiz* (M3 25:11-12), *yoluŋuz* (TT II A:24), *yutzuŋuz* (M3 14:6), *yüzüŋüz* (BT V 18:399).

Söz konusu metinlerde çokluk 2. şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsü istisnasız dudak uyumuna girmektedir. Konsonantla biten ve son hece ünlüsü düz olan tabanlardan sonra /I/ ve /A/, yuvarlak ünlü bulunduran tabanlardan sonra ise bağlantı ünlüsü /U/ biçimindedir. Bu eke ait /A/ bağlantı ünlüsü DreiPrinzen, ManWettPrinzen, M3 27, M1 10, BT V 9 ve BT V 26'da tanıklanmaktadır. Bu metinlerin hepsi I. ve II. grupta yer almaktadır ve örneklerin çoğunda bağlantı ünlüsü geniş /A/, ek ünlüsü ise dar şekilde /I/'dır. Üç yerde ise hem bağlantı ünlüsü hem de ek ünlüsü /A/ ile gösterilmiştir. Aynı durum Köktürk metinlerinde düz ünlülerden oluşan tabanlardan sonra da söz konusu olabilir.

Budist Uygur Metinleri: *adaşıŋız* (MaytH. 14: Ek r9), *agzıŋız* (KP Ek:15), *amranmakı-ŋız* (U III 29:1), *ataŋaz* (MaytS. 161v26), *biligiŋiz* (MaytH. 14: 6r4), *eçiŋez* (KP 59:5), *kanıŋızlar* (Daşakarma 3592), *köŋlüŋüz* (KP 68:8), *közüŋüz* (KP Ek:1-3), *kurtgarmakıŋız* (MaytH. 14: 9r10), *kutuŋuz* (Sukh 15), *nomuŋuz* (MaytS. 26v7), *ogulanıŋız-lar* (U III

66:9), *oyunuŋuzlar* (MaytH. 10: 5b4), *ögüküŋüz* (KP 26:3), *ögüŋüz* (MaytS. 21v10), *sakınçıŋaz* (KP 69:5-6), *sözüŋüz* (KP Ek:20), *tavar-ıŋaz-lar* (U III 12:13), *tidüküŋüz* (KP 59:5), *tilleriŋizler* (MaytS. 66v3), *yarukuŋuz* (Sukh 13), *yimişiŋez* (KP 80:6).

Klasik öncesi Budist çevrede oluşturulan metinlerde de çokluk 2. şahıs iyelik ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna göre biçimlenmiştir. Yalnız Maniheist metinlerde birçok örnekte ekin bağlantı ünlüsü geniş /A/, ek ünlüsü dar /I/ iken; bu metinlerde bağlantı ünlüsü dar, ek ünlüsü ise geniş durumdadır: *eçiŋez* (KP 59), *tavar-ıŋaz-lar* (U III 1), *yimişiŋez* (KP 80) gibi. Tek bir yerde ise hem ek ünlüsü hem de bağlantı ünlüsü geniş biçimdedir: *ataŋaz* (MaytS. 161v26). MaytriSengim bu ekle ilgili örneklerin tespit edildiği Budist çevre metinler içinde en erken tarihli olanıdır. Ondan daha erken zamanda oluşturulmuş olan Sekiz Yükmek'te ise çokluk 2. şahıs iyelik eki hiç kullanılmamıştır. Bu durumda bu ekin bağlantı ünlüsünün 3. grup metinlerinden sonra /A/'lı biçiminin kullanılmadığı, ek ünlüsünün ise IV. grup metinlerde de /A/'lı şekilde görülebildiği ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle +(X)ŋXz ekinin /A/'lı biçimleri ek ünlüsünde daha geç tarihlere kadar korunmuş, bağlantı ünlüsünde ise 10. yüzyılın başlarından itibaren terk edilmiştir.

Sonuç olarak çokluk 2. şahıs iyelik eki hem Maniheist hem de Budist metinlerde daima dudak uyumuna girmiştir. Yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra her zaman /U/ şeklinde görülen bağlantı ünlüsü, düz ünlüye sahip tabanlardan sonra genelde /A/ veya /I/ sesleriyle gösterilmiştir. Runik harfli metinlerde ekin bağlantı ünlüsü hiç yazılmamıştır fakat incelenen Manihesit ve Budist çevre metinlerinde olduğu gibi dudak uyumuna girdiği ve son hecede düz ünlü bulunduran tabanlardan sonra /A/'lı biçimlerinin de olduğu söylenebilir.

3.8. –(X)ŋ/ -(X)ŋlar Çokluk 2. Şahıs Emir-İstek Eki:

-(X)ŋ ve –(X)ŋlar şeklinde Eski Türkçe metinlerde kullanılan bu ekin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Runik harfli metinlerde ekin bağlantı ünlüsü Irk Bitig'de her ırk sonunda tekrar eden *biliŋ* ve *biliŋl(e)r* ifadeleri dışında hiç yazılmamıştır. Bağlantı ünlüsünün açıkça yazıldığı erken tarihli Maniheist ve Budist

çevre metinlerine bakarak Runik harfli metinlerde de dudak uyumuna girdiği söylenebilir.

Runik Harfli Metinler: *b(a)r(ı)ŋ* (T1 K7/ Ç 1), *b(e)r(i)ŋ* (Yamaan Us 6), *biliŋl(e)r* (Irk 12), *bil(i)ŋ* (BK K8), *(e)mg(e)tm(e)ŋ* (BK K13), *(e)şid(i)ŋ* (KT G10), *(e)ş(i)ŋ* (A 84:4), *ıdm(a)ŋ* (YE 10:7), *ig(i)d(i)ŋ* (BK K13), *k(a)t(ı)gl(a)n(ı)ŋ* (YE 10:7), *k(a)z(ı)ŋ* (A 84:4), *k(e)l(i)ŋ* (ŞU D2), *körm(e)ŋ* (Irk 21), *ol(u)r(u)ŋ* (T1 K7), *ödm(e)ŋ* (Irk 21), *s(a)k(ı)n(ı)ŋ* (BK D33), *t(a)şg(a)r(ı)ŋ* (ŞU D10), *t(a)şık(ı)ŋ* (ŞU D10), *tolg(a)tm(a)ŋ* (BK K13), *unam(a)ŋ* (T1 K11).

Maniheist Uygur Metinleri: *açınaŋ* (HamTouen 20:17), *açı-nŋ agrı-nŋ* (M3 11:2$_2$, nr. 6), *alıŋ* (M3 27:2$_3$, nr. 9), *al(ı)nıŋ* (M3 14:4, nr. 7), *alkanaŋ* (ManWett 5), *alŋadturuŋ* (M3 5:5$_3$, nr. 1), *arıtıŋ* (M3 25:9, nr. 9), *ataŋ*[79] (M3 11:20, nr. 6), *biliŋler* (M3 15:13, nr. 7), *biliŋ* (HamTouen 28:22), *bireŋ* (M3 11:1$_2$, nr. 6), *biriŋ* (DreiPrinzen 8), *bolunŋ* (M3 14:5, nr. 7), bizüŋ[80] (M3 5:2$_3$, nr. 1), *emgeteŋ* (TT II A:51), *ereŋler* (M3 9:7, nr. 4), *eşidinŋ* (M3 14:10, nr. 7), *ıdaŋ* (TT II A:51, DreiPrinzen 63), *ıdŋ* (HamTouen 28:14), *ınanŋ* (M3 12:5, nr. 6), *katgl-anaŋ* (M3 9:6, nr. 4), *katıglanŋ* (HamTouen 20:14), *k(e)lürüŋ* (DreiPrinzen 25), *kılıŋlar* (ManTürkFrag 20), *kirtgünüŋ* (M2 6:14), *körüŋler* (ManTürkFrag 4), *közediŋ* (M2 9:6), *kurtgarıŋ* (M2 9:7), *oluruŋ* (M1 34:9), *ozguruŋ* (M3 25:7, nr. 9), *öglentürüŋ* (M3 25:11, nr. 9), *öŋ sakınınŋ* (M3 15:9-10, nr. 7), *seçiŋ* (M3 24:6$_2$, nr. 9), *sürüŋ* (M3 5:4$_3$, nr. 1), *tapıŋ* (TT II A:79), *tarkaraŋ* (M3 24:10, 25:9$_2$, nr. 9), *tavranıŋ* (M3 27:3$_2$, nr. 9), *tegiŋ* (M3 15:3, nr. 7), *tegürüŋ* (BT V 26:595), *tegiriŋ* (BT V 15:318), *titiŋ* (BT V 26:591), *tutuŋ* (ManWett 8), *y(a)nçal-aŋlar* (M1 9:12), *yrlakaŋ* (M3 25:12, nr. 9), *yrlı-kaŋ* (M3 25:8$_2$, nr. 9), *yaşanŋ* (M3 41:4, nr. 25), *yiŋ-ler* (M3 39:2-3$_3$, nr. 22), *yügürüŋ* (DreiPrinzen 24).

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi çokluk 2. şahıs emir-istek ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna göre şekillenmektedir. Son hecesi yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra /U/, düz ünlülü tabanlardan sonra ise /I/ ve /A/ biçimindedir. HamTouen 20, DreiPrinzen, ManWettPrinzen, TT II A, M1 9, M3 4, M3 6 ve M3 9'da

[79] Le Coq'un */ntaŋ* şeklinde okuyup anlam vermeden bıraktığı sözcüğü Özertural *ataŋ* olarak okumaktadır: *tkı yme ince tip yrl-kadı..ol ismir yek sanlag agıg barmag ataŋ anıg muŋlug dintarka buşi bireŋ* (Özertural 2008: 94-95, 171; Le Coq 1922: 11).

[80] Le Coq, *bozuŋ* yerine yanlış yazım olduğunu belirtmektedir (1922:5).

bu ekin bağlantı ünlüsü düz ünlülü tabanlardan sonra /A/ şeklinde de görülebilmektedir. Bu metinlerin tamamı Ağca'nın çalışmasında göre ilk üç grup içinde yer alır. Ayrıca HamTouen 20, HamTouen 28 ve M3 6 metinlerinde bağlantı ünlüsü yazılmayan *açı-nŋ*, *agrı-nŋ*, *ıdŋ*, *ınanŋ*, *katıglanŋ* kelimelerinde de bağlantı ünlüsünün aslında /A/ olduğu düşünülebilir. Nitekim *ıd-* fiilinin *ıdaŋ* biçimi TT II A ve DreiPrinzen'de mevcuttur ve /I/'lı biçimi taranan Maniheist metinlerde hiç yer almamıştır. Ayrıca *katıglanaŋ* şekli de M3 4'te tanıklanmaktadır.

Budist Uygur Metinleri: *açınıŋlar* (KP 68:1), *alıŋ* (KP 16:6), *aruklaŋ* (KP 55:5), *asaŋ* (KP 79:7), *asıŋ* (KP 79:6), *ayıtŋ* (KP 74:6), *barıŋlar* (MaytS. 116r21), *barıŋ* (KP 27:6), *barmaŋlar* (MaytS. 116r26), *barmaŋ* (KP 69:1), *bertmeŋler* (KP 8:5), *biliŋ* (Sekiz 39, U II 3:10), *boluŋlar* (KP 22:3), *boluŋ* (KP 27:7), *eltiŋ* (KP 75:1), *eşidiŋler* (U III 27:1), *ıdıŋlar* (U III 29:3), *kataglanıŋ* (KP 27:5), *kelürüŋ* (KP 25:6), *kelürüŋler* (U III 12:14), *kemişiŋler* (MaytS. 5r11), *kiriŋler* (KP 22:2), *körüŋ-ler* (MaytS. 7r11), *kutgarıŋ* (KP 51:7), *tıŋlaŋlar* (Sekiz 25, 318), *tıŋlaŋ* (Sekiz 240), *triŋ* (Sekiz 213), *tiriŋler* (U III 28:6), *turuŋ* (KP 60:1), *turuŋlar* (Höllen 16), *uduzuŋlar* (U III 28:11), *ukuŋlar* (Sekiz 317), *yıgıŋlar* (U III 28:5), *yorıŋlar* (MaytS. 116r25).

Klasik öncesi Budist Uygur metinlerinde de –(X)ŋ/-(X)ŋlar ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Son hecede yuvarlak ünlü bulunan tabanlara /U/, düz ünlü bulunan tabanlara ise /I/ şeklinde eklenmiştir. /A/ bağlantı ünlüsü bu metinlerde tek bir yerde görülür: *sögüt-iŋ üze birer çıŋratgu* ***asıŋ*** *bir sögüt üze birer çıŋratgu* ***asaŋ*** "ağacın üstüne birer çıngırak asın" (KP 79). Bu örnek KP'de müstensihin ağız özelliklerinin daha çok yansıdığı son fragmanlarda yer almaktadır. Aynı cümle peşpeşe iki kez kurulmuş ve ilkinde *asıŋ* ikincisinde ise *asaŋ* yazılmıştır. Tulum-Azılı aynı cümlenin iki kere yazıldığını ve dikkatli bakıldığında birinin üstünün çizilmiş olduğunu belirterek bu durumun metnin başka bir nüshaya bakıralak geçirildiğine dair bir delil olduğunu söyler (2015: 76). Hamilton da müstensihin *bir sögüt* ve *çıŋratgu asaŋ* ifadelerini iptal etmek istediğini belirtir (2011: 121). Bu durumda *asaŋ* müstensihin ağzına ait bir özellik olabilir. Bu gruptaki metinlerde ekin bağlantı ünlüsünün yazılmadığı tek örnek de yine aynı metne aittir: *ayıtŋ* (KP 74:6).

Özetle çokluk 2. şahıs emir-istek ekinin bağlantı ünlüsü Maniheist ve Budist

eserlerde bütünüyle dudak uyumuna girmektedir. /A/ bağlantı ünlüsü ise ilk üç grupta yer alan Maniheist eserlerde sık sık yer almakta, Budist eserlerde ise IV. grupta yer alan KP'de tek bir örnekte bulunmaktadır. Runik harfli metinlerde Irk Bitig'deki iki kelime dışında bağlantı ünlüsü hiç yazılmamıştır. Ekin bu metinlerde de dudak uyumuna girdiği ve düz ünlülü tabanlardan sonra /A/'lı biçimlerinin bulunabileceği söylenebilir. Maniheist metinlerde bağlantı ünlüsü yazımda gösterilmeyen örneklerin de tamamı düz ünlülü tabanlardan oluşmaktadır ve bunları da /A/ bağlantı ünlüsü ile okumak mümkündür.

3.9. –(X)g Fiilden İsim Yapım Eki:

Bir kelimede -(X)g ve –(X)k eklerinden hangisinin mevcut olduğunu tespit etmek Eski Türkçe metinlerde oldukça zor bir iştir. Metinlerin büyük bir kısmı /g/ ve /k/ seslerini birbirinden ayırt etmeyen Uygur alfabesiyle oluşturulmuştur. Hem yapı hem de işlev itibariyle birbirinden ayırt edilmesi çok güç olan bu iki eki belirleyebilmek için Marcel Erdal çağdaş Türk dillerine başvurur. Buna göre bazı modern Türk dillerinde son seste ötümsüz damaksıl ünsüzler korunurken, ötümlü damaksıl sesler kaybolmuştur. Yine de buna son çare olarak başvurmak gerektiğini söyleyen Erdal, düz ünlülü bir tabandan sonra ekin hangisi olduğunun kolayca belirlenebileceğini belirtir (1991: 172-173). Çünkü –(X)k ekinin bağlantı ünlüsü genellikle her koşuldaki tabandan sonra /U/ şeklinde bulunurken –(X)g ekinin bağlantı ünlüsü büyük oranda dudak uyumuna girmektedir.

Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü genelde yazılmamıştır. Yazıldığı örnekler ise daha çok Irk Bitig'de bulunmaktadır. *ötüg* (Irk 19), *sorug* (S 9), *biçig* (YE 37:3), *(e)rig* (KT G13) gibi bağlantı ünlüsünün açıkça yazıldığı örneklerden ekin bu metinlerde dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır. Yalnız Kırgızistan bölgesindeki yazıtlardan bir örnekte düz tabandan sonra yuvarlak bağlantı ünlüsü bulunur: *asug* (Talas 3:2). Bu bir ağız özelliği olabilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)ń(ı)g* (KT G3), *(a)ńıg* (T1 K10, Irk 5), *(a)rıg* (T2 B2), *(a)s(ı)g* (Irk 32), *asug* (Talas 3:2), *(a)z(ı)g* (YE 98:3), *b(a)g* (YE 27:7), *biçig* (YE 37:3), *bil(i)g* (T1 B6), *bit(i)g* (Tes G3), *b(i)tig* (KÇ 28), *bulug* (Irk 19), *(e)mig* (Irk 24), *(e)rig* (KT

G13), *k(a)n(ı)g* "sevgili, gözde" (<kan-, Irk 57), *k(a)p(ı)g* (T2 G1), *k(a)t(ı)g* (S 9), *k(e)ç(i)g* (YE 112:1), *öds(e)g*[81] *ötül(ü)g*[82] *ki[şi]* (BK D34), *öl(ü)g* (KT K9), *öt(ü)g* (Talas 14:1), *ötüg* (Irk 19), *s(e)b(i)g* (A 88:2), *sorug* (S 4), *süç(i)g* (BK K4), *süçig* (KT G5), *t(a)r(ı)g* (Tar. B4), *t(a)rıg* (Irk 53), *t(e)zig* (YE 44:2), *tir(i)g* (ŞU B1), *t(a)p(ı)g* (ŞU B5), *tutug* (Irk 29), *ur(u)g* (KT D10).

Maniheist Uygur Metinleri: *açıg* (HamTouen 16:6), *agrıg* (BT V 15:288), *alkıg* (BT V 13:263), *anıg/ ay(ı)g* (M1 35:8), *ayag* (HamTouen 28:3), *ayıg* (M3 24:12), *anıg* (Huast. 181), *arag* (M3 45:9), *arıg* (Huast. 170), *as(ı)g* (ManWett 12), *asıg* (DreiPrinzen 111), *ayag* (<aya-, M1 27:2), *azag* (M3 29:4_2), *barıg* (M3 20:16), *bışıg* (M3 17:12), *bilig* (M2 8:11), *erigi barıgı* (M3 20:7_2), *isig* (Windgott 48), *kaçug* (HamTouen 8:6), *k(a)rarıg* (M3 19:11), *kapag*[83] (M1 13:7), *kapg* (BT V 21: 452), *katag* (HamTouen 8:5), *katıg* (M3 26:12), *katg* (M3 9:6), *k(a)vış(ı)g*[84] (M2 8:7), *körüg* (M1 10:10), *kudug* (HamTouen 16:10), *kuvrag* (TT II A:34), *külüşüg* (M2 9:20), *ornag* (BT V 10:190), *öpüg* (M2 8:10_2), *sapag* (M3 13:19), *sasıg* (M3 36:12_2), *svegg* (M3 9:5), *s(e)vüg* (ManTürkFrag 17), *svig* (Windgott 43), *süçiig* (ManTürkFrag 22) *sürüg* (Windgott 12), *tarag* (M3 13:6), *tarıg* (M3 40:3), *tatag* (HamTouen 5:34), *tatg* (ManWett 38), *tirig* (Huast. 93), *tünerig* (Huast. 199), *ud-ug* (M3 9:7), *yapıg* (HamTouen 8:6), *yivig* (BT V 13:233)[85], *yörüg* (DreiPrinzen 123).

İncelenen Maniheist çevrede oluşturulmuş metinlerde –(X)g ekinin bağlantı

[81] Talat Tekin (2010) ve Erhan Aydın'ın (2015b) *üds(i)g* olarak okuyup anlam vermediği bu kelime Ölmez (2015) tarafından *üdsig* okunmuş ve imtinalı olarak "yaşlı?" şeklinde anlam verilmiştir. Şirin (2016) de *ödsig* şeklinde okuduğu kelimeye "yaşlı" anlamını verir. Ahmet Bican Ercilasun ise kelimeyi *öds(e)g* olarak okumuş ve <*öd+se-g* şeklinde tahlil ederek "zaman isteyen > yaşlı" anlamını vermiştir (2016: 115).

[82] Yine Ercilasun tarafından bu kelimenin izahı *ötülüg* < *öt-ül-üg* "geçilmiş olan > yaşlı" şeklinde yapılmıştır (2016: 640).

[83] Talat Tekin; Erdal'ın bu kelimenin kökü olarak tasarladığı **kapa-* biçimini kabul etmez ve **kap-* kökünden gelmesi gerektiğini açıklar (1993: 204).

[84] Le Coq tarafından yuvarlak bağlantı ünlüsü ile *kavış(u)gsayurm(e)n* şeklinde okunan kelime Arat (2007: 20) ve Erdal (1991: 526) tarafından /ı/ ile *kavışıgsayur* olarak verilir. –(X)g ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girdiği için bu çalışmada /ı/'lı okunuşu tercih edilmiştir.

[85] Marcel Erdal *OTWF*'de bu kelimenin tabanının *yive-* şeklinde geniş ünlüyle bitmesine rağmen *yivig, yivit-* gibi dar ünlülü biçimlerin görülmesini kelimede /y/ ve /v/ seslerinin bir arada bulunmasından kaynaklandığını söylemektedir (1991: 218). BT V 13'te *yivig* şeklinde görülen bu kelime MaytH. 10'da *yiveg* olarak yazılmıştır.

ünlüsü büyük ölçüde dudak uyumuna uymaktadır. Yalnız *sevüg* (ManTürkFrag 17; M1 23:6, 7, 28; M1 28:24) ve *kaçug* (HamTouen 8:6) örnekleri bu uyumu bozar. *sevüg* biçiminin görüldüğü metinler I. grup, *kaçug* örneğinin bulunduğu metin ise III. grup metinleri içinde yer almaktadır. Clauson *EDPT*'de *sevig* ve *sevük* şeklinde iki ayrı madde başı verir ve *sevig*'in "sevgi, sevme" anlamında olup *sevük* biçiminin ise "sevgili, sevilen" anlamına geldiğini belirtir. Fakat bu ayrımı yaparken çok dikkatli olmak gerekir çünkü çok erken tarihlerde dudak ünsüzleri nedeniyle *sevig* > *sevüg* gelişimi görülebilmektedir (Clauson 1972: 787). Marcel Erdal ise bu izaha katılmaz ve ortada "sevgi, sevilen" anlamları bulunan tek bir leksem olduğunu düşünür. Ona göre M1 23'teki yuvarlak ünlülü *sevüg* biçimleri "sevme" anlamına gelirken ManTürkFrag'daki *sevüg* örneği "sevgili" manasındadır. Bu durum ise dudak ünsüzü /v/'nin komşuluğu nedeniyle ortaya çıkmış bir yuvarlaklaşmadır. Irk Bitig gibi çok erken metinlerde bile dudak ünsüzü komşuluğunda yuvarlaklaşma olabilmektedir (Erdal 1991: 201-202). *kaçug* kelimesi ise ağız özelliklerini sıkça barındıran metinlerden birinde yer almaktadır, dolayısıyla ağız yansıması olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu eserlerde son hece ünlüsü düz olan tabanlardan sonra /I/ yanında /A/ bağlantı ünlüsü de ortaya çıkmaktadır. Bu örneklerin hepsi düz-geniş ünlülü tabandan sonra görülür. Diğer bir ifadeyle yalnız CAC yapısındaki tabanlardan sonra –Ag biçimi görülebilmektedir, düz-dar /I/ bulunan tabanlarda /A/'lı yapılar hiç ortaya çıkmaz. /A/'lı yapılar da *svegg* (M3 9:5, nr. 4) örneği dışında tamamıyla kalın sıradan tabanlarda mevcuttur. Ayrıca *tarag* ~ *tarıg* gibi /A/ bağlantı ünlülü örneklerin /I/'lı şekilleri de bulunabilmektedir.

Budist Uygur Metinleri: *açag* (U II 2:30$_2$), *açıg* (U III 30:8), *agrag* (MaytS. 5v11), *agrıg* (Heilk II 2:25), *akag* (MaytS. 128v18), *alkag* (MaytS. 20r9), *alkıg* (MaytS. 13v9), *altag* (Panc A1:27), *anıg* (Sekiz 20), *ayag* (SP Zieme 42), *ayıg* (U II 8:7), *arg* (Heilk II 3:147), *arag turug* (MaytS. 27r15), *arıg* (MaytS. 7r26), *asag* (Sekiz 366), *asıg* (TT X 99), *asg* (ZiemeBhai 6), *azag* (U II 2:14), *bag* (Sukh 9), *barıg* (KP 68:8), *batag* (SekizK 87), *batıg* (Sekiz 87), *bışıg* (Heilk II 3:49), *bitig* (UigBrief B:3), *boşug* "veda" (MaytS. 19r17), *bütüg* (KP Ek:4), *emig* (TT X 445), *isig* (Höllen 7), *itig* (U III 30:27), *kaçag* (MaytH. 14: 10r7), *kaçıg* (MaytS. 152v30), *kararag* (MaytH. 14: 6r10), *krarıg* (Sekiz 273), *kapag* (KP 43:5), *kapıg* (KP 66:1), *katag* (SP Zieme 26) *katıg* (UigBrief A:5),

kavrıg (Sekiz 111), *kelig* (MaytS. 4v9), *kısıg* (MaytS. 3r17), *kurug* (KP 7:8), *odug* (MaytS. 13v4), *ögretig* (TT X 521), *ötüg* (UigBrief B:2), *saçıg* (Sekiz 266), *sançıg* (Höllen 102), *sapag* (MaytS. 150v29), *sapg* (Sekiz 312), *sarsag* (MaytS. 122v22), *sarsıg* (MaytS. 63r24), *sasag* (MaytS. 101v1), *satag* (U III 12:15), *satıg* (U III 22:1_2), *süçüg*[86] (Heilk II 3:47), *süçig* (MaytS. 71v25), *sürüg* (KP 65:6), *tapag* (SekizK 107), *tapıg* (Sekiz 107), *tapg* (Sekiz 278), *tarag* (MaytS. 4r16), *tarıg* (MaytS. 12r7, Sekiz 105), *targ* (Sekiz 454), *tatag* (KP 71:6), *tatıg* (KP 46:4), *tatg* (Heilk II 3:15), *tıdag* (ZiemeBhai 7), *tıdıg* (Sukh 1), *tizig* (TT X 160), *tuyug* (Panc A1:6), *umug* (BT I A1:16), *yapag* (MaytS. 43r6), *yapıg* (Daşakarma 2689), *yaratag* (MaytS. 26r10), *yaratıg* (MaytS. 157v30), *yratg* (Sekiz 79), *yiveg* (MaytH. 10:5a1).

Budist çevre metinlerinde de –(X)g ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna göre şekillenmektedir. Yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra /U/, düz ünlülü tabanlardan sonra da ise genelde /I/ olmak üzere /A/ biçimi de görülür. –(X)g ekinin /A/'lı biçimleri yalnız kalın sıradan fiil tabanlarından sonra yer alabilmektedir. Ayrıca ZiemeBhai'de geçen *tıdag* sözcüğü hariç /A/ bağlantı ünlülü bütün örneklerin tabanında düz-geniş ünlü bulunur. Diğer bir ifadeyle *tıd-* fiilinden gelişen *tıdag* bir kenara bırakılırsa CaC yapısındaki tabanlardan sonra –Ag eki görülebilmektedir. /A/ bağlantı ünlülü örneklerin aynı zamanda /I/'lı ve bağlantı ünlüsü yazılmamış biçimleri de metinlerde yer almaktadır: *tatag*, *tatıg*, *tatg* gibi.

Sonuç olarak –(X)g ekinin her üç çevreye ait metinlerde dudak uyumuna girdiği görülmektedir. Klasik öncesi Maniheist ve Budist metinlerde ekin /A/'lı biçimleri de oldukça sık kullanılmıştır. Aynı kelimede ve bazen aynı metinde düz ünlülü tabanlardan sorna /A/ ~ /I/ değişimi görülebilmektedir. /A/ bağlantı ünlüsü, çok büyük oranda kalın sıradan ve sadece düz-geniş ünlü bulunduran yani CaC yapısındaki tabanlardan sonra yer alır. İnce sıradan bir, düz-dar ünlülü bir tabandan sonra ise yine bir tek örneğin bulunması /A/'lı biçimin daha eski dönemlerde bu türdeki tabanlara eklenebildiğine işaret etmektedir. Runik harfli metinlerde ve bağlantı ünlüsünün yazılmadığı Maniheist

[86] *süçi-g* kelimesinin yanında *süçüg* şeklinin görülmesi bu metinde benzeşme sonucu meydana gelen yuvarlaklaşmadan dolayı olabilir. Ünlü benzeşmesi ile oluşan yuvarlaklaşmalar, Ağca'nın çalışmasında belirttiği gibi Uygur Türkçesinde çok geç tarihlerde ortaya çıkmıştır ve klasik öncesi metinlerde görülebilen bu tür istisnai örnekler dönemin genel yapısını yansıtmayıp ağız özelliği durumundadır (2006: 155). Heilk II 3 metni de klasik dönemden hemen önceki dönemde oluşturulmuş IV. grup metinleri içinde yer alır ve en önemlisi ağız özelliklerinin yansıyabildiği sivil, din dışı metinlerdendir.

ve Budist çevredeki örneklerde düz ünlülü, özellikle de kalın sıradan düz-geniş ünlülü tabanlardan sonra bağlantı ünlüsünün /A/ olarak ele alınması mümkündür. Zaten Maniheist ve Budist metinlerde -(X)g ekinin bağlantı ünlüsünün yazılmadığı örneklerin tamamı CAC yapısında tabanlardan oluşmaktadır.

3.10. –(X)m Fiilden İsim Yapım Eki:

Vokalle biten fiil tabanlarına –m, konsonantla biten tabanlara ise –Xm şeklinde getirilen fiilden isim yapım ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Runik harfli metinlerde ekin bağlantı ünlüsü Irk Bitig'deki *ölüm* sözcüğü haricinde hiç yazılmamıştır. Yalnız bu metinlerle aynı dil özelliklerini gösteren ve yakın tarihlerde yazılmış olan Manihesit ve Budist metinlerde görülen dudak uyumunun ve hatta /A/ bağlantı ünlüsünün, Runik harfli metinlerde de mevcut olduğunu düşünmek mümkündür.

Runik Harfli Metinler: *b(a)t(ı)m* (KT D35), *b(a)r(ı)m*[87] (ŞU D3), *k(e)d(i)m* (KÇ 4), *ölüm* (Irk 17), *t(a)l(ı)m* (Irk 51).

Maniheist Uygur Metinleri: *baram* (M3 13:7), *bar(a)m* (M1 15:5), *bar(ı)m* (DreiPrinzen 70), *berimçi* (Huast. 347), *ölüm* (BT V 5:80), *serim* (M3 20:8), *tgim* (HamTouen 5:56), *tuyum* (M3 11:8), *yıgım* (M3 43:3_2).

Budist Uygur Metinleri: *baram* (MaytS. 13r1), *barım* (MaytS. 142v18), *birim* (MaytS. 10v1), *eŋim* (U II 2:24), *ertim* (MaytS. 1r13), *kanamlag* "doymuş, tok" (MaytS. 9v17), *kanımlıg* (MaytS. 170v23), *karam* "hendek"[88] (KP 39:5), *karım* (MaytS. 140r21), *kedim*

[87] Marcel Erdal bu sözcüğün bazı Yenisey Yazıtları'nda şimdiye dek açıklanmamış *sekiz adaklıg* "sekiz ayaklı" ifadesi ile vasıflandırıldığına, *yılkı* sözcüğünün ise *tört adaklıg* ile birlikte kullanıldığına dikkat çekmektedir. Ona göre "barım" sözcüğü inek, koyun gibi çift toynaklı; "yılkı" sözcüğü ise at, eşek, deve gibi tek toynaklı besi hayvanlarını göstermek için kullanılmış olabilir. Bu iki grup hayvanın kullanım amaçları (beslenme, taşıma vb) birbirinden farklı olduğu için konar-göçer bir toplumun bunları birbirinden ayırması olağandır. Bu durumda daha sonradan *agı* ile birlikte değerli malları ifade etmek için kullanılan kelime *bar-* "yürümek" fiilinden türemiş ve hareket eden değerli malları karşılamak için kullanılmış olmalıdır. *Agı* ise hareket edemeyen, taşınması gereken değerli eşyaları karşılamaktadır (1991: 292-293). Ağca ise anlambilimsel açıdan, "mal, mülk, sahip olunanlar" anlamındaki *barım* sözüğünün "gitmek" anlamındaki *bar-* yerine, "mevcut, var, zengin" anlamındaki *bar* kelimesinden çıkmış olma ihtimalinin daha yüksek olduğuna işaret etmektedir (2015b: 87).

[88] Bkz. James Russell Hamilton (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çeviren: Vedat Köken, 2. Basım, TDK Yayınları, Ankara, s. 94, 182.

(MaytS. 94r4), *körüm* (Sekiz 133), *ölüm* (Höllen 1), *örüm* (MaytS. 165r13), *talım* "yırtıcı, canavar" (<talı-, KP 17:1), *talm* (Sekiz 432), *taşım* (MaytS. 3r20), *tegim* (Panc B3: 205), *togum* (U II 2:18), *tutum* (Heilk II 2:85), *tütrüm*[89] (MaytS. 39r15), *yarım* (MaytS. 73r27), *yartam* (U II 8:54), *yartım* (MaytS. 182r21).

Taranan Manihesit ve Budist çevre metinlerinde –(X)m ekinin bağlantı ünlüsü her zaman dudak uyumuna girmektedir. Son hece ünlüsü yuvarlak olan tabanlardan sonra /U/ bağlantı ünlüsü gelir. Düz ünlülü tabanlarda ise genelde düz-dar /I/ sesi görülmekle birlikte bazı kelimelerin hem /A/ hem de /I/'lı varyantları bulunur: *baram ~ barım*, *kanım ~ kanam*, *karım ~ karam*, *yartam ~ yartım* gibi. Özellikle *baram* kelimesinde bariz bir şekilde görülen bu değişkenlik Erdal tarafından *DLT*'deki bir açıklamayla ilişkilendirilerek Oğuz diyalektine ait bir özellik olabileceğine işaret edilmiştir:

> This lowering appears also in *bar-am* 'livestock' formed with the formative –(X)m, attested in M III nr. 6 III r7, in a ms. Belonging together with M I 7-17 and ManErz I. The feature of lowering is assigned to the Oguz dialect by Kāšġarī but in Uygur it is a variable characteristic of early sources where /a ä/ are not conditioned by specific adjacent consonants. If Kāšġarī is right this may mean that there was an Oguz infulence on early texts, or that the Oguz were relatively numerous among the Manichaeans. It would also go well with the idea that there is a special Oguz-Orkhon Turkic connection, as Orkhon Turkic influence on the language of the inscriptions of the Uygur Kaghanate is obvious (Erdal 2004:14).

/A/ bağlantı ünlüsü bulunduran az sayıda örneğin tamamı düz-geniş ünlü bulunduran kalın sıradan tabanlardan oluşmaktadır. Bu durumda Manihesit ve Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü yazılmayan ve CaC yapısında olan tabanlardan sonra /I/ dışında /A/ bağlantı ünlüsünün bulunma ihtimalini düşünmek gerekir.

3.11. –(X)p Zarf-Fiil Eki:

Eski Türkçede her dönemde oldukça işlek bir şekilde kullanılan bu zarf-fiil eki

[89] Marcel Erdal, *tütrüm* olarak okunana bu kelimenin *tuytrum* şeklinde de okunabileceğini, bunun *tuytrum* <*tuy-tur-um* biçiminden hece yutumu ile meydana gelmiş olabileceğini söyler (1991: 291).

vokalle biten fiil tabanlarına –p, konsonantla biten tabanlara ise –Xp şeklinde getirilmektedir. Ekin bağlantı ünlüsü büyük oranda dudak uyumuna girer.

Runik Harfli Metinler: *(a)g(ı)t(ı)p* (KÇ 19), *(a)gr(ı)p* (BK G9), *(a)l(ı)p* (ŞU G5), *(a)nç(ı)p* (Tes K2), *(a)rtur(u)p* (KT G6), *(a)t(a)n(ı)p* (Tar. G6), *b(a)rıp* (YE 39:4), *bin(i)p* (KÇ 15), *bolup* (YE 45:3), *buŋ(a)d(ı)p* (T1 K2), *(e)g(i)r(i)p* (KT K7), *(e)ş(i)d(i)p* (KT D12), *ıd(ı)p* (T1 K2), *içg(e)r(i)p* (Tar. G3), *k(a)b(ı)ş(ı)p* (ŞU B6), *k(a)rıp* (<karı-, KÇ 3), *k(a)zg(a)n(ı)p* (BK K13), *k(e)ç(i)p* (BK D30), *k(e)lür(ü)p* (BK G11), *kıl(ı)p* (O 10), *kod(u)p* (T1 B2), *kör(ü)p* (KT G13), *kuubr(a)n(ı)p* (T1 B4), *kuubur(a)p* (KÇ 27), *ol(u)r(u)p* (BK K7), *ögl(e)ş(i)p* (T1 D3), *ök(ü)n(ü)p* (KT D40), *öl(ü)r(ü)p* (KÇ 5), *önüp* (Irk 49), *s(a)k(ı)n(ı)p* (Tar. G3), *s(a)nç(ı)p* (KÇ 5), *s(e)b(i)n(i)p* (BK D2), *sokuşup* (Irk 16), *sül(e)p* (KT D12), *süŋ(ü)ş(ü)p* (KÇ 12), *ş(a)ş(ı)p* (ŞU G9), *t(e)g(i)p* (Tes B5), *tir(i)p* (BK K8), *turup* (KÇ 21), *tügüp* (Irk 50), *tüş(ü)p* (ŞU G10), *ürk(ü)p* (ŞU G7), *y(a)g(ı)d(ı)p* (ŞU G4), *y(a)ŋ(ı)l(ı)p* (T1 K2), *y(a)ń(ı)p* (KT D34), *y(a)r(ı)p* (Talas 6:3), *y(a)ş(a)p* (KÇ 3), *yıg(ı)p* (T2 B8), *yulıp* (<yulı-, ŞU G5), *yütür(ü)p* (Irk 24).

Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü çoğunlukla yazımda gösterilmemiştir. Bağlantı ünlüsü yazılan örnekler genelde Irk Bitig ve Yenisey Yazıtları'nda yer alır. Küli Çor Yazıtı'nda da bir yerde bağlantı ünlüsü açıkça gösterilmiştir. Bağlantı ünlüsü yazılan sınırlı sayıdaki bu örneklerin hemen hepsi yuvarlak ünlülü tabanlardan oluşur ve bağlantı ünlüsü de yuvarlak biçimdedir. Tabanı düz ünlüye sahip olup bağlantı ünlüsü yazılan tek örnek YE 39'da geçen *b(a)rıp* biçimidir. Bunun dışında benzer yapıda olan fakat bağlantı ünlüsü olmayıp kelime tabanına dahil olan ünlüler de yazımda gösterilmiştir: *k(a)rıp* (<karı-, KÇ 3) gibi. Düz-geniş ünlü sonrası düz-dar ünlünün neden bu iki örnekte yazımda gösterilip benzer şekilde örneğin *(a)l(ı)p* (KT G7), *y(a)r(ı)p* (Talas 6:3) ve hatta *b(a)r(ı)p* (BK K16, KÇ 20) yapılarında neden yazılmadığı düşündürücüdür. İlk hecedeki düz-geniş ünlüden sonra ikinci hecede yazımda gösterilmeyen bu düz-dar /I/ ünlüler belki de bu şekilde değildir. Bunların da düz-geniş /A/ olması ve bu yüzden yazımda gösterilmemiş olması mümkündür. Runik harfli metinlerin yazım özelliğinden ve –(X)p ekinin Maniheist ve Budist çevre metinlerinde düz ünlülü tabanlardan sonra bazen /A/ bağlantı ünlüsü ile yazılmasından şu sonuca varılabilir ki, Runik harfli metinlerde düz ünlülü tabanlardan sonra bağlantı ünlüsü

yazılmayan -(X)p zarf-fiil eki –Ap biçiminde okunabilir. Aynı durum benzeri şekilde görülen diğer ekler için de geçerlidir.

Maniheist Uygur Metinleri: *adrıp* (M3 45:3$_2$), *alıp* (DreiPrinzen 25), *am(ı)rtgurup* (TT II A: 73), *artızıp* (Huast. 174), *ayıtıp* (HamTouen 26:5), *bap kemişip* (M3 33:4$_2$), *barap* (ChrMani 1211:15), *barıp* (DreiPrinzen 83), *bıçıp* (BT V 9:144), *bolup* (ChrMani 1209:13), *boşunup* (BT V 3:43), *elitip* (Huast. 143), *emgetip* (M3 40:9), *erinip* (Huast. 292), *ermegürüp* (Huast. 249), *işidip* (BT V 27:632), *inip* (WilkensMan 10), *kapap* (DreiPrinzen 49), *karap* (< kara- "bakmak", ChrMani 1208:3), *katılıp* (M1 21:4), *katl-ap* (M1 16:6), *kavşurup* (M3 26:3), *kedip* (TT II A:68), *kerilip* (M3 36:1$_2$), *kelip* (ChrMani 1211:9)[90], *kelürüp* (Huast. 143), *kılıp* (BT V 3:43), *kirep* (ChrMani 1210:6), *kirip* (TT II A:67), *körüşüp* (BT V 27:610), *künilep* (BT V 27:618), *ornanıp erür* (BT V 10:179), *ökünüp* (BT V 3:43), *ölürüp* (Huast. 184), *önt(ü)r(ü)p* (M3 16:10), *saçıp* (M3 14:4$_2$), *saçılıp* (M3 25:11$_2$), *savlaşıp eştrüşüp* (TT II A: 56), *silkinip* (M3 23:6$_2$), *sunup* (Huast. 352), *sürüp* (M1 5:7), *taşıkıp* (M1 7:11), *tatıp* (HamTouen 5:20), *tartap* (ChrMani 1208:2), *tegşilip* (BT V 25:574), *tegşürüp* (M1 19:13), *tip* (ManWett 14), *tipü*[91] (M3 9:4), *tirl-ep* (M1 15:9), *tolp*[92] (M3 40:7), *turgurup* (DreiPrinzen 94), yagıp (M3 43:4$_3$), *yanıp* (ChrMani 1210:5), *y(a)ratıp* (Huast. 266), *yayılıp* (ManBuch 148:5$_2$), *yazınıp* (Huast. 189), *yip* (HamTouen 5:19).

Maniheist çevrede oluşturulmuş metinlerde –(X)p zarf-fiil eki dudak uyumuna girmektedir. Düz ünlülü tabanlardan sonra ekin bağlantı ünlüsü düz-geniş /A/ ve düz-dar /I/ şeklinde görülebilmektedir. ChrMani, DreiPrinzen ve M1 15-16'da /a/ ve /e/ bağlantı ünlüleri tanıklanmaktadır: *barap*, *kapap*, *kat(ı)l-ap*, *kirep*, *tartap*, *tirl-ep*. Bu üç metin de yazılış tarihleri itibariyle Orhun Yazıtları'na en yakın grup olan I. grup metinleri içinde yer almaktadır.

Budist Uygur Metinleri: *adrılıp* (Sekiz 315), *atıp* (U II 8:49), *barıp* (KP 24:2), *başlanıp* (MaytS. 6r1), *baturup* (Sekiz 352), *b(e)lgürtip* (U III 6:1$_3$, nr. 1), *b(e)lgürtüp* (U III 6:4$_2$), *biçip* (U III 45:12), *birişip* (Sekiz 309), *boluşup* (Sekiz 308), *boşgunup* (Sekiz

[90] Marcel Erdal, *OTG*'de bu örneği *kelep* şeklinde verir (2004:43).

[91] Erdal bunun bir yanlış okuma olduğunu belirtmektedir (2004: 45, 68. dipnot).

[92] "Bütün, hepsi" anlamında kalıplaşmış biçim.

212), *busanıp* (KP 74:1), *bütüp* (Heilk II 3:168), *elgep* (<elge-, Heilk II 2:18), *iltip* (TT X 463), *emgenip* (Höllen 39), *emgetip* (Daşakarma 3193), *ergürüp* (Heilk II 3:41), *ertip* (KP 20:2), *işidip* (UigBrief A:5), *ıdıp* (U III 30:3), *ıdıtıp* (<ıdı-/yıdı-, TT X 547), *içip* (Heilk II 3:40), *içürüp* (U III 45:13), *kadıtıp turur* (Heilk II 3:32), *kanap* (<kana-, Heilk II 3:3), *kanıp* (< kan-, MaytS. 223v5), *kapap iltdim* (<kap-, U III 67:6, nr. 7), *mini kapıp iltti* (kap-, U III 70:27, nr. 7), *katglanıp* (Sekiz 135), *katıp* (Heilk II 2:30), *kavışıp* (KP 52:8), *kavışurup* (MaytS. 2v28), *kayıp* (Mayt. 1v25), *kaynturup* (Heilk II 3:47), *kazap* (Panc A1: 67), *kedip* (TT X 312), *kelip* (U III 29:17), *kelürüp* (TT X 366), *kelürtüp* (U III 12:16), *keŋşeşip* (MaytS. 7v28), *kesip* (Heilk II 2:68), *kılıp* (TT V A:58), *kiberip* (U III 43:24), *kigürüp* (KP 46:2), *kiterip* (TT X 182), *kirtgünüp* (Sekiz 46), *kodup* (Panc B3:209), *köyürüp* (TT V A:72), *küvenip* (TT X 438), *okıp* (Sekiz 284), *okıtıp* (MaytS. 91r12), *olgur-tup* (Höllen 139), *ozgurup* (MaytS. 5v9), *ögirtürüp* (BT I A1:5), *ölüp* (U III 36:6), *öritip* (Daşakarma 4569), *örtenip* (Höllen 37), *ötep* (<öte-, MaytS. 10v2), *ötüp* (<öt-, Höllen 58), *saçıp* (Heilk II 3:27), *sakınıp* (U II 1:16), *sarsıp* (Höllen 115), *sasıtıp* (TT X 547), *söküp* (KP 50:8), *sökütip* (MaytH. 11: 12a5), *takşurup-p* (BT I A1:10), *tartıp* (U III 28:31), *teglerip* (KP 57:5), *tegürüp* (MaytS. 5v28), *tepip* (U III 14:3), *tevirip* (MaytS. 7r28), *tokıtıp* (KP 32:1), *töŋitip* (KP 19:4), *tutuzup* (KP 35:7), *tügüp* (Panc A1:13), *ukıp* (MaytS. 8v3), *ukup* (MaytS. 116v17), *ulınıp* (MaytS. 2r4), *yabrılıp* (Heilk II 3:156), *yapışıp* (Heilk II 3:198), *yadılıp* (MaytS. 19v15), *yüz-lenip* (TT V A:71).

İncelenen Budist çevre metinlerinde -(X)p zarf-fiil ekinin bağlantı ünlüsü büyük ölçüde dudak uyumuna girmektedir. /A/ bağlantı ünlüsü ise sadece iki yerde görülür: *kapap iltdim* (U III 7), *kazap* (Panc A1). U III 7'de hem *kapap* hem de *kapıp* şekli birlikte bulunur. Bağlantı ünlüsü hemen tüm örneklerde dudak uyumuna girerken U III 1'de *b(e)lgürtip* ve MaytH.'de de *sökütip* uyum dışı biçimler olarak karşımıza çıkmaktadır. MaytS. 8v3'te bulunan *bilge burkan-nıŋ yirtinçü yir suvda blgürmişin* ***'wqyp*** *idişip qadaşı ... birle* cümlesinde geçen kelime ise Şinasi Tekin'in ilk neşrinde (1976) *ukup* olarak okunmuştur. İkinci neşirde (1980) ise *'wqyp* şekilde transliterasyonu yapılmış ve çevirisinde anlamı "verstehen (=anlamak)" ile verilmiştir fakat dizin kısmında bu kelime *okı-* "rufen (=okumak, çağırmak)" maddesi altında verilmiştir. Eğer

bu fiil *okı-* değil de *uk-* ise ünlü uyumuna aykırı bir diğer örnek de burada yer almaktadır.

Sonuç olarak –(X)p zarf-fiil eki her üç çevreye ait metinlerde büyük oranda dudak uyumuna girmektedir. Bunun yanında düz ünlülü tabanlardan sonra görülebilen /a/ ve /e/ biçimleriyle birlikte altılı değişkenlik gösterdiği söylenebilir.

3.12. –(X)l- Fiilden Fiil Yapım Eki:

-(X)l- fiilden fiil yapım ekinin bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmektedir. Runik harfli metinlerde bu ekin bağlantı ünlüsü çoğu kez yazılmamıştır, yazımda açıkça gösterildiği birkaç örnekten ekin bu metinlerde de dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır.

Runik Harfli Metinler: *(a)dr(ı)l-* (T1 B2), *(a)r(ı)l-* (KT G9), *(a)y(a)l-* (<aya-, A 84:2), *boş(u)n(u)l-* (ŞU D7), *k(a)m(ı)l-* (Irk 12), *k(a)t(ı)l-* (ŞU G8), *kon(u)l-* (O 9), *köl-* (Irk 25), *ötül-* (BK D34), *suçul-* (Irk 44), *tir(i)l-* (BK D11), *tiril-* (Irk 13), *tüz(ü)l-* (KT G5), *y(a)r(ı)l-* (Irk 6), *yub(u)l-* (T1 K2).

Maniheist Uygur Metinleri: *açal-* (M3 23:2_2), *ad(a/ı)r(a/ı)l-* (M1 10:5), *adrıl-* (Huast. 16), *arıl-* (BT V 15:277), *bıçıl-* (BT V 9:156), *bitil-* (M1 25:4), *buzul-* (Huast. 226), *evril-* (DreiPrinzen 53), *igdil-* (M3 45:6_2), *iştil-* (BT V 18:396), *itil-* (M1 8:11), *katal-* (M1 17:8), *katıl-* (Huast. 77, M1 21:4), *katl-* (M1 16:6), *kedil-* (M3 15:7), *keril-* (M3 36:1_2), *kesil-* (BT V 9:160), *kurtul-* (ManWett 25), *ödrül-* (HamTouTou 5:43), *ödürl-* (BT V 8:122), *saçal-* (M3 13:18), *saçıl-* (M3 25:11_2), *sorul-* (M1 26:28), *tasıl-* (M1 5: 11), *tegil-* (M1 11:6), *tegşil-* (BT V 25:575), *téril-* (TT II A 58), *tirl-* (M1 15:9), *tökül-* (M3 13:18), *tutul-* (M3 19:15), *ürül-* (Windgott 22), *yayıl-* (ManBuch 148:5_2), *yadıl-* (HamTouTou 5:55), *y(a)nçal-* (M1 9:12), *yarıl-* (M1 5:8).

Budist Uygur Metinleri: *açıl-* (Sekiz 259), *adral-* (MaytH. 13: 10r3), *adrıl-* (KP 78:5), *aktarıl-* (KP 18:3-4), *amrıl-* (Sekiz 76), *asıl-* (Sekiz 104), *aşıl-* (MaytS. 1v23), *bıçıl-* (Höllen 63), *buzul-* (Sekiz 136), *bükül-* (MaytS. 12r17), *egril-* (MaytS. 12v9), *evril-* (U III 4:13), *itil-* (MaytS. 3:24), *katal-* (MaytH. 13: 1v15), *katıl-* (U II 8:53), *kamıl-* (KP 61:7), *karl-* (MaytS. 1r14), *kısıl-* (MaytS. 114 v7), *kötrül-* (TT X 107), *kutrul-* (MaytS.

116r15), *kurtul-* (MaytS. 116v24), *oŋul-* (Sekiz 215), *osul-* (Höllen 63), *saçıl-* (Höllen 38), *seşil-* (KP 78:6), *sızıl-* (Höllen 22), *suçul-* (MaytS. 33v19), *suçıl-* (MaytH. 10: 7b10), *süzül-* (Sekiz 303), *taşıl-* (U III 43:24), *tegşil-* (Sekiz 206), *tiril-* (KP 23:1), *tıdıl-* (Höllen 88), *tıkıl-* (Höllen 105), *tökül-* (Sekiz 233), *turul-* (MaytH. 13: 9v8), *üzül-* (KP 7:3), *yabrıl-* (Heilk II 3:156), *yadal-* (MaytS. 13r18), *yadıl-* (Heilk II 3:187), *yadl-* (Sekiz 464), *yarıl-* (TT X 38), *yaval-* (MaytH. 13: 9v9), *yavıl-* (MaytH. 14: 10r8), *yıgıl-* (U III 33:12), *yitil-* (MaytS. 6v3).

İncelenen Maniheist ve Budist metinlerde de -(X)l fiilden fiil yapım eki dudak uyumuna girmektedir. Yalnız MaytH.'de *suçıl-* şekli bu duruma aykırı tek örnektir: *krptın tamga krp suçılurça* (10 7b10). Düz ünlülü tabanlardan sonra /I/ dışında /a/ bağlantı ünlüsü de görülebilmektedir. Düz-geniş bağlantı ünlüsü sadece kalın sıradan düz-geniş ünlülü tabanlardan sonra bulunabilmektedir. Diğer bir ifadeyle yalnız CaC yapısındaki fiillerden sonra -al- alamorfu mevcuttur. Düz-geniş ünlülü örnekler düz-dar biçimlerle birlikte metinlerde yer alır: *açal- ~ açıl-, adral- ~ adrıl- ~ adrl-, katal- ~ katıl- ~ katl-, saçal- ~ saçıl-, yadal- ~ yadıl- ~ yadl-, yaval- ~ yavıl-*. Erken tarihli Maniheist ve Budist eserlerde görülen bu /a/ bağlantı ünlüsünün Runik harfli metinlerde de CaC yapısındaki fiil tabanlarından sonra yer aldığı düşünülebilir.

3.13. –(X)r- Fiilden Fiil Yapım Eki:

Marcel Erdal bu ettirgenlik ekini OTWF'de -Ar- ve -Ur- şeklinde ayrı başlıklar altında ele almaktadır. Yalnız iki ek arasında morfonolojik ve işlevsel açıdan bir fark olmadığını da belirtir. Hatta iki ekin arasında bağlantı ünlüleri dışında bir fark bulunmadığı için, vokalle biten fiil tabanlarından sonra (çok az örneği olsa da) burada hangi ekin yer aldığının anlaşılamayacağını söylemektedir (1991: 741). Ayrıca şunları da ekler:

> Why *tamıt-* should have been expanded with *-Ur-*, *ämit-*, on the other hand, with *-Ar-*, is not clear to me; unless *ämit-* originally had the shape **ämtä-* with the final vowel retained in the causative. Concerning *tar-ık-* and *tarkar-* we find the vowel /a/ again in the aorist *tarık-ar-*; cf., for this, Erdal, 1979a: 117-118 (1991: 742).

Şinasi Tekin de -Ar-, -Ur- ve –İr- şeklinde üç ayrı ettirgenlik ekinin mevcut

olduğunu yalnız aralarında anlam farkı olup olmadığını tespit etmenin mümkün olmadığını söyler (2002: 86). Bu çalışmada hepsi aynı ek kabul edilmiş ve -(X)r- şeklinde tek bir başlık altında ele alınmıştır.

Runik Harfli Metinler: *(a)d(ı)r-* (YE 28:8), *ad(ı)r-* (Koçkor 11:1), *(e)g(i)r-* (KT K6), *k(e)çür-* (ŞU G12), *k(e)l(ü)r-* (ŞU D3), *k(e)lür-* (T1 K8), *k(e)lir-* (ŞU G3), *köçür-* (Irk 34), *köt(ü)r-* (BK D10), *kötür-* (KT D11), *ol(u)r-* (Tar D1), *olur-* (Tes B6), *(ö)l(ü)r-* (YE 10:8), *öl(ü)r-* (KÇ 5), *ölür-* (KT D10), *sök(ü)r-* (KT D18), *sökür-* (KT D2), *t(e)gür-* (T2 G3), *tugur-* (ŞU G5), *udş(u)r-* (KT K2), *y(a)gr-* (KT G5), KT G12), *yit(ü)r-* (BK D7), *yog(u)r-* (T1 G8), *yoŋ(a)şur-* (BK D7), *yütür-*[93] (Irk 24).

Runik harfli metinlerde ekin bağlantı ünlüsü, bulunan örneklerin yarıya yakınında yazılmıştır. Bunun öncelikli sebebi bağlantı ünlüsünün hem düz hem de yuvarlak vokalli tabanlardan sonra daha çok /U/ biçiminde olması ve yuvarlak ünlülerin düz ünlülere göre Runik imlâda yazılma eğiliminin daha fazla olmasıdır. Sadece Şine Usu Yazıtı'nda *k(e)lir-* örneğinde düz ünlülü tabandan sonra düz bağlantı ünlüsü açıkça yazılmıştır. "Getirmek" anlamındaki aynı sözcük Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında ve Irk Bitig'de pek çok defa *k(e)lür-* biçiminde tanıklanmaktadır. Marcel Erdal bu kelimenin aslının ***keli-*** biçiminde bir son ses /i/ barındırdığını ve bu sesin, ünlü zarf-fiil ve geniş zaman biçimlerinin (*keli, kelir*) dışında bu ettirgenlik ekinde de korunduğunu düşünmektedir. *kelür-* ise ikincil bir şekil olmalıdır (1991: 716). Bunun dışında Runik harfli metinlerde tabanında düz ünlü bulundurup bağlantı ünlüsü yazılmayan örneklerin –Ar- veya –Ir- biçiminde olması imlâ özellikleri açısından ihtimal dâhilindedir.

[93] Talat Tekin; Clauson'un bu sözcük ile ilgili olarak verdiği *yüd-tür-* açıklamasını kabul etmemekte ve *yit-* "kaybolmak" anlamındaki sözcüğün –ür- ekli biçimi olarak ele alıp burada gerileyici ünlü benzeşmesi olduğunu belirtir ve sözcüğün asıl şeklini Yakutça *süt-* fiilinden yola çıkarak ***yüt-*** biçiminde tasarlamaktadır (2013b: 40). Erdal da *yüdtür-* açıklamasına katılmaz ve öyle olsaydı metinde mutlaka /d/ ve /t/ seslerinin gösterileceğini belirtir. Ayrıca Tekin'in kelimeyi *yit-* kökünden getirmesine de iştirak etmez (1978: 96-97). Bunu *yük* sözcüğüyle ortak köke sahip "yüklemek" anlamındaki *yüd-* fiilinden –Ur- ettirgenlik ekiyle türemiş bir yapı olarak kabul etmektedir (1991: 815-816; 1997: 83). Talat Tekin'in belirttiği gerileyici ünlü benzeşmesi sonucu yuvarlaklaşma, erken tarihli bir metin için çok düşük ihtimalli bir durumdur. Yalnız metinde aynı cümlede geçen *bul-* fiili nedeniyle "yüklemek" değil, "kaybetmek" anlamı daha uygun görünüyor: *t(e)glük kulun irk(e)k yunt[t]a (e)mig tileyür kün ortu* ***yütür(ü)p*** *tün ortu k(a)nta n(e)güde bulg(a)y ol tir (a)nça bil(i)ŋl(e)r y(a)b(ı)z ol* "Kör (bir) tay (emmek için) erkek atta meme arıyor. Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.". Nihayetinde kelime tabanı ne olursa olsun burada bir –(X)r- ettirgenlik ekinin varlığından söz edilebilir.

Maniheist Uygur Metinleri: *adr-* (M1 26:16), *basur-* (M3 8:17), *b(e)kr-* (M3 29:1$_2$), *iştür-* (DreiPrnzen 74), *kavşur-* (M3 26:3), *k(e)dür-* (M3 16:3), *kelür-* (Huast. 143), *kötür-* (HamTouen 5:12), *köyür-* (M1 18:2), *küyür-* (M3 28:5$_2$), *olur-* (Huast. 295), *öçür-* (M3 29:11$_3$), *ölür-* (TT II A 16), *ötür-* (BT V 27:618), *tegşür-* (HamTouen 22:14), *tegür-* (BT V 8:120), *tegir-* (BT V 15:318), *tegür-* (M1 26:18), *tugur-* (M1 16:1), *tüşür-* (ManWett 61), *udur-* (M1 33:17), *yaşur-* (DreiPrinzen 57), *yinçür-* (BT V 30:701), *yitür-* (M3 17:13$_2$), *yöleşür-* (BT V 16:355).

Budist Uygur Metinleri: *adar-* (U II 2:2$_2$), *atır-* (U II 8:49) , *adır-* (Sekiz 195), *agtar-* (U II 1:10), *aktar-* (KP 18:4-5), *akur-* (Heilk II 2:56), *batur-* (Höllen 36), *bışur-* (Heilk II 3:48), *çomur-* (KP 17:8), *egir-* (MaytS. 106v10), *eŋir-* (KP 41:3), *içür-* (U III 41:1.2), *kagur-* (<*kag-, Heilk II 2:23), *kavır-* (<*kavı-, Sekiz 296), *kavışur-* (MaytS. 2v28), *kavşur-* (TT X 145), *kiçür-* (U III 29:11), *kelür-* (KP 22:7), *kiter-* (U III 12:3), *kötür-* (Sekiz 446), *köyür-* (TT V A:72), *olur-* (MaytS. 3r6), *öçür-* (TT X 343), *ögür-* (KP 53:2), *ölür-* (Höllen 15), *ötür-* (KP 15:4), *siŋir-* (MaytS. 8r21), *siŋür-* (KP 17:3-4), *sugur-* (Sukh 29), *takşur-* (BT I A1:10), *tegler-* (KP 57:5), *tegşür-* (Sekiz 249), *tegür-* (TT V A:57), *tegir-* (Sekiz 86), *toŋtar-* (U II 1:11), *tugur-* (Sekiz 297), *tüşür-* (TT V A:122), *yagur-* (MaytS. 7v14), *yinçür-* (TT X 272).

Maniheist ve Budist çevre metinlerinde bu ettirgenlik eki daha çok /U/ sesiyle birlikte görülmekte ve dudak uyumuna girmemektedir. -Ar- formları ise incelenen metinlerde *agtar-*, *kiter-*, *tegler-*, *toŋtar-* fiillerinde yer alır. /A/'lı ve /U/'lu biçimlerin hangi fonolojik ve morfolojik koşullarda ortaya çıktığı belirsizdir. Fonolojik açıdan /U/'lu biçimler için bağlantı ünlüsünü belirleyen bir dudak uyumu bulunmamaktadır. Yine de /A/'lı formların sadece düz ünlülü tabanlardan sonra yer aldığı sonucuna ulaşılabilir. /A/'lı biçimin bulunduğu tabanların hepsi, *toŋtar-* dışında düz ünlüden oluşur. *toŋtar-* fiilinde ise orta hece düşmesi olup *toŋıt-ar-* yapısından gelmektedir. Dolayısıyla burada da son hecesinde düz ünlü bulunduran bir taban söz konusudur[94]. Morfolojik açıdan ise buradaki ve *OTWF*'deki /A/'lı biçimlere bakılırsa, -Ar- ekinin türemiş ve özellikle de -t- ettirgenlik eki almış fiillerden sonra daha çok kullanıldığı söylenebilir. Belki de -t-Ur- yapısının -tUr eki ile karıştırılmaması için dilde böyle bir

[94] Erdal'ın *OTWF*'de verdiği -Ar- ekini almış tanıklar içinde yuvarlak tabana sahip olan *oŋar-*, *kutgar-* gibi fiiller mevcuttur (1991: 736-737). Yalnız bu sözcüklerin -Ar- eki ile oluşumu tartışmalıdır.

kullanıma gidilmiş, -t- ekinden sonra -Ar- biçimi tercih edilmiştir. -Ur- biçimi ise genelde basit fiillerden[95] ve -ş- işteşlik eki ile türemiş fiillerden sonra tanıklanmaktadır. Fakat *iştür*-'ün tabanı *işid*- kökeni tam belirlenememekle birlikte ºd- ekli yapılar içinde değerlendirilen türemiş bir sözcüktür (Erdal 1991: 491). Sonuç olarak –Ar- ve –Ur- alamorflarını ortaya çıkaran sınırları kesin şartlardan bahsetmek zordur.

/A/ ve /U/'lu biçimlerin dışında *adır-, egir- /eŋir-, kavır-, siŋir- ve tegir* sözcüklerinde /I/ bağlantı ünlüsü mevcuttur. Bunlardan *egir- /eŋir-* ve *tegir-* Erdal tarafından ettirgen değil, etken -(I)r- çatı ekini almış yapılar olarak kabul edilir (1991: 536-537). *tegir-* kelimesi "çevresini kuşatmak, ihata etmek" manasındayken, *tegür-* "ulaştırmak, değdirmek" anlamına gelir. Bu durumda *tegir-*'in etken çatı yapısı içinde değerlendirilmesi daha uygundur. Yalnız BT V 15'te tanıklanan şu örnekte metin kopuk olduğu için *tegir-*'in hangi anlamda olduğu belirsizdir: *wadziwanta tŋri ... yirinç tamu.... /d/..... tŋri yirin ite...tŋri üzüksüz ... ıdu birür....friştiler tutug/...* ***tegiriŋ*** *tip* (311-318). Zieme bunun çevirisini "getirin" olarak vermektedir.

/I/'lı biçimlerden *siŋir-* Erdal tarafından **siŋi-* kökünden getirilmekte ve -Ur- başlığı altında verilmektedir. *adır-* ise önce etken çatı eki -(I)r- başlığı altında ele alınmış daha sonra -Ur- bölümünde bu ettirgenlik ekine dâhil edilmesinin mümkün olduğu belirtilmiştir. Birçok türevi olmasına karşın bu ekin tabanı belirsizdir (Erdal 1991: 535, 710). *adır-* fiilinin /A/'lı *adar-* şekli metinlerde tanıklanmaktadır.

3.14. –(X)t- Fiilden Fiil Yapım Eki:

-(X)t- ettirgenlik eki, vokalle ve /r/ sesi bile biten tabanlara doğrudan -t- şeklinde, diğer durumlarda ise -Xt- biçiminde eklenmektedir. Runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü hemen hiç gösterilmemiştir. Zaten bu ek genelde ünlü ile veya /r/ sesi ile biten tabanlardan sonra tanıklandığı için bağlantı ünlüsü az örnekte görülür. Runik harfli metinlerde sadece Köl Tigin Yazıtı'nda *köl t(i)g(i)n (e)b(i)g b(a)şl(a)yu* ***(a)kıt(tı)m(ı)z*** "Karargâhın komutasını Köl Tigin'e verip (biz orduyu) yürüttük" (K8) ifadesinde -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü açıkça yazılmıştır. Bunun dışında metinlerin imlâ özelliklerinden

[95] Ahmet Bican Ercilasun *Kutadgu Bilig Grameri*'nde -Ur- ekinin ünsüzle biten tek heceli fiillerden sonra kullanıldığını belirtmektedir (2014c: 57).

bağlantı ünlüsünün durumunu anlamak mümkündür. Örneğin ilk hecede yuvarlak bir ünlü bulunan tabanda bağlantı ünlüsü yazılmamışsa, yazım özelliklerine göre bunun da aynı şekilde yuvarlak bir ses olması yüksek ihtimaldir. Ayrıca Ağca'nın metinlerin tarihlendirilmesinde bir ölçüt olarak ele aldığı -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, erken tarihli Uygur metinlerinde dudak uyumuna girmiş fakat 10. yüzyılın ortalarından itibaren uyum dışı şekilde yalnız /I/ olarak kullanılmıştır (Ağca 2006: 236). Bu durumda yazıtlara yakın tarihlerde yazılmış metinlerde olduğu gibi Runik harfli metinlerde ekin dudak uyumuna girdiği söylenebilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)kıt-* (< ak-, KT K8), *(a)ńı(ı)t-* (<ań-, BK D41), *(a)rtat-* (<arta-, Irk 59), *(a)yt-* (<ay-, T1 D7), *b(a)s(ı)t-* (< bas-, T1 K10), b(e)d(i)z(e)t- (< bedize-, KT G11), *bitit-* (< biti-, T2 D8), *(e)rt-* (< er-, T2 B9), *ils(i)r(e)t-* (< ilsire-, KT D18), *it(i)t-* (< it-, ŞU D8), *ol(u)rt-* (< olur-, KT D26), *olg(u)rt-* (< olgur-, T2 D3), *tigr(e)t-* (< tigre-, Irk 50), *tok(ı)t-* (<tokı-, Tar. D8), *toŋ(ı/u)t-* (< toŋ-, BK D2), *tök(ü)t-* (< tök-, T2 D2), *ürk(ü)t-* (Irk 21), *y(a)p(ı)t-* (< yap-, ŞU B5), *y(a)r(a)t(ı)t-* (< yarat-, Tar. B1), *yıdıt-* (<yıdı-, Irk 59), *yorıt-* (<yorı-, T1 K11), *yüg(ü)rt-* (< yügür-, T2 D6), *yüz(ü)t-* (< yüz-, BK D30).

Yukarıda verilen örneklerden yalnız Bilge Kağan Yazıtı'nda geçen *toŋt-* fiilinde bağlantı ünlüsü uyum dışı görülmektedir. Yazıtları neşreden araştırmacılar bu fiili genellikle *toŋıt-* şeklinde okumakta ve "yere bakmak, (gözü) aşağıya dönük olmak" anlamını vermektedirler. Erdal ve Ercilasun ise bunu *toŋut-* biçiminde dudak uyumuna göre okumaktadırlar. Erdal ilk hecedeki yuvarlak ünlüden sonra dar bir ünlü mevcut olsaydı bunun yazımda mutlaka gösterileceğini düşünerek, bağlantı ünlüsünün /ı/ şeklinde okunmasına karşı çıkar (1991: 738). Ercilasun da dudak uyumuna göre okuduğu kelimeye "kararsız ve sabit bir şekilde bakmak" anlamını verir ve bu sözcüğün köktaşının DLT'de *toŋuş-* şeklinde var olduğunu belirtir (2016: 639). Bu kelime *toŋıt-* değil, *toŋut-* olarak ele alınırsa Runik harfli yazıtlarda bu ekin bağlantı ünlüsünün her zaman dudak uyumuna girdiği söylenebilir.

Maniheist Uygur Metinleri: *alkat-* (<alka-, HamTouen 5:1), *amırt-* (<amır-, BT V 13:251), *arıt-* (<arı-, M1 7:11), *ayat-* (<aya-, M3 28:12), *ayıt-* (<ay-, HamTouTou 5:66), *ayt-* (<ay-, M1 19:11, HamTouen 28:6), *belgürt-* (<belgür-, M1 8:18), *emget-* (<emge-,

Huast. 337), *ert-* (<er-, M3 14:12), *ogşat-* (<ogşa-, M3 20:13$_2$), *okıt-* (<okı-, M3 15:5), *ögüt-* (<ög-, HamTouen 5:17), *sogıt-* (<sogı-, Windgott 49), *söküt-* "diz çökmek" (<sök-, TT II A:35), *tit-* (<ti-,HamTouTou 5:71), *titret-* (titre-, M1 18:4), *törüt-* (<törü-, BT V 10:174), *tüket-* (< tüke-, M1 10:13), *ukut-* (M3 37: 19, nr. 18), *uzıtı*[96] (<uza-t-ı, M1 9:3), *yaşut-* (<yaşu-, M1 21:4).

Erken tarihli Maniheist çevre metinlerinde –(X)t- eki çoğunlukla ünlü ile sonlanan tabanlardan sonra yer aldığı için, çok az örnekte bağlantı ünlüsü tanıklanabilmiştir. Bu sınırlı sayıda veriden (*ayıt-, ögüt-, söküt-*, *ukut-*) ekin bağlantı ünlüsünün bu metinlerde de dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır.

Budist Uygur Metinleri: *akıt-* (<ak-, KP 3:4), *arıt-* (<arı-, Heilk II 3:6), *artat-* (<arta-, KP 75:4), *ayıt-* (<ay-, BT I A1:1), *böz b(e)rtetip* (<bert-, KP II:4), *bitit-* (<biti-, Sekiz 114), *çöküd-* (<çök-, U III 28:12), *egsüt-* (<egsü-, U II 3:13), *eŋit-* (<eŋ-, MaytS. 13r28), *ert-* (<er-, KP 20:2), *ıdıt-* (<ıdı-/yıdı-, TT X 547), *irit-* (<ir-, MaytS. 9v8), *işlet-* (<işle-, Sekiz 258), *kadıtıp turur* (<*kad-, Heilk II 3:32), *kalıt-* (<kalı-, KP 52:3), *karart-* (<karar-, Sukh 50), *kovıtmış* (<kov-, MaytS. 5r25), *kölit-* (köli-, Sukh 49), *köşit-* (<köşi-, TT X 306), *nomlat-* (<nomla-, Sekiz 53), *okıt-* (<okı-, BT I A1:4), *olgurt-* (olgur-, Höllen 139), *ögret-* (<ögre-, MaytS. 64v9), *ögüt-* (<ög-, Sekiz 419), korkıt- (<kork-, MaytS. 113r6), *köŋül örütürler* (<ör-, MaytS. 63r22), *örit-* (<ör-, MaytS. 8r11), *sançıt-* (<sanç-, MaytS. 33r8), *sasıt-* (<sası-, TT X 547), *sevitir* (<sev-, Panc B3:207), *söküt-* (<sök-, Heilk II 3:166), *tamıt-* (<tam-, U II 2:27), *tayıt-* (MaytS. 84v8), *töŋit-* (<töŋ-, KP 19:4), *tumlıt-* (<tumlı-, Heilk II 3:128), *ukut-* (<uk-, MaytS. 9v5), *biziŋe ukıtgalı yarlıkar* (<uk-, MaytS. 11v11), *ürkit-* (<ürk-, MaytS. 101r17), *yagıt-* "yağdırmak" (<yag-, U III 13:6), *yaşut-* (<yaşu-, Sekiz 387).

Klasik öncesi Budist metinlerde –(X)t- ettirgenlik ekinin bağlantı ünlüsü büyük oranda dudak uyumuna girmektedir. Yalnız MaytS.'de 3 yerde *örüt-* biçimi yer alırken 38 yerde uyum dışı şekilde *örit-* kullanılmıştır. Ayrıca Höllen ve TT X metinlerinde de *örit-* şekli bulunur. Yine MaytS.'deki *kovıt-*, *ürkit-, korkıt-*, ve *ukıt-* kelimeleri de dudak uyumuna girmeyen diğer örneklerdir. Dudak uyumuna aykırı bir başka örnek ise KP'de *töŋit-* fiilinde görülür: *tigin başın* ***töŋitip*** *ıglayu yirde yatp* "prens başını eğip ağlayarak

[96] Erdal buradaki biçimin *uzatı* yerine bir yanlış yazım olduğunu söyler (1991: 798).

yere yatıp" (19). Bunlar dışında ekin bağlantı ünlüsünün uyuma girdiği görülür. IV. grup metinlerinden KP'de yuvarlak ünlülü tabana sahip tek örnek bu *töŋit-* fiilidir. 9. yüzyılın başlarına tarihlendirilen MaytS.'de ise hem uyumlu hem de uyum dışı örnekler bir aradadır. *örit-* şeklinin görüldüğü TT X ve Höllen de IV. grupta yer alan metinlerdendir. Bu durumda dörtlü ses uyumundan ikili uyuma doğru tarihî bir seyir görülmektedir. Bunlara ek olarak tek bir yerde *b(e)rtet-* (KP 2:4) sözcüğünde ekin düz-geniş /A/'lı biçimine rastlanır.

3.15. –(X)z- Fiilden Fiil Yapım Eki:

Ettirgenlik ifade eden bu eke dair bulunan bütün örnekler incelenen metinlerde konsonantla biten fiil tabanlarından sonra tanıklanmıştır. Fakat Marcel Erdal, MaytrH.'de geçen *tozumçı* "haydut" ve BT II'de geçen *yezgü* "hayvan beslemek" kelimelerinden yola çıkarak bunların kökünde **to-z-* ve **ye-z-* fiillerinin bulunabileceğini düşünür. Buradan yola çıkarak ek ünlüsünün baskın bir ses olmayıp vokalle biten fiillerden sonra düştüğüne kanaat getirir (1991: 759). Bu durumda buradaki sesi ekin kendi ünlüsü değil bağlantı ünlüsü olarak kabul edebiliriz. Bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna girdiği görülmektedir. Düz ünlülü tabanlardan sonra düz-dar /I/, yuvarlak ünlülü tabanlardan sonra yuvarlak-dar /U/ bağlantı ünlüleri getirilmektedir. Yalnız Heilk II:2'de geçen *tamız-* biçimine karşılık, Heilk II:5 metninde *tamaz-* örneğine rastlanmaktadır. Burada düz-geniş ünlüye sahip tabana getirilen ekin bağlantı ünlüsü de düz geniş /A/ şeklindedir. Aynı metinde bu örnek dışında *[q]ulgak-naŋ* ve *kim-neŋ* kelimelerinde de genitif ekinin /A/ ünlüsü ile yazıldığı görülmektedir. Sivil bir metin olan bu fragmanda görülen /A/ bağlantı ünlüsü ağız özelliğinin bir yansıması olabilir. Bunun dışında bu eke ait bağlantı ünlüsünün daha eski dönemlerde /A/ biçiminin de olduğu düşünülebilir.

Runik harfli metinlerde –(X)z ekinin bağlantı ünlüsü *Irk Bitig*'deki tek bir örnek hariç yazılmamıştır: *utuz-*. Bu örnekte de kelime tabanı yuvarlak ünlü bulundurmaktadır. Irk Bitig veya Runik harfli yazıtlar içinde düz ünlülü bir tabandan sonra bağlantı ünlüsünün gösterildiği hiçbir tanık olmadığı için bağlantı ünlüsünün bu gruptaki eserlerde /A/ şeklinde bulunup bulunmadığı veya dörtlü ses uyumuna girip girmediği

konusunda bir şey söylemek güçtür. Fakat Maniheist ve Budist çevre eserlerindeki verilerden bu dönem için de aynı durumun geçerli olduğu düşünülebilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)k(ı)z-* (Tes K3, Tar. D2), *tut(u)z-* (KT D38), *ud(u)z-* (T1 B5, KÇ 13), *utuz-* (Irk 29).

Maniheist Uygur Metinleri: *tutuz-* (TT II A:73), *tuyuz-* (M3 10:7_3).

Budist Uygur Metinleri: *emz-* (MaytS. 25v11), *etiz-* (MaytS. 4r5), *tamaz-* (Heilk II 5:17), *tamız-* (Heilk II 2:9), *tutuz-* (U III 29:15), *tuyuz-* (Sekiz 355), *uduz-* (KP 64:2), *utuz-* (TT X 286).

3.16. –(X)gIl Sıfat Fiil Eki:

Ek ünlüsü her koşulda düz-dar biçimde olan –(X)glı ekinin bağlantı ünlüsü her üç çevreye ait metinlerde istisnasız dudak uyumuna girmektedir. Runik harfli metinlerde bu ek hem çok az yerde tanıklanmış hem de bağlantı ünlüsü yazımda hiç gösterilmemiştir. Fakat imlâ özelliklerinden ve diğer metinlerdeki örneklerine bakarak bu dönemde de dudak uyumuna girdiği tahmin edilebilir.

Runik Harfli Metinler: *b(e)d(i)z(e)gli* (A 43:1), *b(i)t(i)gli* (YE 24:11), *(e)rkli* (< er-igli, BK D29, KT K1, T1 G6, ŞU G5), *uk(u)glı* (Adrianov 3), *y(a)t(ı)glı* (Irk 20).

Maniheist Uygur Metinleri: *açıglı* (M1 26:13), *açınglıh* (Windgott 32), *amraglı* (M3 25:4), *arılaglı* (M3 24:5), *bilingli* (M3 36:6_3), *birigli* (M1 26:17), *bulgaglı* (M3 45:2), *emgetigli* (M3 45:2-3), *erigli* (TT II A:34), *ertigli* (M3 17:2), *eştürügli* (HamTouTou 5:68), *etiglii* (M3 34:9), *kal-aglı* (M3 13:1), *k(e)ligli* (DreiPrinzen 28), *klürügli* (HamTouen 5:21), *körtkürügli* (M3 24:7), *kuvratglı* (Huast. 262), *küdüglii* (M2 6:10), *küsegli* (HamTouen 5:61-62), *okıglı ündegli* (M3 6:5_3), *ögli* (M3 12:11), *örgetdrügli* (M3 24:7-8_2), *sakın(a)glı* (HamTouen 5:61), *sımaglı* (M3 29:3_2), *svintrügli* (M3 24:9_2), *taplaglı* (M3 12:12), *til-egli* (M3 11:4), *tirgürügli* (M3 15:20), *tuyunuglıı* (M3 36:5_3), *udguruglı* (M1 26:12-13), *ukuglı* (M3 25:6), *yadmag-lı* (M3 24:9-10_2), *yal-traglı* (M1 10:9), *yaltrıglı* (BT V 15:308), *y(a)ltr(a)glı* (M1 25:33), *yralaglı* (HamTouen 5:22), *yrlıkaglı* (BT V 18:400), *y(a)rutuglı* (M1 26:14), *yrutuglı* (M3 24:9), *yügürüglii akıglıı* (M3 14:12_2).

Budist Uygur Metinleri: *barıglı* (SekizK 315), *barglı* (Sekiz 315), *biligli* (Sekiz 153), *birigli* (SP Zieme 23), *bitigli* (Sekiz 417), *buluglı* (Sekiz 338), *erkli* (Höllen 10), *kavışıglı* (Sekiz 314), *nomlaglı* (Sekiz 374), *ölügli* (KP 26:7, Sekiz 315), *tigliler* (may 83v29), *tutuglı* (SP Zieme 28), *tüşügli* (Sekiz 337), *yorıglı* (Sekiz 89).

Maniheist çevre metinlerinde bu ekin bağlantı ünlüsü /A/ olarak da bulunabilmektedir. /A/'lı yapılar sadece kalın sıradan, düz ünlülü tabanlardan sonra tanıklanmıştır: *arılaglı* (M3 24:5, nr. 9), *kal-aglı* (M3 13:1, nr. 6), *yralaglı* (HamTouen 5:22). Bunlara ek olarak Hamilton, bağlantı ünlüsü yazılmamış bir örneği /a/'lı olarak düşünür: *sakın(a)glı* (HamTouen 5: 61). Hamilton'un bu okuması aynı metinde başka bir örnekte açıkça yazılmış olan /a/ bağlantı ünlüsü ile desteklenmektedir. Budist çevre metinlerinde çok az rastlanan ekin /A/'lı biçimi bu metinlerde yer almaz. Ayrıca Manihesit metinlerde görülen düz-geniş bağlantı ünlüsünün Runik harfli metinlerde de mevcut olduğu düşünülebilir. /a/ ünlülü biçimlerin kalın sıradan ve düz ünlülü tabanlardan oluşması dışında bir diğer ortak noktası ise hepsinin de /l/ ünsüzü ile sonlanmış olmasıdır.

3.17. –(X)gmA Sıfat Fiil Eki:

Büyük oranda faili bildiren bu ekin kendi ünlüsü yalnız düz-geniş biçimde bulunurken bağlantı ünlüsü çoğunlukla dörtlü ses uyumuna girmektedir. Runik harfli metinler ile Maniheist Uygur metinlerinde işlek bir şekilde kullanılan bu sıfat fiil ekine Budist metinlerde çok az rastlanılır. Ekin bağlantı ünlüsü Runik harfli metinlerde hiç yazılmamıştır. Maniheist ve Budist çevre eserlerinde ise bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna girdiği görülür. Ek, konsonantla biten düz ünlülü tabanlara /I/, yuvarlak ünlülü tabanlara ise /U/ bağlantı ünlüsü ile birlikte getirilir. Maniheist metinler içinde tek bir örnek hariç durum bu şekildedir. Yalnız ChrMani metninde *yatagma* örneğinde -(X)gmA ekinin bağlantı ünlüsü düz geniş şekilde /a/ olarak bulunur. Marcel Erdal tarafından I. veya II. gruba ait olabilecek ara gruptaki metinler içinde verilen bu metinde (1979b: 162); +(X)g akuzativi, -(X)p zarf-fiil eki ve +sXz yokluk ekine ait örneklerde de /A/ sesi tanıklanmaktadır. *yatagma* örneği dolayısıyla –(X)gmA ekinin daha eskicil bir -

AgmA biçiminin var olduğu düşünülebilir. Bu durumda belki Köktürk yazıtlarındaki -(X)gmA ekli biçimlerden bazılarını /A/ bağlantı ünlüsü ile okumak mümkün olabilir.

Runik Harfli Metinler: *(a)y(a)gma* (KT GB), *(a)y(ı)gma* (Tar. K5), *(a)yt(ı)gma* (T2 B9), *b(a)r(ı)gma* (O 11), *bir(i)gme* (KT D25), *iç(i)k(i)gme* (BK D37), *k(e)l(i)gme* (BK D30), *kör(ü)gme* (KT G11), *köt(ü)r(ü)gme* (BK D21), *öl(ü)gme* (BK D37), *s(a)k(ı)n(ı)gma* (BK D2), *udıgm(a)g* (Irk 20), *ud(u)z(u)gma* (T1 B5), *y(a)n(ı)gma* (T2 D3), *y(a)r(a)t(ı)gma* (Tar. K5).

Maniheist Uygur Metinleri: *birigme* (HamTouen 5:21), *bultugm(a)lar*[97] (M3 28:11), *erigme* (M3 34:5), *ıgtıgma* (M3 5:1), *igidigme* (BT V 13:232), *körügme* (M2 9:5), *körünügme* (M2 9:6), *nomlagma* (M3 26:8), *tanıgmalar* (M2 11:6), *tapunugmalar* (M2 11:7), *t(e)gmeke* (Huast. 174), *tudagmalar* (<tuda-, M2 11:6), *tutugma* (BT V 13:243), *uçugma* (Huast. 120), *y(a)rlıkagma* (M3 25:9), *yatagma* (ChrMani 1209:5), *yorıgma* (Huast. 122), *yükünügme* (Huast. 168).

Budist Uygur Metinleri: *erigme* (MaytS. 103v5), *keligme* (MaytS. 134v9), *tigme* (TT V A:69, Sekiz 190), *uçugma* (TT X 310), *yorıgma* (U III 32:4).

[97] A. von Le Coq (1922: 28) tarafından *boltugmalar* olarak okunan biçimi Larry Clark *bultugmalar* şeklinde düzeltmektedir (2013: 302) ve bunun "kızdırmak, pişirmek" anlamlarında *bulat-* veya *bolat-* şeklinde bir fiil olabileceğini söyler. Ayrıca *bulgat-* fiilinin yanlış yazımı veya ikincil bir formu olabileceğini de belirtir (2013: 303). Oldukça eksik, parçalı bir metin olan ve bu yüzden kelimeleri anlamlandırması da güç olan M3 9xi'de tanıklanan bu biçim; *bultuk-* fiilinin haplolojiye uğramış bir şekli olabilir. *bultukugma* > *bultugma*.

SONUÇ VE ÖNERİLER

8.-10. yüzyıl arası incelenen Eski Türkçe metinlerde çoğunlukla CVC veya CV yapısında olan ve ek ünlüsü ikili değişkenlik gösteren morfemlerin ağırlıkta olduğu gözlenmiştir. Bunlar içinde ise en fazla düz-geniş /A/ ünlülü ekler ve isme gelen yapım ekleri yer almaktadır. Yalnız ikili şekilde görülen eklerin büyük bir kısmı işlek ekler olmayıp sınırlı sayıda kelimeyle kullanılmaktadır. Genel olarak eklerde ortaya çıkan alamorf sayısı ekin işlekliğiyle, kullanım sıklığıyla da bağlantılı olup bununla doğru orantılı olarak artmaktadır. Örneğin; +lA, +çAk, +dA-, +dAş, +dAm, -gA, -gAk, -gAn, +gAr-, +kA-, -mAn, -mA, +rA/+yA, -(X)pAn, +rA-, +rAk, +(r)Ar, +sA-; +DI, +kIr-, +sI-, +sIg, -vI; +çU, +(A)gU, +gU, +gUn, -gUç biçimleri ikili değişkenlik gösteren, metinlerde az tanıklanan ve çok sınırlı sayıda sözcük tabanına getirilebilen eklerdir. Bunun yanında yine ikili ses uyumuna tâbi olduğu hâlde çok işlek olan morfemler de mevcuttur: +çA, +dA, +kA, +lAr, +lA-, -mAz, -sAr; +çI, -gIl, +kI, +nI, +(s)I, -dI, -mIş; -dUk, -dUr-, -gU, -gUr-, -zUn. Yalnızca önlük-artlık değişkenliği gösteren bu eklerden bir kısmının Eski Türkçeden önce müstakil yapılardan geliştiği tahmin edilmektedir (-gIl, -sAr, +(s)I gibi).

Bağlantı ünlüleri açısından bakıldığında ise ek ünlülerinin tam tersine ikili değişkenlik gösteren bağlantı ünlüleri dörtlü ve altılı değişkenlik gösteren bağlantı ünlülerine göre yaklaşık üç kat az sayıdadır. Bunun nedeni öncelikle bağlantı ünlülü eklerin genellikle (V)C yapısına sahip tek ünsüzden oluşan ekler olmasıdır. Bağlantı ünlüsü ek ünlülerinde olduğu gibi konsonantlardan sonra söz içi veya söz sonunda yer almayıp ekin başında bulunduğu için ikiden fazla değişkenlik göstermeye daha uygun konumdadır. CVC veya CV yapısındaki morfemlerin ünlüleri, ekteki ünsüzler nedeniyle daha dayanıklı bir durumdadır. Bağlantı ünlüsü yalnız ikili değişkenlik gösterip sadece düz-geniş /A/ şeklinde olan eklerden bazılarının kullanım alanı çok kısıtlıdır (+(A)gU, +(A)n çokluk ekleri gibi), bir kısmının ise Eski Türkçede müstakil kelimelerden ekleşerek geliştiği bilinmektedir (+(A)d-, +(A)r-, -(O)k gibi). Ayrıca *Ok* parçacığı ile genişlediği düşünülen -dUk, -yUk ekleri de her zaman yuvarlak biçimde görülmektedir. Benzer şekilde -Ur- ettirgenlik eki ile genişlemiş -tUr ve -gUr yapıları da yalnız yuvarlak alamorflara sahiptir. Bağlantı ünlüsü her zaman düz-dar /I/ şeklinde olan bir

morfem tespit edilememiştir. Bu durum düz-dar seslerin sözcük tabanı ile ek arasındaki konumda dayanıksız olduğunu göstermektedir.

Düz ünlülü tabanlardan sonra bağlantı ünlüsü veya ek ünlüsünün /A/ veya /I/ olması rastgele bir durum arz eder. Aynı koşulda kelime tabanları aynı metinde hem /A/ hem de /I/ bağlantı ünlüsünü almış şekilde görülebilir. Örneğin genellikle kalın sıradan düz ünlü bulunduran kelime tabanlarından sonra eklerin geniş ünlülü biçimleri görülebilmektedir, fakat bu koşuldaki tabanlardan ekin neden bazılarında /A/ bazılarında /I/'lı biçimde tezahür ettiği sorusunu cevaplamak güçtür. Marcel Erdal, /A/ ~ /I/ değişkenliğinin klasik öncesi metinlerde özellikle Maniheist çevre metinlerinde bir imlâ özelliği olduğunu düşünmektedir. Diğer bir ifadeyle /ı/ sesi imlânın oturmadığı erken tarihli metinlerde bazen *elif* ve bazen *ye* harfleriyle gösterilmiştir. Bunun dışında /g/, /r/ ve /l/ sesleri komşuluğunda genişleme hadisesi gerçekleşmiştir. Geniş ünlülü örneklere bakıldığında bu üç sesten birinin genellikle bulunduğu doğrudur. En başta bu eklerin bir kısmı kendisi bu sesleri ihtiva eder. +(X)g akuzatif eki, -(X)glI ve -(X)gmA sıfat fiil ekleri, -(X)l- fiilden fiil yapım eki ve -(X)g fiilden isim yapım eki, +lXg sıfat yapan ek ve –(A)lXm çokluk 1. şahıs emir eki gibi ekler hem /A/~/I/ değişkenliği gösteren hem de yapısında bu genişletici etkiye sahip ünsüzleri bulunduran eklerdir. /g/, /r/, /l/ sesleri komşuluğu dışında geniş biçimli yapılar da oldukça sık tanıklanmıştır. Bu durumda bir genişleme olayından değil belki tam tersi tarihî süreç içerisinde daralmadan söz etmek mümkündür, çünkü /A/'lı morfemler erken tarihli metinlerde yoğun bir şekilde gözlenirken klasik metinlere doğru bu biçimler azalmaktadır. Yalnız /A/'lı morfemlerin sayısı ileri tarihli metinlerde azalsa da bunlardan +(X)g akuzatifi, +lXg sıfat eki ve +nXŋ ilgi hâli ekinin geniş ünlülü biçimleri oldukça sık kullanılmıştır. Gabain tarafından başka dillik özelliklerle birlikte ağızları ayırt eden bir özellik olarak ele alınan bu durumun metinlerin tarihiyle ilgili olduğu Ağca tarafından ortaya konmuştur. Ağca ayrıca Uygur Türkçesi ile Köktürkçe arasındaki farklılıkların daha ziyade leksik ve morfolojik olduğunu, fonolojik açıdan fazla bir fark olmadığını ve yazılış tarihi açısından yakın olduklarını da belirtmektedir (2006: 47). Bu durumda erken tarihli metinlerde gözlenen bu değişken durumun Runik harfli metinlerde de mevcut olduğu veya özellikle düz ünlülü tabanlardan sonra /A/'lı biçimlerden /I/'lı biçimlere doğru bir gelişme olduğu düşünülebilir.

Doerfer bu konuda daha teorik bir yöntem izlemektedir (Bkz. I. Bölüm 2.2.). O Runik harfli metinlerde yazılmayan seslerin ve de incelenen metinlerde /A/ ~ /I/ değişkenliği gösteren ek ve bağlantı ünlülerinin kısa sesler olduğunu varsaymaktadır. Eski Türkçede de Halaççadaki gibi nicelik açısından üç katmanlı bir yapı bulunmaktadır ve bu kısa sesler Runik harfli metinlerin yazımında gösterilmemiştir (1993: 9). Tıpkı /e/ ve /i/ sesleri arasında yer alan kapalı /ė/ sesinin Eski Türkçe metinlerde kimi zaman /e/ kimi zaman da /i/ sesiyle ifade edilmesi gibi, bu kısa seslerden örneğin ă (ə̂) ünlüsü de /a/ ve /ı/ sesleri arasında bir ses olup bazen *elif* bazen de *ye* harfleri ile gösterilmiştir (1981: 33). Aynı şekilde kısa ŏ ve ǒ sesleri de mevcuttur. Doerfer (1981)'in verdiği şu tabloya bakılırsa ilk hecedeki /A/'dan sonra /I/ Türk Runik yazıtlarında gösterilmektedir:

	Orchon inschr.	Manichä	Uigur.	Osman.	Neuuigur. (Kaschghar)
	/a/$_1$[98] /u/$_1$	/a/$_1$ /u/$_1$	/a/$_1$ /u/$_1$	/a/$_1$ /u/$_1$	/a/$_1$ /u/$_1$
/A/$_2$	"-" "-"	" ' " " ' "	" ' " " ' "	" $'^{a}$ " " $'^{a}$ "	[a] [a]
/I/$_2$	"i" "i"	"y" "y"	"y" "y"	" $y,^{i}$ " " $y,^{i}$ "	[i] [i]
/U/$_2$	"U" "U"	"w" "w"	"w" "w"	" $w,^{u}$ " " $w,^{u}$ "	[u] [u]
/X/$_2$	"-" "-"	" y~' " "w"	"y" "w"	"^{u}~^{i}" "^{u}~^{i}"	[i] [u]~[a]

Buna göre ilk hecede /A/'dan sonra /I/ ve /U/'dan sonra /U/ kolayca düşmez, yazımda gösterilir. Fakat /X/ ile ifade edilen dörtlü değişkenlik /ı, i, u, ü/ söz konusu olduğunda bunun yazımda gösterilmediği görülmektedir. Doerfer'e göre buradaki /X/, /I/ ve /U/'dan tamamen farklı bir alafondur (1981: 48). Bu tabloya dikkat edilirse ilk hece dışında /X/ yani dörtlü uyum gösteren ekler, Maniheist çevre metinlerinde ilk hecedeki /a/'dan sonra *ye* "y" veya *elif* " ' " ile yazılmaktadır. Doerfer buradan yola çıkarak şu iki örnek üzerinde durur. *yziqa* /yazıka/ ve *sbmn* /sabımın/ şeklinde aynı fonetik koşullara sahip olduğu düşünülen (ilk hecede düz-geniş /a/, ikinci hecede düz-dar /ı/) bu iki kelimeden neden birisinde ikinci hecede /ı/ sesi gösterilmişken diğerinde gösterilmemiştir. Doerfer'e göre bunun nedeni *sbmn* sözcüğünde /ı/'dan farklı bir kısa

[98] Buradaki "$_1$" ilk hecedeki durumu, "$_2$" ise ilk hece dışındaki ünlüleri ifade etmektedir.

/ă/ sesi yer almaktadır. Aynı şekilde örneğin *klir* ve *klp* yazımlarındaki farklılık da buradaki seslerin birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır (*kelir, kelĕp*).

Şçerbak ise özellikle Maniheist metinlerde tanıklanan /A/'lı biçimlerden dolayı Türk dillerindeki damak uyumu ve dudak uyumu dışında Eski Türk lehçelerinde bir de ağzın açıklık derecesine göre bir uyumun olma ihtimaline işaret eder (1998: 106). Erdal'ın açıklamaları morfemlerdeki düz-geniş /A/ sesini ikincil ya da yok saymaktadır. Metinlerin kronolojik seyri ise tam tersi /A/'nın daha eskicil olduğunu göstermektedir. Bu noktada kısa ünlülerin varlığı kesin olmasa da özellikle düz ünlülü tabanlardan sonra geniş örnekleri tanıklanan eklerin Köktürk veya daha önceki bir dönemden /A/ > /I/ gelişimini gösterdiği düşünülebilir. Köktürk harfli metinlerin imlâsına göre, yazılmayan sesleri ya dudak uyumuna göre ya da /a, e/ sesleri ile okumak mümkündür. Geniş ünlülü eklerin daha ziyade kalın sıradan tabanlardan sonra ortaya çıkması da ayrı bir soru işareti oluşturmaktadır. Ayrıca yuvarlak ünlülü bir tabandan sonra düz-geniş /A/'lı şekiller nadiren de olsa görülebilmektedir (Bkz. II. Bölüm, 3.1. ve 3.4.).

Eski Türkçede eklerin geniş ünlülü (/A/'lı veya /O/'lu) biçimlerinin hangi dönem ve çevrelerde var olduğu, fonolojik ve morfonolojik koşulları, geniş bağlantı ünlülerinin varlığı; Uygur Türkçesinin klasik ve sonraki dönemlerinde oluşturulmuş olan özellikle Türkçenin seslerini ayrıntılı bir şekilde gösteren Brahmi harfli metinlerin bu açıdan incelenmesiyle daha da netlik kazanacaktır.

KAYNAKÇA

Ağca, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ağca, Ferruh (2007). "Eski Türkçede {-A/ -I/ -(y)U} Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Farklı Bir İşlevi Üzerine", *Türkbilig*, S. 13, s. 3-17.

Ağca, Ferruh (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, TKAE Yayınları, Ankara.

Ağca, Ferruh (2014). "Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilişi İle İlgili Tespitler", *AÜ DTCF Türkoloji Dergisi*, 21, s.1-14.

Ağca, Ferruh (2015a). "Eski Uygur ve Eski Oğuz Türkçelerinde Yuvarlaklaşma Eğilimleri", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Ağca, Ferruh (2015b). "Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri", *Dil Araştırmaları*, S. 16, s. 83-101.

Alimov, Rysbek (2015). "II. Karabalgasun Yazıtı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 4 (Aralık 2015), s. 27-8.

Arat, Reşit Rahmeti (1932). "Zur Heilkunde der Uigruen II", *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften (SPAW)*, Phil. Hist. 401-449.

Arat, Reşit Rahmeti – Bang, Willi (1987). "Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen", *Makaleler*, C.1, TKAE Yayınları, Ankara, s. 432-445.

Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*, 4. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Aslan-Demir, Sema (2006). "Türkiye Türkçesinin Morfonolojisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 654, s. 546-557.

Aydın, Erhan (2007). *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum.

Aydın, Erhan (2012). "Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?", *Turkish Studies*, 7/2, Bahar 2012, s.161-168.

Aydın, Erhan – Alimov, Risbek – Yıldırım, Fikret (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara.

Aydın, Erhan (2015a). *Yenisey Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.

Aydın, Erhan (2015b). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, 3. Basım, Kömen Yayınları, Konya.

Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Bang, Willi – Annemarie von Gabain (1928), "Ein uigurisches Fragment über den manichischen Windgott", *UJb 8*, s. 246-256.

Bang, Willi – Annemarie von Gabain (1929). *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.

Bang, Willi – Annemarie von Gabain (1931). *Türkische Turfan-Texte V*.

Bang, Willi – Annemarie von Gabain (1934). *Türkische Turfan Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk*, Berlin.

Barutçu-Özönder, F. Sema (2002). "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. 3, Ankara, s.481-501.

Bayram, Ayşe (2004). *Türkiye Türkçesinde Bağlantı Sesleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Berta, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev. Emine Yılmaz, TDK Yayınları, Ankara.

Caferoğlu, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Basım, TDK Yayınları, Ankara.

Choi, Han-Woo (1991). "On the Determination of Labial Vowels of Ancient Turkic", *Central Asiatic Journal*, Vol. 35, No:1/2, s. 41-54.

Clark, Larry (2013). *Corpus Fontium Manichaeorum Uygur Manichaean Texts Volume II Liturgical Texts*, Brepols Publishers, Turnhout.

Clauson, Sir Gerard (1961). "Notes on the 'Irk Bitig'", *UAJb*, S. 33, s. 218-225.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.

Clauson, Sir Gerard (2007). "Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler", *Dil Araştırmaları*, çev. Uluhan Özalan, C.1, S.1, Güz, s. 185-196.

Doerfer, Gerhard (1976). "Proto-Turkic: Reconstruction Problems", *TDAY-Belleten 1975-1976*, Ankara, s. 1-59.

Doerfer, Gerhard (1981). “Zum Vokalismus Nichterster Silben im Alttürkischen” (I), *WZKM*, 73, s. 47-87.

Doerfer, Gerhard (1982). “Zum Vokalismus Nichterster Silben im Alttürkischen (Fortsetzung und Schluß)” (II), *WZKM*, 74, s. 103-128.

Doerfer, Gerhard (1993). “Bemerkungen zur Transkription des Runentürkischen”, *Journal of Turcology*, 1, s. 7-22.

Doğan, İsmail – Usta, Zerrin (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*, Altınpost Yayınları, Ankara.

Elmalı, Murat (2016). *Daśakarmapathāvadānamālā*, TDK Yayınları, Ankara.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (2000). “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, *TDAY-Belleten 1997*, Ankara, s. 41-47.

Ercilasun, Ahmet Bican (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 9. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican vd. (2013). *Karşılatırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim*, 2. Basım, TDK Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014a). “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses”, *Makaleler Dil Destan Tarih Edebiyat 1*, 2. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara, s.347-352.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014b). “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”, *Makaleler Dil Destan Tarih Edebiyat 1*, 2. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 359-363.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014c). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*, 2. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Erdal, Marcel (1978). "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", *TDAY-Belleten 1977*, Ankara, s.87-119.

Erdal, Marcel (1979a). "Die Morphemfuge im Alttürkischen", *WZKM*, 71, s. 83-114.

Erdal, Marcel (1979b). "The Chronological Classification of Old Turkish Texts", *CAJ 23*, s. 151-175.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c.I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Erdal, Marcel (1996). "Zum Alttürkischen Vokalsystem", *Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung "Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung", veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9-12, 12. 1994)*, Berlin, s. 67-82.

Erdal, Marcel (1997). "Further Notes on the *Irk Bitig*", *Turkic Languages 1*, s.63-100.

Erdal, Marcel (1998). "Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion", *Bahşı Ögdisi: Klaus Röhborn Armağanı*, Hazırlayanlar: Jens Peter Laut – Mehmet Ölmez, Simurg Yayınları, Freiburg/ İstanbul, s. 83-96.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.

Erdal, Marcel (2011a). "Ongin Yazıtı", Çev. Semih Tezcan, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı,* Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.363-372.

Erdal, Marcel (2011b). "Yazıtlar Türkçesinde Dörtlü Ses Uyumu", *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010), 3-5 Aralık 2010, Bildiriler*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, s. 147-153.

Gabain, Annemarie von (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII,* Akademie Verlag, Berlin.

Gabain, Annemarie von (1959). *Tüskische Turfan-Texte X*, Akademie Verlag, Berlin.

Gabain, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, 5. Basım, TDK Yayınları, Ankara.

Geissler, Friedmar – Peter Zieme (1970). "Uigurische Pañcatantra-Fragmente", *Turcica 2*, s. 32-70.

Grönbech, Kaare (2011). *Türkçenin Yapısı*, çev. Mehmet Akalın, 3. Basım, TDK Yayınları, Ankara.

Gül, Hayriye (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hamilton, James (1986). *Manuscrits Ouigours du IXᵉ-Xᵉ Siècle de Touen-Houang,* Peeters France, Paris.

Hamilton, James Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, çev. Vedat Köken, 2. Basım, TDK Yayınları, Ankara.

Hazai, Georg – Zieme, Peter (1971). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu", Berliner Turfantexte I*, Akademie Verlag, Berlin.

Johanson, Lars (1988). "On the Renewal and Reinterpretation of "Instrumental" Gerunds in Turkic", *Oriens*, 31, s. 136-153.

Kartallıoğlu, Yavuz (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*, TDK Yayınları, Ankara.

Koçoğlu, Vildan (2006). "An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT) Söz Dizini", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.4, S.1, İzmir, s.111-149.

Korkmaz, Zeynep (1987). "Türkçede -ɲ Zarf-Fiil Eki ile -pan / -pen Eki ve Türemeleri", *TDAY-Belleten 1984*, s. 155-165.

Korkmaz, Zeynep (1994). "Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine", *TDAY-Belleten 1990*, ss. 141-149.

Le Coq, A. von (1909). "Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan (Chinesisch-Turkistan)", *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, s.1202-1219.

Le Coq, Albert von (1912a). "Ein Manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho", *Festschrift Vilhelm Thomsen*, Leipzig, s. 145-154.

Le Coq, Albert von (1912b). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW, Berlin.

Le Coq, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II,* ABAW, Berlin.

Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III, Nebst Einem Christlichen Bruchstück aus Bulayıq,* ABAW, Berlin.

Müller, F.W.K. (1911). *Uigurica II*, Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Müller, F.W.K. (1922). *Uigurica III*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.

Oda, Juten (2010). 仏説天地八陽神呪経一巻トルコ語訳の研究 *Bussetsu tenchi hachiyō sinjukyō ikkan Torukogo yaku no kenkyū.* [1.] *研究 Kenkyū hen.* [2.] *Zuhan, shiryō hen. (İngilizce başlık: A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz yükmäk yaruq or Säkiz törlügin yarumïš yaltrïmïš in Old Turkic.* [1.] *Text Volume.* [2.] *Facsimile Volume),* Kyōto, Bayangjing Series 1.

Oda, Juten (2015). *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruk or Säkiz Törlügin Yarumïš Yaltrïmïš in Old Turkic, Berliner Turfantexte XXXIII*, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium).

Ölmez, Mehmet (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, 3. Basım, Bilgesu Yayıncılık, Ankara.

Özbay, Betül (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, TDK Yayınları, Ankara.

Özek, Fatih (2013). "/ı/ Türkçede Bir Anasesbirim Midir?", *Turkish Studies*, Volume 8/1, Winter 2013, s. 2057-2063.

Özek, Fatih (2014). *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Özertural, Zekine (1996). *Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Söz Varlığı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özertural, Zekine (2008). *Der Uigurische Manichäismus – Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*, Harrassowitz Verlag, Band 74, Wiesbaden.

Röhborn, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien - Neubearbeitung-*, I. Verben, Band 1, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1987a). "Manis Wettkampf mit dem Prinzen Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan", *ZDMG*, Vol. 137, No.1, s. 44-58.

Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1987b). "„Der Herabstieg des Boddhisattva Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde" Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*", *AoF*, 14, s. 350-376.

Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1988). " 'Das Erscheinen des Bodhisattva' Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*", *AoF*, 15, s. 315-366.

Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1989). "Die Geschichte der drei Prinzen Weitere neue manichäish-türkische Fragmente aus Turfan", *ZDMG*, Vol. 139, no. 2, s. 328-345.

Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1991). "„Die Weltflucht des Bodhisattva" Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*", *AoF*, 18, s. 264-296.

Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1992). "„Der Gang zum Bodhi-Baum" Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*", *Materialia Turcica*, 16, s. 25-47.

Shimin, Geng – Klimkeit, Hans Joachim – Laut, Jens Peter (1993). "„Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde" Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der *Maitrisimit*", *AoF*, 20, s. 182-234.

Shimin, Geng – Laut, Jens Peter – Pinault, Georges-Jean (2004). "Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26. Kapitels", *内陸アジア言語の研究 (Nairiku-Aija gengo-no-kenkyū= İç Asya Dilleri Üzerine Çalışmalar)*, 19, s. 29-94.

Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç (1998). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, çev. Enver Mahmut, TDK Yayınları, Ankara.

Şen, Serkan (2016). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, 2. Basım, Kesit Yayınları, İstanbul.

Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit: Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma. Uygurca İptidaî Bir Dram: Burkancılığın Vaibhâşka Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.

Tekin, Şinasi (1980*). Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Ammerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX*, Akademie Verlag, Berlin.

Tekin, Şinasi (1993). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar*, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Şinasi (2002). “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt Dil-Kültür-Sanat*, 3. Basım, TKAE Yayınları, Ankara.

Tekin, Şinasi (2015). “Ög, Ögir-, Yarlıġ, Yarlı(ġ)ķa- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında”, *İştikakçının Köşesi*, 2. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 191-206.

Tekin, Talat (1966). “Bir ‘Runik’ Harfin Fonetik Değeri Hakkında”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yayınları, Ankara, s. 412-417.

Tekin, Talat (1980). “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Genel Dilbilim*, C. 2, S. 7-8, s. 10-17.

Tekin, Talat (1993). “*Old Turkic Word Formation* Üzerine Notlar”, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, C. 4, s. 201-208.

Tekin, Talat (1994a). *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat (1994b). “Gerhard Doerfer, *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Harrassowitz Verlag, Turcologica: Band 14, Wiesbaden 1993, 255s.”, *TDA 4*, s. Simurg Yayınları, İstanbul, 183-190.

Tekin, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yayınları, İstanbul.

Tekin, Talat (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Yayımlayan: Mehmet Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat (1999). “Hemçik-Çırgakı Yazıtı”, *TDA 9*, Simurg Yayınları, İstanbul, s.5-15.

Tekin, Talât (2010). *Orhon Yazıtları*, 4. Basım, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat (2013a). “Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic”, *Makaleler 1 Altayistik*, Hazırlayanlar: Emine Yılmaz – Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat (2013b). *Irk Bitig*, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat (2013c). “The Fist Altın Köl Inscription”, *Makaleler 2 Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Hazırlayanlar: Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara, s. 519-534.

Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Tezcan, Semih – Zieme, Peter (1971). “Uigurische Brieffragmente”, *Studia Turcica*, Budapest, s.451-460.

Tezcan, Semih (1978). “Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 271-323.

Tezcan, Semih (1984). “Uygur Alfabesi”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara, s. 121-126.

Tulum, Mehmet Mahur – Azılı, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.

Türk, Vahit (2006). “İsimden Fiil Yapan –al-/-el-; -l- ve –ar-/ -er-; -r- Eklerinin Kökeni”, *İlmî Araştırmalar*, S. 21, ss.183-191.

Wilkens, Jens (2000). “Ein manichäisch-türkischer Hymnus auf den Licht-Nous”, *UAJb*, S. 16, s. 217-231.

Yalçın, Süleyman Kaan (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*, TDK Yayınları, Ankara.

Yıldırım, Fikret (2017). *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, TDK Yayınları, Ankara.

Zieme, Peter (1970). "Ein Manichaisch-Türkisches Fragment in Manichaischer Schrift", *AOH*, Vol. 23, No.2, s. 157-165.

Zieme, Peter (1975). *Manichäisch-Türkische Texte, Berliner Turfan Texte V*, AkademieVerlag, Berlin.

Zieme, Peter (1985). "Uigurische Sukhavativyuha-Fragmente", *AoF*, 12/1, s. 129-149.

Zieme, Peter (1989a). "Zur alttürkischen Bhaiṣajyagurusutra-Übersetzung", *AoF*, 16, s. 198-200.

Zieme, Peter (1989b). "Zwei neue alttürkische *Saddharmapundarīka*-Fragmente", *AoF*, 16, s. 370-379.